# ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૨ જું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

# ગાંધીજીનું નવજીવન

## યોજના

'નવજીવન'માં આવી ગયેલાં ગાંધીજીનાં જ લખાણો પ્રજાને એકત્ર અને પુસ્તકના આકારમાં મળે એટલા માટે અમે 'ગાંધીજીનું નવજીવન' છાપવાની યોજના કરી છે.

૯૬ પાનાંની એકએક, એવી ચોપડીઓ વખતોવખત પ્રગટ કરવામાં આવશે [illegible] લગભગ એક વરસમાં બધું વરસના લેખો આપી દેવામાં આવશે.

આ પુસ્તક આ યોજના પ્રમાણેનું બીજું પુસ્તક છે. એમાં સ્વદેશી કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે. જોઈતો વિષય શોધવાની સગવડ માટે આંકીમાં હરેક પેરાએ મથાળાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમણિકા પણ આપવામાં આવનાર છે.

કુલ સંગ્રહ આવી ૧૮ ચોપડીઓમાં સમાપ્ત થશે એવી આજની ગણતરી છે. સામટી કિંમત અગાઉથી ભરનારને ૧૮ ચોપડીઓ ૮ રૂપીયામાં મળી શકશે. તેટલામાં બધા લેખો ન સમાતાં વધારે ચોપડીઓ કાઢવાની જરૂર પડશે તો તેટલાં દામ પાછળથી ભરવાં પડશે. છુટક ચોપડીની કિંમત આઠ આના રહેશે.

પૈસા અગાઉથી જ મોકલવા, વી. પી. મોકલવામાં આવતાં નથી. સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

વ્યવસ્થાપક

**નવજીવન પ્રકાશન મંદિર**

**અમદાવાદ**

## વાચકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો 'યંગ ઈંડીઆ'માંથી ભાષાન્તર છે.

" " અંગ્રેજી પરથી "

**ત્રીજું પુસ્તક આવતી તા. ૨૪મી એ બહાર પડશે.**

# ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

---

તા. ૨૬–૧૦–૧૯૧૯

## નોંધ

### મજૂર બહેનો

સૌ. વિદ્યાગૌરીએ મજૂરવર્ગની સ્ત્રીઓ વિષે જે લખ્યું છે તે નવો વિષય નથી. પણ નવે
જેને આપણે જાણતા છતાં ગણકારતા નથી તે તરફ જ્યારે ધ્યાન ખેંચાય ત્યારે તે નવો
વિષય ગણાવો જોઈયે. જે ઇલાજ અ. સૌ. વિદ્યાગૌરીએ સૂચવ્યો છે તે તેમણે જે બે ઇલાજો
લગભગ અશક્ય માન્યા છે તેના જેવો જ કઠિન અમને તો લાગે છે. ઘરધણીઓ પોતાના
મજૂરવર્ગ પ્રત્યે દયાભાવ રાખે એ કંઇ જેવું તેવું મુશ્કેલ નથી. અમે તો માનીયે છીયે
કડીયાઓ વગેરે 'દેવદૂત' બન્યા વિના સભ્ય બની શકે છે. મજૂરણો પોતાના માનની
કરતાં શીખી શકે છે. ત્રણે વર્ગને સારૂ કેળવણીની જરૂર છે. તેમને તેઓની દશાનું
કરાવવાની જરૂર છે. જે વર્ગને વહેલા પહોંચીયે તેઓમાં સભ્યતાની કે સ્વમાનની
વહેલી દાખલ કરી શકાય. ત્રણે વર્ગને પહોંચવાની આવશ્યકતા છે; અને જેઓ દે
છે, જેઓ પ્રત્યેક વર્ગના પ્રસંગમાં આવનારા છે તેઓ તે તે વર્ગને વીનવે
અ.સૌ. વિદ્યાગૌરી પોતાના જેવી પ્રૌઢ બહેનોનું એક મંડળ બનાવી મજૂરણોમ
તો તેમને જે અશક્ય જણાય છે તે શક્ય થઇ પડશે.

### મહેતાઓની વિટંબણા

રા. પોપટલાલ નાનજી અમને મહેતાઓને પડતાં દુઃખો વિષે ૨
તેમાં જણાવે છે કે ઘણા વેપારીઓ અસભ્યતા વાપરે છે, અનેક ર

કોનો વાંક ?

છે ને મહેતાઓની પાસેથી બહુ કામ લે છે. શેઠોને છાજે છે કે તેઓએ પોતાના નોકરો— પછી તે મહેતા હો કે દરવાન—પર રહેમ નજર રાખે ને વિવેક વાપરે. પણ માત્ર શેઠનો જ વાંક હશે? ગુલામીમાં ગુલામોનો હિસ્સો પણ હમેશાં ઓછો નથી હોતો. નોકરની વફાદારી તેના પ્રામાણિકપણામાં ને તેના ઉદ્યોગમાં છે. તે અયોગ્ય વર્તણુકની બરદાશ કરવા બંધાયેલ નથી. નોકરો એટલા હતાશ થયેલા જોવામાં આવે છે કે નોકરીને પોતાનું સર્વસ્વ ગણે છે. આવી લાચારીમાંથી નીકળી જવાની તેઓની ફરજ છે. અમે માનીયે છીયે કે જ્યાં મનુષ્ય પ્રામાણિકપણે ઉદ્યોગ કરવા ઈચ્છે છે, જેનું શરીર સારૂં છે ને જેને મજુરી કરતાં શરમ નથી લાગતી તેને પોતાની આજીવિકા મળવામાં મુશ્કેલી હોતી જ નથી. દેશની અનેક ચળવળો સાચા ને ઉદ્યમી લોકોને અભાવે ઢીલી રહે છે. તેમાં નોકરીયાત મનુષ્યોનો સમાવેશ

ટટાર થવાની સલાહ

થઇ શકે છે. એટલે અમે નોકરવર્ગને દીન બની જવાને બદલે ટટાર થવાની સલાહ આપીયે છીયે. જ્યાં અપમાન થાય, જ્યાં અતિ વેઠ કરવી પડતી હોય, જ્યાં પોતાનું શરીર ઘસાઈ જતું હોય ત્યાં તેઓએ નોકરી કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી. પ્રજાજીવન આગળ વધે તેના પહેલાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને સ્વમાનનું ભાનથવાની જરૂર છે.

## દુ:ખીને દિલાસો

ધર્મ અને સ્વાર્થ

નવા વર્ષની શરૂઆતમાં દુ:ખીને સંભારવાં એ આપણો ધર્મ છે. તેમાં આપણો સ્વાર્થ છે. દુ:ખીને સુખે જ આપણે સુખી થઇ શકીયે. તે સુખ મેળવવા આપણે આસપાસ નજર ફેરવી જ્યાં દુ:ખ હોય ત્યાં મદદ પહોંચાડવી જોઈયે.

જાબ અને ગાળ

અત્યારે વિશેષ દુ:ખ પંજાબમાં છે ને બંગાળમાં રેલથી ઘસડાઇ ઘણાં લોકો ઘરબાર કપડાં વિનાનાં થઈ પડયાં છે ત્યાં છે. તે બન્ને જગ્યાએ આપણે યથાશકિત મદદ પહોંચાડીયે એ આપણી નવું વર્ષ બેસતાં વિશેષ ફરજ છે. મિત્રોને જમાડવામાં, કિંમતી ભેટો મોકલવામાં, મીઠાઇ મોકલવામાં ઘણું દ્રવ્ય વાપરીયે છીયે. આપણી શકિત હોય તો ભલે તે કરીયે. પણ પ્રથમ હક દુ:ખીઓનો છે એ યાદ રાખીને આપણે ચાલવું એ આપણી ફરજ છે.

---

તા. ૨-૧૧-૧૯૧૯

# જગતનો તાત

## (૪)

'તાની દશાનો આપણે વિચાર કર્યો. ગામડાંઓમાં સ્વચ્છતાના નિયમો નથી એ પણ આપણે જોયું. ' પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા ' એ કહેવતમાં ઘણું ે ઉંચી દશાએ પહોંચેલ સ્ત્રીપુરુષ ભલે રોગે પીડાતાં હોય, છતાં તે ાચવી શકે. પણ આપણે જેઓને હજુ ટોચે ચઢવાનું છે તે તો રોગ- ચઢતાં હાંરીયે જ.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે ' ઠંડા પગે કોઇ સ્વર્ગે ન જઇ શકે.' ઇંગ્લંડ જેવા ઠંડા મુલકમાં લોકોના પગ ઠંડા રહે તો અકળામણ થાય. ઇશ્વરને સંભારવાનુંયે ત્યારે ન સૂઝે. કહેવત છે કે 'સ્વચ્છતા એ દૈવી સ્થિતિના જેવી છે.' મેલા રહેવાનું કે મેલા વાતાવરણમાં રહેવાનું આપણને કંઇ કારણ નથી. મેલામાં પવિત્રતા ન હોય. મેલ એ અજ્ઞાનની, આળસની નિશાની છે. એમાંથી ખેડૂતો કેમ નીકળે ? આપણે સ્વચ્છતાના નિયમો તપાસીયે.

શૌચના બે નિયમ

૧. આપણાં ઘણાં દરદોની ઉત્પત્તિ આપણા પાયખાનામાં અથવા આપણી જંગલ જવાની આદતમાં રહેલી છે. દરેક ઘરમાં પાયખાનાની આવશ્યકતા છે. માત્ર સાજાં ને મોટાં માણસો જ ' જંગલ ' જઇ શકે. બીજાંઓને સારૂ જો પાયખાનું ન હોય તો તેઓ ફળીઆંને, શેરીને કે ઘરને પાયખાનું બનાવી જમીન બગાડે છે ને હવાને ઝેરી કરે છે. તેથી આપણે બે નિયમ ઘડી શકીયે છીયે. જો જંગલ જવું હોય તો ગામથી એક માઇલ દૂર જવું. ત્યાં વસ્તી ન હોવી જોઇયે, માણસોનો પગરવ ન હોવો જોઇયે, જંગલ બેસતી વેળાએ ખાડો ખોદવો જોઇયે ને ક્રિયા પૂરી કર્યા પછી મેલા ઉપર ખૂબ ધૂળ નાખવી જોઇયે. જેટલી ધૂળ ખોદી કાઢી હોય તેટલી પાછી ઢાંકી દેવાથી મેલું બરોબર દટાઇ જશે. આટલી ઓછામાં ઓછી તસ્દી લઇને આપણે સ્વચ્છતાના મોટા નિયમનું પાલન કરી શકીયે છીયે. સમજુ ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં જ શૌચ કરે ને વગરપૈસે ખાતર ભરે. આ એક નિયમ.

આમ જંગલ જતાં છતાં દરેક ઘરને અંગે પાયખાનું જોઇયે જ. તેને સારૂ ડબ્બા વાપરવા જોઇયે. ત્યાં પણ દરેક જણે શૌચ કરી રહ્યા પછી પુષ્કળ માટી નાંખવી જોઇયે કે જેથી ત્યાં દુર્ગંધ ન આવે, માખી ન બણબણે, કીડાઓ ઉત્પન્ન ન થાય. એ ડબ્બો હંમેશાં બરાબર સાફ થવો જ જોઇયે. ડટ્ટણ જાજરૂ નકામાં છે. પૃથ્વીનું એક ફુટ લગીનું પડ જંતુઓથી ખદબદતું છે. તેટલા પડમાં જે મેલું આ[illegible] દાટીયે તેનું ખાતર તુરત થઈ જાય છે. બહુ ઉંડે રહેલી માટીમાં એટલા જીવે[illegible] કે જેઓ મેલાનું ખાતર બનાવી શકે. તેથી ઉંડે દાટેલો મેલ મલિન બાફો [illegible] હવાને બગાડે છે. ડબ્બા લોખંડના કે રોગાન ચઢાવેલા માટીના હોય[illegible] એમાં પણ પૈસાનું ખર્ચ નથી, માત્ર ઉદ્યમની જરૂર છે. પેશાબ પણ[illegible] જ થવો જોઇયે. શેરીઓમાં પેશાબ કરવામાં પાપ સમજવું જોઇયે[illegible] કરવાનાં કુંડાં હોવાં જોઇયે; ને તેમાં પણ માટી પુષ્કળ હોય તો[illegible] આવે, છાંટા ન ઉડે ને એ માટીનું પણ ખાતર બને. આ[illegible]

ખેડૂત જો આ નિયમોનું પાલન કરે તો તેના આરોગ્યમાં વૃદ્ધિ થાય, એટલું જ નહિ પણ તે આર્થિક લાભ મેળવે; કેમકે વગરમહેનતે તેને સુવર્ણમય ખાતર મળે.

થુંકવા વિષે

૨. શેરીઓ વચ્ચે થુંકાય નહિ, નાક સાફ થાય નહિ. કેટલાકનું થુંક એટલું ઝેરી હોય છે કે તેમાંથી જંતુઓ ઉડે છે ને ક્ષય થાય છે. રસ્તા પર થુંકવું એ કેટલીક જગ્યાએ ગુન્હો ગણાય છે. પાન જરદો ખાઇને જેઓ થુંકે છે તેઓ તો બીજાની લાગણીઓનો વિચાર જ નથી કરતા. થુંક, લીંટ વગેરે ઉપર પણ ધૂળ નાંખવી જોઇયે.

પાણીની સ્વચ્છતા

૩. પાણીને વિષે ખેડૂતો અતિશય બેદરકારી વાપરે છે. કૂવા તળાવ જેમાંથી પીવા રાંધવાનું પાણી લેવામાં આવે તે સ્વચ્છ જ હોવાં જોઇયે. તેમાં પાંદડાં ન હોવાં જોઇયે. તેમાં ન્હવાય નહિ, તેમાં ઢોરોને ન્હવરાવાય નહિ, તેમાં લુગડાં ન ધોવાય. આમાં પણ થોડી પ્રથમની મહેનતનું જ કામ છે. કૂવો સાફ રાખવો એ તો સ્હેજ વાત છે. તળાવ સાફ રાખવું તેથી જરા કઠિન છે. પણ લોકો કેળવણી પામે તો સહુ સ્હેલું છે. બગડેલું, મેલું થયેલું પાણી પીતાં સૂગ ચઢે તો આપણે પાણીની સ્વચ્છતાના નિયમો સ્હેજે જાળવી શકીયે. પાણી હંમેશાં જાડા ને સ્વચ્છ કપડામાં ગાળવું જોઇયે.

એક ડોશી એક મેજ સાફ કરતી હતી. સાબુથી ધુએ ને મસોતાથી લૂછે, એટલે મેજ કેમે સાફ થાય જ નહિ. ડોશી સાબુ બદલે, મસોતાં બદલે, પણ મેજ તેવો ને તેવો. કોઇએ કહ્યું, "ડોશીમા, મસોતું બદલી સાફ કપડું લો તો હમણાં મેજ સાફ થાય." ડોશી સમજ્યાં. તેવી રીતે આપણે મેલા કપડાથી ગાળીયે કે લૂછીયે તેનાં કરતાં ન જ ગાળીયે તોપણ ચાલે.

૪. શેરીઓમાં કચરો ન જ નંખાય એ નિયમ સમજાવવાનું હોય જ નહિ. કચરાનું પણ શાસ્ત્ર છે. કાચ લોઢું વગેરે ઉંડાં દટાય. છોડીઆં ને દાતણની ચીરો ધોઇને સૂકવાય ને બળતણમાં વપરાય. ચીથરાં વેચાય. એઠું, શાકનાં [illegible]ાં વગેરે દટાય ને તેનું ખાતર બને. આમ બનેલા ખાતરના મેં ઢગલા જોયેલા [illegible]ચરાંના કાગળો બને છે. ગામડામાં કચરો ઉપાડી જનાર કોઈ હોવાની [illegible] હોવી જોઇયે, કેમકે કચરો ઘણો ઓછો હોય છે ને તે મુખ્યત્વે ખાતર [illegible] હોય છે.

[illegible]મની કે ઘરોની આસપાસ પાણી ભરાઇ રહે એવાં ખાડાખાબોચીઆં [illegible]ઇયે. જ્યાં પાણી ભરાઈ રહેતું ન હોય ત્યાં મચ્છરોની ઉત્પત્તિ ન [illegible] ન હોય ત્યાં મેલેરિયા ઓછો થાય. દિલ્હીની આસપાસ પાણી ભરાઇ [illegible] પછી ત્યાં મચ્છરો પ્રમાણમાં ઘટ્યા ને મેલેરિયા પણ ઘટ્યો.

ઉપરના સ્વચ્છતાના નિયમોથી આ લેખ શું ચિતર્યો એમ કોઇ નહિ કહે એવી હું ઉમેદ રાખું છું. આ નિયમોના પાલન પર એકવીસ કરોડ ખેડૂતોના આરોગ્યનો આધાર છે.

જે સ્વયંસેવક પોતાના ગામડામાં આવા નિયમોની કેળવણી ખેડૂતોને આપશે તે પોતાના ગામડાના રહેવાસીઓનો આવરદા વધારશે, રોગો અટકાવવાનો મહાઉપાય યોજશે. સૌથી મુશ્કેલ આ કામ છે, કેમકે તેમાં રસ લેનાર થોડા છે. છતાં તે કોઈ દહાડો પણ કર્યે છૂટકો છે. આ ધર્મના પાલનમાં ભૂલને અવકાશ નથી. જેટલો પળાય તેટલું ફળ દેશે. જેને શરૂ કરવું હોય તે કરીને એક વર્ષમાં પોતાના ગામડાની તંદુરસ્તી બદલાવી શકશે. ફરજિયાત ધર્મ

---

# પંજાબનો પત્ર

## (૧)

મેં પંજાબમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન એપ્રિલ માસમાં કર્યો ત્યારે મારી એવી ઉમેદ હતી કે મારા દિલ્હી ને લાહોર જવાથી શાંતિ થશે. દિલ્હીથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ ત્યાં જવાની માગણી કરી હતી. અમૃતસરથી ડૉ.સત્યપાલે માગણી કરી હતી. બન્નેનો હેતુ એ હતો કે ત્યાં શાંતિ થાય. દરમિયાન ડૉ. સત્યપાલને ને ડૉ. કીચલુને મૌન ધારણ કરવાના હુકમો મળ્યા ને છેવટે તેઓ બંધ પણ થયા. મને દિલ્હી પહોંચતા પહેલાં અટકાવવામાં આવ્યો ને પકડવામાં આવ્યો. છેવટે મુંબઈ ઈલાકામાં જ રહેવાના ને પંજાબ નહિ જવાના હુકમો નીકળ્યા. પરિણામ આપણે જાણીયે છીયે. જો મને પકડવામાં ન આવ્યો હત તો જે અશાંતિ ફેલાઈ તે ફેલાવા ન પામત. એપ્રિલના મનાઈ હુકમ રદ

મારી ઉપર થયેલા મનાઈ હુકમો રદ થયા ને હું છેવટે પંજાબ પહોંચી શકયો. લાહોર તા ૨૪મી ઑક્ટોબરે પહોંચ્યો. સ્ટેશન પર લોકોની ભીડનો પાર ન હતો. માનનીય પંડિત માલવીયાજી સ્ટેશન પર હતા. સ્ટેશન પરથી ગાડી સુધી પહોંચતાં ચાળીસ મિનિટ લાગી. ભીડમાંથી પસાર થવું બહુ મુશ્કેલ હતું. બે ત્રણ વખત તો મને એમ જ લાગ્યું કે કોઈ તો જરૂર કચરાઈ જશે. જ્યાં માણસો કેવળ પ્રેમને વશ હોય છે ત્યાં અકસ્માત ઓછા જ થાય છે. તેવું અહીં પણ બન્યું. એમ છતાં આપણે આટલા જથામાં માણસો એકઠાં થાય ત્યારે વ્યવસ્થા કરતાં શીખવું પડશે એમાં શક નથી. દહાડે દહાડે જેમ જાગૃતિ વધશે તેમ લોકો રાષ્ટ્રીય કામમાં વધારે રસ લેશે ને ટોળાં વધશે. સ્હેલામાં સ્હેલો એક નિયમ બધા સમજી લે તો અકસ્માત ન જ થાય. જેને આપણે ભેટવા ચાહીયે છીયે તેની પાછળના ને બાજુનાઓએ તાલીમની જરૂર

દૂર રહેવું ને આગળનાઓએ આગળ વધ્યે જવું. આપણે આ નિયમથી ઉલટા ચાલીયે છીયે. પાછળના આગલા ઉપર ધસારો કરે છે એટલે મધ્યમાં દબાણ વધે છે, કચરાકચરી થાય છે ને અકસ્માતનો ભય વધે છે. તેથી મધ્યમાં રહેલાને બાથ ભીડી રક્ષા કરવાનો સમય આવે છે. આમ ન થવું જોઇયે એમ સહુ કબૂલ કરે છે. જરૂર માત્ર લોકોને તાલીમ દેવાની છે; અને સ્વયંસેવકોની મારફતે આટલી તાલીમ લોકોને વહેલામાં વહેલી દેવાની જરૂર છે.

લાહોરમાં પંડિત રામભજદત્તનાં ધર્મપત્ની સરલાદેવી ચૌધરાણીને ત્યાં મારો ઉતારો છે. રામભજદત્તજી તો જેલમાં છે એ વાંચનારને યાદ હશે.

**પંજાબ કમિટી**

પંજાબ કમિટીની બેઠક ૨૯મી ઑક્ટોબરથી શરૂ થાય છે તેથી મારો સુરત આવવાનો વિચાર હતો તે મારે બહુ દિલગીરીની સાથે માંડી વાળવો પડયો છે. સરકાર પાસે ત્રણ માગણી કરવાની ચર્ચા ચાલી રહી છે. આગેવાનોને કમિટીની તપાસ દરમિયાન છૂટા કરવા જોઇયે; જે જજોને કેસોની તપાસ કરવાને સારૂ નીમવાના છે તેઓમાં એક તો પંજાબની બહારના જ હોવા જોઇયે; અને તેઓને નવો પૂરાવો લેવાની જરૂર જણાય ત્યાં નવો પૂરાવો લેવાની સત્તા મળવી જોઇયે. આ વાત ચર્ચાઇ રહી છે ને પંડિત માલવીયાજી તે વિષે વિચાર કરી રહ્યા છે. કમિટીની પાસે આપણા વકીલો હાજર નહિ રહી શકે એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે. તે બાબતનો પણ ફડચો થઇ જશે એમ ધારવામાં આવે છે. જો આટલું ન થાય તો મને તો જણાય છે કે આપણાથી કમિટી આગળ પૂરાવો જ ન અપાય.

**આપણા વકીલો**

પૂરાવો આપવાનું થશે તો વકીલોમાં ઘણે ભાગે મિ. સી. આર. દાસ અને પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ ઉભા રહેશે. તેઓ ઉપરાંત એક અંગ્રેજ વકીલને પણ તેડવામાં આવેલા છે. તેમનું નામ મિ. નેવિલ છે. તેઓ સાહેબને વિલાયતથી આવતાં હજુ પંદરથી વીસ દિવસ લાગશે એમ જણાય છે.

**આગેવાનોની સેવા**

મા. પંડિત માલવીયાજી તથા પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ પંજાબની અનન્ય સેવા કરી છે એમ સૌ કહી રહ્યા છે. લોકો ભયભીત હતા એ સ્થિતિમાં આ બે આગેવાનોએ ભારે દિલાસો દીધો છે. પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ પોતાની વકીલાતની પણ ઓછી જ દરકાર કરી છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તો પંજાબના જ છે એટલે તેમની સેવા વિષે કાંઈ કહેવાપણું નથી રહેતું. પંજાબના બીજા ઓછા જાણીતા કેટલાક આગેવાનો છે તે યથાશક્તિ કામ કરી રહ્યા છે. મિ. ઍન્ડ્રુઝની સેવાનો આંક મુકવો અશકય છે. તેમનું કામ અદૃશ્ય રીતે થયા જ કરે છે. ડાબો હાથ શું કરે છે તેની તેમના જમણા હાથને ખબર નથી એમ કહી શકાય. તેમની સેવા એ શુદ્ધ ગુપ્તદાન છે એમ હું જોઈ રહેલો છું. જ્યાં બીજાને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે ત્યાં મિ. ઍન્ડ્રુઝ જઇ શકે છે.

**મારી પ્રવૃત્તિ**

અહીં સેંકડો ભાઇઓ અને બહેનોનો મેળાપ હંમેશાં થયાં કરે છે. હિંદુસ્તાનની શ્રદ્ધાનો અપૂર્વ અનુભવ અહીં પણ મળ્યાં કરે છે. અમલદારોમાં અહીંના ડેપ્યુટી કમીશનર મિ. બટલર તથા લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લઈ ચુકયો છું. જેલમાં રહેલા આગેવાનોને મળવાની તજવીજ કરી રહેલો છું અને થોડી મુદતમાં મારી ઇચ્છા તૃપ્ત થશે એવી ઉમેદ રાખું છું.

---

# નોંધ

## રોલેટ અરજી

**અરજી પર સહીઓ**

આ અંકની સાથે રોલેટ અરજી વધારા તરીકે રાખીયે છીયે. તે અરજી ઝપાટાબંધ મોકલવાની જરૂર છે. તેમાં સહીઓ પુષ્કળ થવી જોઇયે. જેઓ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે તે બધાં સ્ત્રીપુરુષો તેમાં સહી કરી શકે છે. 'નવજીવન'ના વાંચનારા આ કામમાં ખૂબ મદદ કરી શકે છે. સહી કરનારનો ધંધો, નામ અને પૂરૂં ઠેકાણું હોવાં જોઈયે. તેના સ્વયંસેવકનું નામ પણ હોય તો વધારે સારૂં. પણ જેઓ સ્વયંસેવક વિના સહી કરે તે સ્વયંસેવકના નામ વિના ચલાવી શકશે. અરજીમાં સહી કર્યા પછી સહી કરનારે તે નવજીવન ઑફિસે મોકલી દેવી. અમે તે યોગ્ય જગાએ પહોંચાડશું. અમારી ઉમેદ છે કે આ કામમાં 'નવજીવન'ના વાંચનારાઓ પૂરી ને તુરત મદદ કરશે.

**અરજીનો ઉપયોગ**

અરજીથી કશો લાભ થવાનો નથી એમ કોઇયે નથી વિચારવાનું. અરજી એ એક પ્રકારની કેળવણી છે. અરજીથી તેમાં આવેલા વિષય ઉપર પ્રજાનું ધ્યાન રોકી શકાય છે. જે અરજીની પાછળ બળ નથી, કાર્ય નથી, ને અરજી એ જ કાર્યમાં કે બળમાં ખપી જાય છે તે અરજી ફોગટ છે. પણ જે અરજીની પાછળ કાર્ય ને બળ રહ્યાં છે તે અરજી આવશ્યક છે. આ રોલેટ અરજી તેવી છે. તેની પાછળ સત્યાગ્રહનું અનુપમ બળ છે. તે અરજીમાં સહી લઈને કાર્યવાહકો સૂઇ જવાના નથી. એટલે રોલેટ અરજીને કિંમતી સમજી સૌ તેમાં હજારો સહી લેવા મથશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

## પંજાબને મદદ

**મદ્રાસનો ફાળો**

પંજાબમાં ગયા એપ્રિલ મસમાં રમખાણમાં ઘાયલ થયેલા અને મરણ પામેલા અને તે પછી જુદી જુદી કોરટોને હાથે શિક્ષા પામેલા માણસોનાં નિરાધાર કુટુંબોને મદદ કરવા માટે મદ્રાસ શહેરમાં જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે તેનો સાર આ અંકમાં બીજે સ્થળે અમે પ્રગટ કર્યો છે. કલકત્તા અને મુંબઈમાં વધારે ધનાઢયો વસતા હોવાથી વધારે મોટી રકમો ભેગી કરવામાં આવી છે. પણ મોટે ભાગે સામાન્ય મધ્યમ વર્ગમાંથી બને તેટલો ફાળો ભેગો કરવાને સારામાં સારો પ્રયત્ન કરવાનું માન મદ્રાસને જ ઘટે છે. આ શહેરમાં અત્યાર સુધીમાં આ ફંડમાં જે રકમો જમા થઈ છે તે પણ આ અંકમાં આપી છે. તે વાંચી સૌ સાચા અમદાવાદીઓ શરમાશે એવી અમારી ખાત્રી છે. છેલ્લાં એક બે અઠવાડીયામાં જે રકમો ભરાઈ છે તે એટલું જ બતાવી આપે છે કે આ વિષે ખરેખરો

**ખરા પ્રયત્નની જરૂર**

પ્રયત્ન કરવાનો હજી બાકી જ છે. પંજાબના મામલા વિષે ચોતરફ ખૂબ રસભેર ચર્ચા ચાલતી જોવામાં આવે છે. પણ અમને ધાસ્તી છે કે તે દુ:ખી પ્રાંતના હજારો નિરાધાર પુરુષો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ઉભરાતી સહાનુભૂતિને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર ઓછો જ જાગૃત થયો છે. પંજાબમાં માર્શલ લૉની રૂએ થએલી હકૂમત વિષે તપાસ કરવા કમિટી નીમાઈ છે, તેની આગળ પંજાબની પ્રજાનો કેસ રજુ કરવાને પૂજ્ય પંડિત માલવીયાજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજી

અને મિ. એન્ડ્રુઝ જેવા મહારથીઓ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે તે વખતે તે સંબંધી ઠરાવો કે ચર્ચાની જરૂર ઓછી જ છે. પણ સૌ કોઇ, ગરીબ અને તવંગર, પુરુષ અને સ્ત્રી પંજાબનાં નિરાધાર કુટુંબોની સેવામાં ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી રજુ કરી શકે. રમખાણમાં ભાગ લેનાર કે શિક્ષા પામનારનાં કુટુંબોને મદદ મળે એ વિચારથી કોઇએ અચકાવાની જરૂર નથી. લડાઈમાં ઘાયલ થયેલા શત્રુઓની પણ સારવાર કાળજીથી કરવામાં આવે છે, તો પછી ગુન્હેગાર માણસોનાં નિર્દોષ કુટુંબોને સહાય આપવાનો પ્રેમધર્મ સૌ કોઈ સ્વીકારશે એવી આશા છે.

## જાત્રાનાં સ્થળો

ડાકોરની ગંદકી

દાકતર લક્ષ્મીપ્રસાદે ડાકોરજીનો જે ચિતાર આપ્યો છે એમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી એમ અમે જાતઅનુભવથી જાણીયે છીયે. સ્વચ્છતાના નિયમો જાળવવા ઇચ્છનાર કોઈ માણસ ડાકોરજીમાં ચોવીસ કલાક ન રહી શકે એવી સ્થિતિ છે. તળાવની આસપાસ લોકો ગમે તેમ ગંદકી કરે તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. મુસાફરો ગમે તેમ ગુજારો કરે છે. આપણને ડાકોરજીને વિષે અભિમાન નથી તેથી ત્યાંનું સ્ટેશન પણ ખંડેર જેવું જોવામાં આવે છે. જ્યાં દર વર્ષે લાખો માણસો જાય છે ત્યાં ઓછામાં ઓછી સગવડ !

નીતિઘાતક સંપ્રદાય

ડાકોરજીની આંતર વ્યવસ્થા જુઓ તો તેમાં પણ આપણને મેલ જ નજરે આવે છે. પુજારીઓ ઢોઠ અને જડ જેવા લાગે છે. ડાકોરજીના દાગીના બાબત રીસીવર નીમાયા છે. કેવળ ધર્મના સ્થાન વિષે અદાલતે ચઢવું એ વૈષ્ણવોથી કેમ સહન થઈ શકે છે? જે સંપ્રદાય નીતિનું પોષણ કરનારો છે, જેને નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ વગેરેએ શોભાવ્યો છે તે સંપ્રદાય અત્યારે નીતિનો ઘાતક બનેલો જોવામાં આવે છે.

ડાકોરજી જનારા કોણ છે? સરળ હૃદયના ભોળા જાત્રાળુઓ જાય છે એમાં તો શક નથી. પણ પાખંડીઓ પોતાનું પાખંડ પ્રવર્તાવવા જાય છે એ પણ ચોક્કસ છે.

અંધારું કેમ ટળે ?

આ અનીતિ–અસ્વચ્છતા રૂપ અંધારૂં કેમ ટળે? વૈષ્ણવોની શી ફરજ છે? ડાકોરજી એક જ જાત્રાનું ધામ અપવિત્ર થઈ રહ્યું છે એમ નથી. કાશીવિશ્વનાથમાં પણ અમે આવી જ દશા અનુભવી છે. વૈષ્ણવ ટ્રસ્ટીઓ જો પ્રલ્હાદના વારસ બને તો ડાકોરમાં રહેલા અનેક હિરણ્યકશિપુને તગડી શકે. તેઓ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને દીપાવવા ઇચ્છે તો ઘણા સુધારા કરી શકે. જાત્રાળુઓમાં જ્ઞાન આવે તો મુખ્ય સત્તા તો તેઓમાં રહેલી જ છે. પણ જાત્રાળુને જ્ઞાન થાય એનો અર્થ એ થયો કે કરોડો હિંદુઓ પોતાના ધર્મની પ્રૌઢતા, તેનું ધાર્મિક તત્ત્વ સમજતા થાય. એ અવસર દૂર છે.

ભાટીયા પલટણ ત્યાં જતાં શીખી છે. આ પલટણમાં રણછોડજી વસે તો તેઓ પણ કંઈક કરી શકે. તેઓનું કામ માત્ર બંદોબસ્ત રાખી સંતોષ માનવાનું નથી, પણ જ્યાં અનીતિ જુએ ત્યાં તેને ડાંભવાનું છે. આને સારૂ તેઓ સાહિત્ય તૈયાર કરી લોકોને આપી શકે છે.

મહારાજો તો બહુયે કરે. પણ તેઓના હાથમાં 'નવજીવન' જતું હશે કે કેમ એ પણ અમે નથી જાણતા. વૈષ્ણવ વાંચનારા તેઓનું ધ્યાન આ સડા તરફ ખેંચી શકે છે. વૈષ્ણવ ભકતો મહારાજોને તેમનો ધર્મ સમજાવી શકે છે.

સ્વરાજ્યવાદીએ ખાસ વિચારવા જેવો આ પ્રશ્ન છે. જો આપણે આપણાં જાત્રાનાં મહાસ્થાનો ન સુધારી શકીયે તો સ્વરાજ્ય મળે શું જાળવી શકશું? સ્વરાજ્ય મળ્યાથી આ સ્થળો એની મેળે સુધરશે એવું તો કોઈ નહિ જ માનતું હોય.

મ્યુનિસિપાલિટી શું કરે?

ડાકોરની મ્યુનિસિપાલિટી કંઇક કરે એમ દાકતર લક્ષ્મીપ્રસાદે સૂચવ્યું છે. મ્યુનિસિપાલિટી એટલે લોકો. આવી સંસ્થાઓ આત્મા વિનાની હોય છે. તે તો ગાડાંના જેવી છે. હાંકનાર જેમ હાંકે તેમ તે હંકાય. લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાય, લોકો સ્વચ્છતા માગે ત્યારે જ મ્યુનિસિપાલિટી સ્વચ્છતા દાખલ કરે. છતાં જ્યાં લોકોની જ પેદા કરેલી મ્યુનિસિપાલિટી નથી હોતી ત્યાં કેટલીક વેળા અકસ્માતે કંઇક સુધારા થઇ જાય છે. કારણ મ્યુનિસિપાલિટી નથી હોતી, પણ અમુક વ્યક્તિની હોશિયારી અથવા તેની દિલસોજી હોય છે.

## પ્રાચીન રેંટીયો

રેંટીયામાં સુધારો

આ મથાળા નીચે રા. બિહારીલાલ કાંટાવાળાનો લેખ અમે છાપ્યો છે તે ઉપર સ્વદેશીની દાઝવાળા દરેક વાંચનારનું અમે ધ્યાન ખેંચીયે છીયે. જેમ રા. બિહારીલાલે મનન કરી પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે તેમ જ બીજા પણ જણાવે તો જે શોધોની આપણને જરૂર છે તે વેળાસર થઈ શકે.

રેંટીયો રેંટીયો રહેવા છતાં તેમાં કેટલાક સુધારા કરી શકાય ને વધારે સૂતર કાઢી શકાય એવી અમારી માન્યતા છે. અમે લેખકના મતને તદ્દન મળીયે છીયે કે પ્રાચીન રેંટીયામાં કાંતનારની બુદ્ધિનું કામ પડે છે તે તત્ત્વ નવી શોધમાં સચવાવું જોઇયે. રા. રેવાશંકર મહેતાનું ઈનામ રાખવું એ અમને યોગ્ય લાગે છે. જેઓ વધારે સૂતર કાઢવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓની મહેનત કેવળ નિષ્ફળ તો નહિ જ જાય. તેઓએ રા. બિહારીલાલના અનુભવનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. તેમની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાથી તેઓ વહેલું પરિણામ લાવશે અથવા ફોકટ મહેનત મુકી દેશે.

હાથે રૂ પીલાય

'હાથે રૂ પીલવાનું બને તેમ નથી' એ મતને અમે નથી મળતા. આજ પણ કેટલીક જગ્યાએ હાથે રૂ પીલાય છે, ને જો ચાલતી ચળવળનાં તત્ત્વો કાયમ રહેશે તો દિવસે દિવસે વધારે રૂ હાથે પીલાશે; કેમકે આ ચળવળમાં એવી ગણત્રી છે કે જ્યાં રૂ પેદા થાય છે ત્યાં જ મુખ્યત્વે તેનો ઉપયોગ થાય. ભીલો સારૂ જીનમાં રૂ પીલાય; પણ હાથે કાંતવા સારૂ જીનમાં પીલવું એ બમણી મહેનતમાં પડી કપાસીઆ બગાડવા જેવું થાય.

બીજાં સાધનોની શોધ

રૂ પીંજી પુણી સ્હેલાઇથી બનાવવાનાં સાધન સુધારવા તથા કાંજી સ્હેલાઈથી પાવાનાં હળવાં સાધન શોધવા સારૂ ઇનામ કાઢવાની સૂચનાને અમે વધાવી લઈયે છીયે, અને એવાં સાધન જેઓ શોધશે તેને સારૂ અમે અવશ્ય ઈનામ મેળવશું. ઈનામની વ્યાવહારિક સૂચનાઓ મેળવી ચોક્કસ ઈનામ પણ બહાર પાડવાની અમે આશા રાખીયે છીયે. પણ અમારા વાંચનારને અમે ભલામણ કરીયે છીયે કે તેઓએ કારીગરોને આ બાબતોમાં રસ લેતા કરવાની જરૂર છે. જેઓ કારીગરોના પ્રસંગમાં આવે છે તેઓ સ્હેલાઇથી આવી શોધોમાં તેઓને દાખલ કરી શકે છે.

## રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ

અમદાવાદની રેંટીયા પ્રવૃત્તિ

અમદાવાદની સ્વદેશી સભા તરફથી રેંટીયાની જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી છે તે વિષે આ અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલી હકીકત તરફ અમે વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચીયે છીયે. તેમાંથી કેટલાક મુદ્દા સ્હેજે તારવી શકાય એમ છે. પ્રથમ તો એ કે મુંબઇની માફક અમદાવાદ શહેરમાં પણ સ્ત્રીઓનો એવો વર્ગ છે કે જેને બેથી ત્રણ આનાની રોજી લઇને રૂ કાંતવાનું કામ પાલવે એમ છે. બીજો એ કે લુણસાવાડના લત્તામાં વધારે રેંટીયા ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં અત્યાર સુધીમાં દર મહિને રેંટીયાની સંખ્યા વધ્યે જ ગઇ છે, ત્યારે ખાડીયામાં તેની સંખ્યામાં ત્રીજા માસમાં કંઇક ઘટાડો જોવામાં આવે છે. રેંટીયા લેનાર સ્ત્રીઓની કોમવાર તપસીલ જોવાથી આ વધઘટ ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડશે. ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ લાગે કે લુણસાવાડની વસ્તી વધારે ગરીબ હોવાથી તેણે રેંટીયાનો આશ્રય વધારે મોટા અને વત્તા પ્રમાણમાં લીધો છે. આ અનુમાનમાં સત્યનો અંશ છે એની ના કહી શકાશે નહિ. જાતિકુળના અભિમાનવાળી ઉંચી કોમો ગરીબાઇનો ઘસારો વેઠતાં છતાં પણ નીચું કહેવાતું કામ લેતાં સંકોચાય છે અને પ્રમાણમાં નીચી કોમો જરૂરીયાતને વર્તીને અનુકૂળ કામને વધાવી લે છે, એનું દૃષ્ટાંત આ આંકડા કેટલે અંશે પૂરૂં પાડે છે એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

બોધદાયક સવાલ

એથી પણ વધારે બોધદાયક સવાલ તો એ છે કે મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે શહેરોમાં અને બીજાં નાનાં ગામો અને ગામડાંમાં જે સ્ત્રીઓ હાલ રેંટીયો ચલાવે છે તેઓ અને બીજી તે જ વર્ગની હજારો અને લાખો સ્ત્રીઓ પૈકી પ્રમાણમાં કેટલી સ્ત્રીઓ કેવા ધંધામાં કેટકેટલો રોજ કમાય છે ? આ અતિશય બોધદાયક સવાલ વિષે સત્વર માહીતી એકઠી કરવા અમે સૌને વિનંતિ કરીયે છીયે, અને દરમિયાન જુદે જુદે સ્થળે ચાલતા રેંટીયા વિષે અમદાવાદના જેવી વિગતવાર માહીતી અમને મોકલી સૌ સ્વયંસેવકો અને સભાઓ આભારી કરશે એવી આશા રાખીયે છીયે.

## ટૅનરીઓ

'ટૅનરીઓ' એટલે ચમારની દુકાનો અને પેઢીઓ. આવી પેઢી આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી નીકળે છે એમ એક ખબરપત્રી જણાવે છે. વળી તે લખે છે કે આવી રીતે હિંદુસ્તાનનો વેપાર વધે તો એ ઇચ્છવા જોગ નથી, કેમકે તેથી ઢોરોનો નાશ થાય છે.

જીવદયાનો પ્રશ્ન

આમ લખી લખનારે સદ્ભાવે જીવદયાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. અમને લાગે છે કે ચમારની દુકાનોથી હિંસામાં વધારો થવાનો નથી. ચમારોની દુકાનો વધતાં ઢોરો વધારે મરશે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. મૂએલાં ઢોરનાં ચામડાંનો ઉપયોગ નિર્દોષ છે એમ અમારી માન્યતા છે.

આવશ્યક ધંધો

ચમારનો ધંધો આવશ્યક છે. માણસોને જોડા વિના ચાલવાનું નથી. ખેતીના ધંધામાં ચામડાનો હરઘડીએ ઉપયોગ છે. પાણી ખેંચવાના અસંખ્ય કોસો પણ ચામડાના જ બને છે. એ ધંધાથી લાખો રૂપીયાની કમાણી થાય છે.

એ ધંધો હાલ ચમારોના અને મોચીઓના હાથમાં છે. તેમના હાથમાંથી મોટી પેઢીઓના હાથમાં જઈ ચમારો અને મોચીઓ ભૂખે ન મરે એનો બંદોબસ્ત આપણે કરવાનો છે.

જો આપણે ચેતીયે નહિ તો પરિણામ અમે ધાસ્તી રાખીયે છીયે તેવું જ આવશે. આપણે આપણા કારીગરોની દરકાર જ નથી કરી. કારીગરોને 'વસવાયા' ઠરાવી તેઓનો અનાદર કરી દેશને નુકસાન પહોંચાડયું છે. કારીગીરી હલકી ગણી, મહેતાગીરીને ટોચે ચઢાવી ગુલામી સ્વીકારી છે. કડીઆ, મોચી, સુથાર, લુહાર, હજામ વગેરે વર્ગને ઉતરતા માની આપણે તેઓને દબાવ્યા છે. તેઓના ધંધામાંથી, તેઓનાં ઘરમાંથી વિનય, વિદ્વત્તા, સજ્જનતા, સભ્યતા આપણે હરી લીધાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે એમનું જીવન શુષ્ક બન્યું છે અને એઓ પોતે પણ તે જીવનને ઉચ્ચ નથી માનતા. તેથી તેઓ શાળાનું જ્ઞાન મેળવે છે તો પોતાનો ધંધો છોડી દે છે, પોતાના ધંધાથી શરમાય છે. મોચી ભણીને પોતાનો ધંધો છોડે છે; દરજી ભણે એટલે સોય છોડે છે; વણકર ભણીને સાળની સાથે વેર બાંધે છે ને ભંગી તો ભણે ને પાયખાનાં સાફ કરે એમ બને જ કેમ ? જો આપણે હાથપગની મહેનતથી થતા ધંધાની અવગણના ન કરી હોત તો આવી કઠિન દશામાં ન આવી પડત, અને ગ્રૅજ્યુએટોને ભંગીનો ધંધો કરતાં પણ શરમ ન આવત. કારીગરોની અવગણના-નું પરિણામ

જીવદયા વિષે પણ આપણામાં વિચિત્ર વિચારો પ્રવર્તે છે. જીવદયાની શરૂઆત આપણી પોતાની જ જાતિથી એટલે મનુષ્યજાતિથી થવી જોઈયે તેને બદલે પશુજાતિના જીવ છરી વડે ન લઇયે તેમાં જીવદયાની સમાપ્તિ માનીયે છીયે. પશુઓ પર દયા રાખવી આવશ્યક છે, પણ મનુષ્યજાતિ ઉપર પણ તેટલી જ દયાની આવશ્યકતા છે. વળી જીવદયાને બ્હાને કે નામે આપણે દોરાઈ ન જવું એ યાદ રાખવાનું છે. મૂએલાં ઢોરનાં ચામડાંનો ઉપયોગ 'જીવતા ઢોરની ખાલ ઉખેડવા'ની વાત કરીને વખોડવો એ ન્યાય નથી,સત્ય નથી.

---

તા. ૯-૧૧-૧૯૧૯

# દક્ષિણ આફ્રિકા

દક્ષિણ આફ્રિકાને વિષે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર થયેલી ખબર આપણને ચોંકાવે છે અને દુઃખ પણ ઉપજાવે છે. આપણે મિ. માન્ટેગ્યુના શબ્દો ઉપરથી માની લીધું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે કમીશન હિન્દી હકોને વિષે નીમાવાનું છે તેમાં આપણી તરફથી પણ સભાસદો નીમાશે. હવે મિ. મૉન્ટેગ્યુએ ખબર મોકલાવી છે કે તેમના શબ્દોમાં ગેરસમજ હતી કે કમીશન ઉપર હિંદુસ્તાન તરફથી કોઈ પણ માણસની નીમણુક નહિ થાય, પણ સર બૅન્જામન રૉબર્ટસનની સાથે કોઈ બન-અધિકારીને મોકલવામાં આવશે અને તેઓ બન્ને કમીશન આગળ આપણા કેસ રજુ કરશે. આ ખબરથી આપણને નિરાશા થાય એમ છે. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જનરલ સ્મટ્સની ધારણા પ્રમાણે તેઓ કરી નથી શકયા, ને હિંદથી કોઈને નિરાશા

કમીશનમાં દાખલ કરી શકાય તેવું નથી બની શક્યું. એટલે મિ. માન્ટેગ્યુને સુધારાનો તાર કરવો પડયો છે. પણ આપણે આંદોલન કરીને કમીશન પર આપણા માણસોની નીમણુક નથી કરાવી શકતા. મિ. મૅાન્ટેગ્યુ આપણે સારૂ ઇન્સાફ માગી શકે છે, પણ ઇન્સાફ કઇ રીતે આપવો એ તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારના હાથમાં જ રહી શકે. એટલે તેના કમીશન ઉપર આપણે અહીંથી કોઇની નીમણુક કરવાની ફરજ પાડી શકતા નથી. છતાં જો મિ. શાસ્ત્રીઆર જેવા બાહોશ માણસની નીમણુક સરકાર કરે તો તેઓ અને સર બેન્જામિન રૅાબર્ટસન ઇન્સાફ મેળવી શકશે.

કમીશનની સત્તા

આપણને વધારે ચમકાવનારી ખબર તો એ મળી છે કે કમીશન માત્ર વેપારના પરવાના વિષે જ તપાસ કરશે. આટલી તપાસ બસ નથી. એ બાબત આપણે ખૂબ આંદોલન કરવાની જરૂર પડશે. કમીશનના હાથમાં વધારે સત્તા આપવી જોઇયે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓએ બધા હકો વિષે તપાસની માગણી કરી છે. એટલું બનવું અમે મુશ્કેલ માનીયે છીયે. પણ વેપારના અને જમીનની માલીકીના હકોની તપાસ કરવાની માગણી આપણે જરૂર કરી શકીયે છીયે; અને એ આપણો ઓછામાં ઓછો હક છે. વળી વધારે સંભાળવાનું તો એ છે કે કમીશનને ચાલુ હકમાં ઘટાડો કરવાનો હક ન મળવો જોઇયે. નવો કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં જે હકો હતા તેમાંથી કંઇ ઓછું કરવાનો અધિકાર કમીશનને હોય જ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હવે નવા હિન્દી જતા લગભગ બંધ થયા, ગીરમીટનો રિવાજ બંધ થયો, એટલે તે મારફત હિન્દની વસ્તીમાં વધારો થતો તે પણ બંધ થયો. એટલે હવે સવાલ માત્ર ત્યાં વસતા હિન્દીઓના હકનો જ રહે છે. તેઓને પ્રામાણિકપણે વેપાર કરવાની ને જમીન લેવા દેવાની પૂરેપૂરી છૂટ મળવી જ જોઇયે. આ વિષે મતભેદને આવકાશ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ હિન્દીને ગુલામ તરીકે કે માત્ર મજૂર તરીકે રાખી શકતા જ નથી.

સદ્‌ભાગ્યે ભલા મિ. અૅન્ડ્રુઝ આપણા ભાઇઓની વ્હારે ચઢી જવાના છે. તેમની સેવાનો આંક મંડાય એમ નથી. જ્યાં જ્યાંથી હિન્દીનાં દુઃખનો પોકાર તેઓ સાંભળે છે ત્યાં ત્યાં જઇ તેઓ ઉભા રહે છે. ફીજી, સીલોન, પંજાબ તેના સાક્ષી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો તેઓને ગોરાઓ તેમજ હિન્દીઓ સારી રીતે પીછાને છે. એટલે તેઓના દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી આપણા ભાઇઓને હિંમત આવશે ને ઇન્સાફ મળવાની આપણે આશા રાખી શકીયે છીયે.

---

# ફીજી

થોડા જ દહાડા પહેલાં એવી ધાસ્તી રાખવામાં આવતી હતી કે ફીજીમાં વસતા આપણા ગીરમીટીઆ ભાઇઓનું અને બહેનોનું બંધન ચાલુ વર્ષની આખરીએ નહિ છૂટે. ફીજીની ધારાસભાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે હિન્દી મજૂરોની ગીરમીટ ઑગસ્ટ મહિનામાં તોડવામાં આવશે. જે પ્રથામાં આપણી સ્ત્રીઓની લાજ કાયમ ન રહી શકે એ પ્રથા આપણે એક ઘડીભર પણ ન સાંખી શકીયે. જો ભલા મિ. ઍંડ્રુઝે ફીજી જઇને એ સડો આપણને ન બતાવ્યો હત તો આપણે અત્યારે પણ જાગૃત ન થયા હત. સારે નશીબે તાજી ખબર મળી છે એ ઉપરથી બંધન લંબાવાનો ભય દૂર થયો છે અને હિન્દી સરકારને એવી ખબર મળી ચુકી છે કે જે પેઢીઓમાં મિ. ઍંડ્રુઝે સૂચવેલા સુધારા ન થઇ શકે તે પેઢીઓમાં તો ૧લી જાનેવારીએ ગીરમીટ તૂટી જશે; પણ જે પેઢીઓ મજકુર સુધારા કરવાને તૈયાર હશે એ પેઢીઓ ગીરમીટ તોડવાની નુકસાની લીધા વિના બંધન નહિ છોડે. લંબાણનો ભય દૂર

વાંચનાર કદાચ આ ગુંચવાડો નહિ સમજી શકે. ફીજીના કાયદા પ્રમાણે ઘણા ગોરાઓની પાસે ગીરમીટીઆ હિન્દી મજૂરો છે. તેઓ પાંચ વર્ષને સારૂ નોકરી કરવા બંધાયેલા હોય છે. નવા ગીરમીટીઆ જતા બંધ તો ૧૯૧૭ની સાલથી થયા. પણ મિ. ઍન્ડ્રુઝના રિપોર્ટ પછી આપણે એવી માગણી કરી કે જેઓ બંધનમાં છે તેઓ પણ પાંચ વર્ષ પૂરાં થતા પહેલાં છૂટવા જોઇયે. જે કરારોમાં અનીતિ રહેલી હોય અથવા જે કરારોને લીધે અનીતિ થઇ શકતી હોય તે કરારો તૂટવા જ જોઇયે; અને તે તોડવાને સારૂ નુકસાની ભરવાપણું હોય જ નહિ. પણ ફીજીના પ્લૅંટરો કાયદાના જરાયે હક હોય તો તે છોડવા તૈયાર નથી. તેથી ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યા મુજબ નુકસાનીનો સવાલ ઉભો થાય છે. એ નુકસાની આપીને પણ ફીજીમાં રહેલા હિન્દી મજૂરોનાં બંધન છોડાવવાં એ આપણી સ્પષ્ટ ફરજ છે. સવાલ માત્ર વધારેમાં વધારે ૨૦૦૦૦ પાઉંડ ભરવાનો રહેલો છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તેટલા પૈસા ભરીને હિન્દી સરકાર તુરત બંધન છોડાવશે. આ બાબતમાં તે ખાતાના વજીર સર જ્યૉર્જ બાર્ન્સને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમણે જો દૃઢતાપૂર્વક માગણી ન કરી હોત તો જે શુભ પારણામ આવવાની આપણે હવે આશા રાખી શકીયે તે ન આવી શકત. મિ. ઍન્ડ્રુઝનું તો કહેવું જ શું! તેમને ધન્યવાદ કેમ આપી શકાય? તેમણે પોતાનું જીવન આપણને આપ્યું છે. હિન્દુસ્તાનની સેવામાં તેઓ પોતાનું સુખ માને છે. ફીજીના મજૂરોની આંતરડી તેમને દુવા દેશે. નુકસાનીનો સવાલ

---

# પંજાબનો પત્ર

## (૨)

**દર્શનની લાલસા**

લાહોરમાં હું સ્રીઓ અને પુરુષોનો જે પ્રેમ અનુભવી રહ્યો છું તે મને શરમાવે છે અને હિંદુસ્તાનની અનન્ય શ્રદ્ધા, લોકોની સરળતા અને ઉદારતા વિષે મને મોહિત કરે છે. લોકો મોટાનાના 'દર્શન' કરવા આખો દહાડો આવ્યાં જ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ મારાથી એકલા નીકળી જ શકાય નહિ. લોકોનાં ટોળાં મને દેખે કે તુરત એકઠાં થઈ જાય છે. એમને હું રોકી જ નથી શકતો. 'દર્શન' દેવાની મારામાં મેં લાયકાત નથી જોઇ. માણસજાતિમાં પૂજાની ભાવના છે તે વખાણવા લાયક છે. પણ કોઇ સેવકનાં દર્શન કરવા—લોકોનાં ટોળાં નીકળી પડે એ મને અસહ્ય લાગે છે. જો હું 'દર્શન' જ દીધા કરું તો મારી સેવામાં ખલેલ પહોંચે. 'દર્શન' કરવાથી લોકોને કંઇ પણ લાભ થતો હોય એમ હું માનતો થથી. 'દર્શન' દેનારની તો બુરી જ હાલત ગણાય. મને એક વેળા એક મિત્રે પૂછ્યું, "લોકોના માનથી તમને 'ઘમંડ' તો નથી આવતો?" આ સવાલ ઘણી જ સરળતાથી તેમણે કરેલો. હું શું જવાબ આપું? મેં તો કહ્યું, "ખુદા મારામાં ઘમંડ પેદા ન કરો." આ મિત્ર જાણીતા મુસલમાન હતા. પણ આટલાં 'દર્શન' દેવામાં રોકાઈ રહેલ માણસની ઉપર જેવી તેવી જવાબદારી નથી. 'દર્શન' દેવાનો મનુષ્યને અધિકાર જ નથી.

**મારી અકળામણ**

હું તો કહી શકું છું કે મને તો કેવળ અકળામણ જ થાય છે. અને જો હું લોકલાગણી દુભાવ્યા વિના 'દર્શન' બંધ કરી શકું તો જરૂર એ રિવાજ બંધ કરું. તેટલું મારાથી થઇ શકતું નથી. તેમ ન કરવામાં યા તો મારી હિંમત ઓછી, યા તો મારી વિવેકદૃષ્ટિ હજુ મલીન છે, યા તો મારો અહિંસાધર્મ લોકોને દુભવતાં મને અટકાવે છે. મારી માન્યતા તો એવી છે કે મારામાં ઉપરના બે દોષ છે ને અહિંસાવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય પણ છે. આ દશામાંથી નીકળવાનો હું મહાપ્રયત્ન તો કરી જ રહ્યો છું. અત્યારે તો

**મારો મહા પ્રયત્ન**

લોકો 'દર્શન' કરવા આવે છે ત્યારે પણ હું મારું લખવા વગેરેનું કાર્ય કરું છું. આ લખતી વેળા પણ માણસોની આમજા છે. પણ હું મારું કાર્ય રોકતો નથી. નમસ્કાર કરીને મારું લખવું જારી રાખું છું.

**સત્ય અને સેવાનો પ્રભાવ**

સત્ય અને સેવાધર્મના સ્હેજ પાલનની આ બલિહારી છે એમ તો હું સ્પષ્ટ જોયા કરું છું. જે સત્યને જેમ હું જાણું છું તે સત્યને મનકર્મવચનથી હું સદાય આચરું છું એમ મારાથી દાવો નહિ કરી શકાય. સેવાધર્મ જે પ્રમાણે મેં ઓળખ્યો છે તે પ્રમાણે સર્વાંશે હું આચરું છું એવો પણ દાવો નથી કરી શકતો. મારો દાવો આટલો જ છે કે સત્ય અને સેવાધર્મનું પૂર્ણપણે પાલન કરવાનો હું મહાપ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; ને જે અનન્ય પ્રેમ હું અનુભવી રહ્યો છું તે મને સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે જેનામાં સત્ય અને સેવા પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય તે જગતના હ્રદયનું સામ્રાજ્ય જરૂર ભોગવે ને ધારેલાં કાર્ય પાર પાડે. હું એમ પણ જોઇ રહ્યો છું કે આ વિષમ કાળમાં સત્ય-સેવા-દયા-ધર્મનું સ્હેજ પાલન પણ મનુષ્યને પરમ શાંતિ આપે છે.

## કમિટીની તૈયારી

લાહોરમાં ના. લે. ગવર્નર સાહેબને તથા ડેપ્યુટી કમીશનરને મળી હું મિ. એન્ડ્રુઝની સાથે દિલ્હી ગયો, કેમકે દિલ્હીમાં કમિટીની બેઠક તા. ૨૯મી તારીખે થવાની હતી. દિલ્હીમાં મિ. એન્ડ્રુઝ અને હું લૉર્ડ હંટરને મળ્યા અને સ્થાનિક અમલદારોની મુલાકાત લીધી. બધાની ઇચ્છા સત્ય હોય તે જ પ્રગટ થાય એવી જોવામાં આવી. કમિટીએ જે ખબરપત્ર બહાર પાડયો છે તેમાં પણ બધા પક્ષ તેમની પાસે હકીકત મુકી શકે એવું તેમણે ગોઠવેલું છે. હજુ બે ચીજ બાકી છે: આગેવાનોને છોડવાની, અને પંજાબની બહારના એક જજને નીમવાની. આ બાબતની તજવીજ ચાલી રહી છે. અમલદારોની મુલાકાત

## પંડિત માલવીયાજી

પંડિત માલવીયાજી કાશીજીથી રવિવારે આવી પહોંચ્યા. તેમણે ઉપરની બાબતમાં ના. લે. ગવર્નરને તાર પણ મોકલી દીધા છે. મિ. સી. આર. દાસ સોમવારે આવી પહોંચ્યા. તેઓ પણ પંડિતજીની સાથે રહેશે. આ વેળા દિલગીરી એટલી જ છે કે પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ બીમાર પડી ગયા છે. તેમણે પંજાબના મામલામાં ભારે મહેનત ઉઠાવી છે. જેટલું જ્ઞાન તેમણે મેળવી લીધું છે તેટલું થોડાઓએ જ મેળવ્યું હશે. અત્યારે તેઓ સાહેબ પથારીવશ છે; પણ આશા છે કે એક અઠવાડીયામાં તેઓ સાજા થઇ જશે. તેમને દમની બીમારી છે. માલવીયા-દાસ-નેહરૂ

## દિલ્હીમાં મેળાવડો

દિલ્હીમાં શનિવારને દિવસે મોટી સભા ભરવામાં આવી હતી. હેતુ મને મળવાનો અને દિલ્હીમાં જેઓ એપ્રિલ માસમાં ગોળીના જખમથી મરણ પામ્યા તેમની યાદગીરીને સારૂ એક હૉલ બનાવવાના પૈસા એકઠા કરવાનો હતો. મેળાવડો મેદાનમાં હતો છતાં ભીડ એટલી સખત હતી કે માણસો એકબીજાની ઉપર પડતા હતા. પ્રમુખપદ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. માણસોનો અવાજ ઘણો હતો. આ સ્થિતિમાં સભા ન જ ચલાવાય એમ મને લાગ્યું. કોઇનાં ભાષણો સંભળાય એવી સ્થિતિ નહોતી. તે સભા બરખાસ્ત કરી સ્વયંસેવકોની ગોઠવણ કરવાની સૂચના કરી અને લોકોને પહેલેથી બધી સાવચેતી આપવાનું ને સભાના નિયમો સમજાવવાનું સૂચવ્યું. બીજે દહાડે રવિવારે ફરી સભા કરી ને તેટલા માણસો અત્યંત શાંતિથી લગભગ અઢી કલાક બેઠા. બધાં ભાષણો તેઓએ શાંત ચિત્તથી સાંભળ્યાં. ઉઘરાણું પણ સારૂં થયું ગણાય. સેંકડો માણસોએ નાની નાની રકમો રોકડી આપી અથવા પોતાનાં નામ ઠેકાણાં ભરાવ્યાં. આ હકીકત હું અહીં રજુ કરૂં છું કેમકે આપણે જેમ જેમ સામાન્ય ને ગરીબ વર્ગમાં પ્રવેશ કરતા જઇશું તેમ તેમ હજારો માણસોની ભીડ થવાની. તેવી સભાઓ શાંતિથી ચલાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જ જોઇયે. પહેલેથી ગોઠવણ રાખી હોય, ચંચળ સ્વયંસેવકો હોય ને લોકોને બતાવવામાં આવ્યું હોય તો ઘણા ઓછા પ્રયત્ને આપણે શાંતિ જાળવી શકીયે. અવ્યવસ્થા શાન્તિની શક્તિ

## પહેલી જાહેર બેઠક

કમિટીની પહેલી જાહેર બેઠક આજે (સોમવારે) છે. આ કાગળ લખતી વેળા હજુ બેઠક થઇ નથી. આજે પૂરાવો દિલ્હી પ્રાંતના ચીફ કમીશનર મિ. બૅરનનો લેવામાં આવશે. મુખ્ય સાક્ષીઓ

લોકવાયકા એવી છે કે આ બાહોશ ને ભલા કમીશનર જો એપ્રિલ માસમાં ન હોત તો વધારે ભયંકર પરિણામો આવત. આપણી તરફથી સાક્ષીઓમાં સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી, હકીમજી અજમલખાન, ડૉ અનસારી, ડૉ અબદુર રહેમાન, રા. કૃષ્ણલાલ અંબાલાલ દેસાઇ વગેરે છે. રા. કૃષ્ણલાલ તે સ્વર્ગસ્થ દી. બા. અંબાલાલભાઈના પુત્ર છે. તેઓનો આ ભાગમાં વેપાર છે.

## રેંટીયા

હિન્દુસ્તાનનું એકપ્રજાત્વ

લાહોરમાં જે જે બહેનો મને મળવા આવેલી તેમની પાસે મેં રેંટીયાની ખૂબ વાતો કરી ને સૂતરની ભિક્ષા પણ માગી. સેંકડો સ્ત્રીઓ મળી ગઇ, તેમાંની ભાગ્યે કોઈએ કહ્યું હશે કે મને કાંતતાં નથી આવડતું. મેં સૂતરની ભિક્ષા શરૂ કરી તેથી બહેનોએ સૂતર લાવવાનું શરૂ કર્યું છે ને ઘણી બહેનોએ કાંતવાનું ફરી શરૂ કરવાનું વચન પણ આપ્યું છે. પંજાબના રેંટીયામાં ને ગુજરાતના જૂના રેંટીયામાં ઘણો તફાવત જોવામાં નથી આવતો. ચોમેર એક જ પ્રકારના રેંટીયા, એક જ જાતના ક્રિયાઓ વગેરે જેમ જેમ જોતો જાઉં છું તેમ તેમ ખાત્રી થતી જાય છે કે હિંદુસ્તાન પૂર્વે એક જ પ્રજા હતું ને હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓને એ એકપ્રજાત્વનું ભાન હતું. હજુ સુધી એવી બહેનો કે એવા ભાઇઓ તો થોડાં જ મળ્યાં છે કે જેઓએ હાથે સૂતર કાંતવામાં હાનિ જોઈ હોય.

## પૂર્વ બંગાળમાં તોફાન

મદદની માગણી

મિ. સી. આર. દાસ જણાવે છે કે પૂર્વ બંગાળમાં એટલું સખત તોફાન થઇ ગયું છે કે લગભગ ત્રીજા ભાગમાં ઘણું સખત નુકસાન થયું છે. સેંકડો માણસો રેલમાં તણાઇ ગયા છે. હજારો ઘરબાર વિનાના થઈ ગયા છે. ઘણા છેક ભીખારી હાલતમાં આવી પડયા છે. તેઓને મદદ કરવા સારૂ કમિટીઓ કામ કરી રહી છે. મિ. દાસે બે લાખ રૂપીયા ભેળા કર્યા છે ને બીજા ત્રણ લાખની જરૂર છે. તેમણે અને સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એક અપીલ પણ કહાડી છે. મારી ઉમેદ છે કે મુંબઈ ઈલાકાના ધનાઢયો મદદ કરશે. મારી સલાહ તો એવી છે કે મુંબઇ ઇલાકા વતી કોઈ ભરોંસાદાર માણસને મોકલી આપણે તેની મારફતે મદદની વ્યવસ્થા કરવી જોઇયે. ઘણા ધનિક પુરુષોમાંથી કોઈ આ કામ ઉપાડી લે તો તે સ્થાનિક કમિટીને મદદ કરી શકે અને માહીતી પણ મેળવી શકે. છપ્પનીયાને વખતે અમેરિકાની પ્રજાએ હિંદુસ્તાન વહાણો ભરી અનાજ મોકલ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેમના એલચીઓ મોકલી તેમની મારફતે તે મદદ વહેંચાવી હતી.

## મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ

હકીમ અજમલખાનની ઓળખ

મુસ્લીમ લીગ આ વેળા કદાચ અમૃતસરમાં ન ભરાય એવી પણ ધાસ્તી હતી. હવે તે ધાસ્તી દૂર થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તેના પ્રમુખની પણ ચુંટણી થઈ ચુકી છે. દિલ્હીના નામાંકિત હકીમજી અજમલખાનને લખનૌની કમિટીએ સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢયા છે. હકીમજીનું કુટુંબ ત્રણ પેઢીથી દિલ્હીમાં રહેતું આવ્યું છે. કુટુંબ જૂનું છે તેવું જ ખાનદાન છે. હકીમજી ગરીબોને મફત દવા આપે છે. પોતાના ધંધામાં એટલા બાહોશ ગણાય છે કે તેમને રાજામહારાજાઓ દવાને સારૂ બોલાવે છે. તેમને યુનાની ને આયુર્વેદિક દવાઓનો જથ્થ

શોખ છે. લૉર્ડ હારડિંગની કારકીર્દીમાં તેમણે દિલ્હીમાં આ બન્ને ધંધા શીખવવાની એક કૉલેજનો પાયો તેઓને હાથે નંખાવ્યો હતો. તે કૉલેજ ૭૫ એકર જમીન પર બાંધવામાં આવી છે. દિલ્હી શહેરથી બે માઇલ દૂર છે. મકાન લગભગ પૂરૂં થઇ ગયું છે. તેમાં ૧૨૦ દરદીઓને રાખી શકાય એટલી કોટડીઓ છે. અંગ્રેજી વૈદાને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી વાઢકાપનું થોડું જ્ઞાન આપવાનો પણ હકીમજીનો ઇરાદો છે. હકીમજી હિન્દુમુસલમાન પર સમભાવ રાખે છે. બન્ને કોમ તેમને સરખું માન આપે છે. તેઓના રાજ્યપ્રકરણી વિચાર કૅાંગ્રેસને મળતા છે. તેમની ચુંટણી એ હિંદુમુસલમાન બન્નેને રાજી થવા જેવી બીના છે. (દિલ્હી, કારતક શુદ ૮, સોમવાર)

# નોંધ

## ખિલાફત અને સુલેહોત્સવ

આગામી સુલેહોત્સવની બાબતમાં આપણી વર્તણુક કેવી હોવી જોઇયે એ વિષે કેટલાક મિત્રોએ પૂછપરછ કરી છે. મને ખબર છે કે ખિલાફતના દિવસે કેટલીક સભાઓમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે જો ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક ફડચો આણવામાં ન આવે તો મુસલમાન ભાઇઓ સુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ ન લઇ શકે; કેમકે હિન્દી ભાઈઓનાં મન તેવી સ્થિતિમાં શાન્ત ન હોઈ શકે. જ્યાં સુધી એ મોટા સવાલનો ફડચો આવે નહિ અને મુસલમાન ભાઇઓની લાગણી દુભાવાનો ભય રહે, તથા લાખો મુસલમાનો ભાઈઓ ત્રિશંકુની હાલતમાં અથવા ચિન્તામાં રહે ત્યાં સુધી હિન્દુ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે ભાઇઓ, જેમની હિન્દુસ્તાન એ પસંદગીની અથવા જન્મની ભૂમિ છે એઓ, આગામી સુલેહોત્સવની ખુશાલીમાં ભાગ ભાગ્યે જ લઈ શકે. હું તો એમ પણ ધારવાની હિંમત ધરૂં છું કે નામદાર વાઈસરાય જો ધારે તો નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનોને કહે કે જ્યાં સુધી ખિલાફતના સવાલનો નીવેડો આવ્યો નથી ત્યાં સુધી હિન્દીઓ સુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ નહિ લઈ શકે; અને મને ઉમેદ છે કે સુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું આપણને કહેતા પહેલાં એ સવાલનો માનપૂર્વક ફડચો આણવાની અને જાહેર કરવાની જરૂર નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનો સ્વીકારશે.

---

તા. ૨૩-૧૧-૧૯૧૯

# ગૌરક્ષા કેમ કરાય ?

ગૌરક્ષા બાબત મને ઘણા ભાઇઓ લખ્યાં કરે છે. છેલ્લો કાગળ મારી ઉપર આવ્યો છે તેમાં લખનાર જણાવે છે કે મારે સ્વદેશી છોડીને પણ ગૌરક્ષાનું કામ પહેલું કરવું જોઇયે. ગૌરક્ષા વિષે મેં ઘણાં વર્ષો થયાં અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે. ચાલુ પ્રયાસોથી મારા વિચારો જુદા જ છે. હું માનું છું કે ગૌરક્ષાને નામે આપણે જાણ્યે અજાણ્યે ગૌહત્યા કરીયે છીયે. પણ આ સમયે હું ગૌરક્ષા વિષે મારા બધા વિચારો મો. બારી સાહેબનો કાગળ

વાંચનાર સમક્ષ મુકવા નથી ઇચ્છતો. મારી ઉપર મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબનો કાગળ આવ્યો છે તેમાંનો કેટલોક ભાગ જ વાંચનાર આગળ રજુ કરવા ઇચ્છું છું. તેઓ સાહેબ લખે છે કે "હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે ઐક્યના સંબંધમાં જે ખિલાફત બાબત પ્રાર્થનાનો દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે સંબંધમાં જે ફતેહમંદી મળી છે તેને સારૂ તમારો હું આભાર માનું છું. તમે એ બાબત જે ધોરણ પકડયું છે તેની ઉંડી અસર મુસલમાનો ઉપર ને ખસુસ કરીને તેઓમાં જેઓ ધર્મચુસ્ત છે તેઓની ઉપર થઇ છે. કેટલાક ઉલેમાઓએ તમને તેઓ તરફથી ધન્યવાદ આપવાનું ખાસ લખ્યું છે. તેમાંના એક ફુલવારીના મૌલાના સુલેમાન સાહેબ છે. તેઓ લખે છે કે પોતે ભાવષ્યમાં ગૌવધ કરવાનું બંધ રાખ્યું છે અને બીજાઓને પણ તેમ કરવા સમજાવ્યું છે. જો તમારા જેવા માણસો ઐકયને સારૂ મહેનત કર્યા કરે તો દેશની ઉન્નતિ વહેલી થાય ને તકરારનાં કારણો દૂર થાય"

ખિલાફતમાં બિનશરતે મદદ

ઐક્ય થવામાં મારો હિસ્સો કેટલો છે તે વિચારવું છોડી દઇયે. ઉપરના કાગળમાંથી હું વાંચનાર પાસે જે સાર આપવા ઇચ્છું છું તે તો આટલો જ છે કે આપણે જો ગૌરક્ષા કરવા ઇચ્છતા હોઇયે તો કેવળ મુસલમાન ભાઇઓની સેવા કરીને જ કરી શકશું. મને એક ગૃહસ્થે કહેવડાવ્યું છે કે આપણે મુસલમાનોની સાથે ગૌરક્ષાની બાબત શરત કરીને જ તેમને ખિલાફતની બાબતમાં મદદ કરવી જોઇયે. તે ગૃહસ્થને ઉપરનો કાગળ જવાબ આપે છે. આપણે બદલો લઇને કોઇને મદદ કરીયે તેમાં રસ કે સાર નથી હોતો. ખિલાફત બાબત મુસલમાન ભાઇઓએ આપણી મદદ માગી નથી. પણ જો આપણે તેમની મિત્રતા ચાહતા હોઇયે, તેમને ભાઇ ગણતા હોઇયે તો તેમને મદદ કરવી એ આપણી ફરજ છે. તેને પરિણામે તેઓ ગોવધ બંધ કરે એ જુદી વાત છે. તેમાં નવાઇ નહિ ગણાય. પણ આપણે ગોવધ બંધ કરવાની શરતે તેમને મદદ કરી શકતા નથી. ફરજનો બદલો હોય જ નહિ. પણ જેઓ ગૌરક્ષા કરવાની હોંશ ધરાવતા હોય તેઓએ ખિલાફતની બાબતમાં મુસલમાનોને સંપૂર્ણ મદદ કરવી એ તેઓની દેખીતી ફરજ છે.

મદદનો અવસર

એ મદદ કરવાનો અવસર પાછો ડિસેમ્બર માસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તા. ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં સુલેહની ઉજવણી થશે. તે ઉજવણીમાં જ્યાં સુધી મુસલમાનોને સંતોષ નથી મળ્યો ત્યાં સુધી આપણાથી ભાગ ન જ લઇ શકાય એવી મારી ખાત્રી છે. જેઓનો મોટો સ્વાર્થ લડાઇના પરિણામમાં રહેલો છે તેઓની સ્થિતિની ચોખવટ થાય નહિ, તેઓને પોતાની સ્થિતિ વિષે પૂરો ભય હોય ત્યાં સુધી સુલેહની ઉજવણીનો તેઓને સારૂ કશો અર્થ ન જ હોય.

---

# પંજાબનો પત્ર

## ( ૩ )

### અમૃતસરનો પ્રેમ

દિલ્હીથી મિ. ઍંડ્રુઝની સાથે હું અમૃતસર ગયો. ત્યાં મને જે અનુભવ થયો તે અલૌકિક હતો. લોકોનાં ટોળાંમાંથી પસાર થવું મુશ્કેલ હતું. સ્ટેશનની બહાર બધો ભાગ અમૃતસરવાસીઓથી છવાઇ ગયો હતો. જયઘોષના પોકારોથી હું તો કેવળ ગભરાઇ ગયો. આ જંગી સરઘસ શહેર ભણી ચાલ્યું. લોકોએ ફુલોથી ગાડી ભરી મુકી. મસજીદમાં મને લેઇ ગયા. મસજીદ હિંદુમુસલમાનથી ભરાઇ ગઇ હતી. ઘણી મહેનતે મસજીદમાંથી પાછો ગાડી ભેળો થયો. પછી ઘણી વારે ગાડી શીખોના સુવર્ણમન્દિર પાસે ઉભી રહી. આ મંદિરને તેઓ દરબાર સાહેબ કહે છે. મન્દિરનો ઘુમટ વગેરે સોનાથી મઢેલા છે. પાસે મોટું તળાવ છે. આસપાસની જગ્યા પણ પ્રમાણમાં વિશાળ ગણાય. આવા ખુલ્લા મેદાનમાં થઇને મન્દિરના મુખ્ય ભાગ સુધી પહોંચવું મને તો અશકય લાગ્યું. ચોતરફ હજારો માણસો ભરાઈ ગયાં. સ્ત્રીઓની કંઈ ખામી ન હતી. આટલા ચીકાર ભરાયેલા ટોળામાં સ્ત્રીઓ નિર્ભયતાથી દાખલ થતી મેં જોઇ. છતાં મરદો સંપૂર્ણ મર્યાદા જાળવતા હતા, એ જોઇ મને ઘણો હર્ષ થયો. એમાં હર્ષનું કારણ ન હોવું જોઈએ. પણ આવી દશા હિંદુસ્તાનમાં સ્વાભાવિક નથી એમ હું જાણું છું. આટલી ભીડમાં મર્યાદા નથી જળવાતી એમ મેં જોયું છે. ડાકોરજી જતા સંઘોમાં મર્યાદાનો લોપ થાય છે એ પણ આપણે વાંચ્યું છે. તેથી દરબાર સાહેબમાં જળવાયેલી મર્યાદા જોઇ હું હર્ષ પામ્યો. આપણી એવી સ્થિતિ સર્વ સ્થળે થાઓ એવું ઇચ્છું છું. ‘દરબાર સાહેબ’ મર્યાદાનું પાલન

આ ભીડમાં કેટલોક સમય તો તાલીમ આપવાનું મેં જ વહોરી લીધું. માણસોનો ધસારો થાય એટલે હું થોભું, સ્ત્રીપુરુષોને બેસવાનું કહું ને હું દરબાર સાહેબ સુધી પહોંચું નહિ ત્યાં લગી બેસી રહેવાનું કહું. હું તેમની સમક્ષ ઉભો રહું ત્યાં લગી તો સહુ બેસી જ રહે, પણ જેવો ચાલવાનું શરૂ કરૂં કે તુરત બધા ઓચિંતા ઉભા થઇ જાય ને મારી પાછળ ચાલે જ. મેં પાંચ છ વાર પ્રયત્ન કર્યો. પાછલે પગે પણ ચાલ્યો. લોકોથી રહેવાય જ શાનું ? છેવટે એમ જ જવાનું શાખ્યું ને લગભગ એક કલાકે થોડાં પગલાં જમીન કાપી હું દેવળમાં દાખલ થયો. આમાં લોકોની હઠ હતી. લોકો પોતાનો પ્રેમ દાબી જ ન શકયા. જેમણે ઘણું જ દુઃખ સહન કર્યું હતું તેઓએ પ્રેમરૂપી જળથી પોતાનાં દુઃખ ધોયાં. પ્રેમજળનું સિંચન

પણ મારૂં શું ? મારી પાત્રતા કેટલી ? જેઓએ પ્રેમ વરસાવ્યો તેમનું તો ક્ષેમ જ છે, પણ જેઓ પ્રેમનો સ્વીકાર કરે તેના શા હાલ ? અનેક સ્ત્રીઓ કે જેમનાં સગાં જેલમાં છે તેઓ એવું ધારતી હશે કે મારી મહેનતથી તેઓ છૂટશે. પણ હું છોડાવનાર કોણ ? જેને નામે હું સેવા કરી રહો છું તે પ્રભુને ચરણે એ બધો પ્રેમ અર્પણ કરૂં એટલું જ મારાથી કહી શકાય. મારી પાત્રતા શી ?

દરબાર સાહેબનાં દર્શન કરતાં મને ઉપરણાની ને ફેંટાની ભેટ કરવામાં આવી. મેં ફેંટો મારી ટોપી પર બાંધ્યો ને ઉપરણો ગળે નાખ્યો. દર્શન કરી પાછા જવું એ પણ આવવા જેટલું જ મુશ્કેલ હતું. આમ સરઘસમાં પાંચ કલાક

હજારોની ઠઠ

ગયા. છતાં લોકોના ભાવની તૃપ્તિ ન થઇ. મને લાલા ગિરધારીલાલને ત્યાં લઇ જવામાં આવ્યો. તેમના ઘરની આસપાસ છેક સાંજના છ વાગ્યા સુધી હજારો માણસો રહ્યાં ને મારે વારંવાર તેમને મળવા બહાર જવું પડતું હતું. પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ બન્ને આવતાં હતાં. અમૃતસરવાસીઓ કહે છે કે આટલી સ્ત્રીઓ કોઇ દહાડો બહાર નીકળી જ નથી. તેઓએ 'ઉપદેશ' વિના જવાની ના જ પાડી. આ તરફ 'ઉપદેશ સુનાઈયે' એ સામાન્ય વાકય છે. મેં બહેનોને પડેલાં દુ:ખનો દિલાસો આપ્યો, બીક છોડવાની ભલામણ કરી, જેઓ જેલમાં ગયા છે .તેમને સારુ શોક ન કરવાની વિનંતિ કરી અને કહ્યું કે જ્યાં લગી હજારો હિંદી ઈરાદાપૂર્વક જેલનું દુ:ખ નહિ વહોરે ત્યાં સુધી આપણે આગળ નથી વધવાના. પછી સ્વદેશી વિષે ભલામણ કરીને ધર્મ જાણી હમેશાં થોડો સમય તો અચૂક સુતર કાંતવાનું સૂચવ્યું.

## શક્તિનો ધોધ

શક્તિનો ઉપયોગ

આ દેખાવો ગંભીર ગણાય. જેમ નાયગરાના પાણીના ધોધમાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી અમેરિકાના માણસો તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ આપણે પણ અમૃતસર વગેરે જગ્યાએ વ્યાપી રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીયે છીયે. અત્યારે આ શક્તિ પાણીના ધોધની જેમ નકામી જાય છે. તેનો ઉપયોગ થઇ શકે તેમ છે. હજારો સ્ત્રીપુરુષોમાં દેશાભિમાન વ્યાપ્યું છે. તેમાં ધર્મ જોઇયે એમ પણ તેઓ જાણે છે. તેઓને વખત છે, પણ તાલીમ નથી, આવડત નથી, ટકી શકે એવો ઉત્સાહ ઉદ્યોગ નથી. આ સ્ત્રીપુરુષોને અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર છે તેના પહેલાં ને તેના કરતાં વધારે હાર્દિક જ્ઞાનની ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઉદ્યોગની જરૂર છે. પણ ખરું જોતાં ભણેલા ને સામાન્ય અભણ ગણાતા વર્ગ વચ્ચે ઘણું અંતર છે. ભણેલા પણ સરઘસમાં હતા. તેઓ પણ દેશાભિમાની તો છે જ. પણ તેઓનું જીવન અભણ કરતાં નોખું છે ને તેઓ માને છે કે જ્યાં લગી અભણ ભણે નહિ ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. દેશના ઉદ્ધારને સારુ દેશ ઉપર પ્રીતિ, દેશને અર્થે ઉદ્યોગ એટલે ધર્મ-જાગૃતિ સિવાય કશાની જરૂર નથી; અને ધર્મજાગૃતિ એટલે કર્તવ્યપરાયણતા. દરેકે

આજનો ધર્મ

પોતાનો આજનો ધર્મ સમજી તે આચરવો, એટલે કાલનો એની મેળે મળી આવશે. આજનો ધર્મ એ છે કે

૧. આપણે કોઇથી બીવું નહિ;

૨. સત્ય જ આચરવું;

૩. દેશનો ભૂખમરો દૂર કરવા સારુ સ્વદેશીધર્મ ગ્રહણ કરવો;

૪. તે ધર્મ સહેલે પળાય તેટલા સારુ આપણે ઘેર રેંટીઆ દાખલ કરાવવા ને હાથવણાટ વધારી વધારાવી તેથી પેદા થતું કાપડ પહેરવું.

ઈશ્વરનો ડર રાખનાર મનુષ્યથી ન જ ડરે, એટલે સરકારથી, રાજાથી, અમલદારથી ન ડરે; અને જે ડરે નહિ તેને કોણ ડરાવી શકે ? અને જેને કોઈ ડરાવી ન શકે તેની ઉપર બળાત્કારે કોઈ રાજ્ય ન કરી શકે. એટલે સરકાર વગેરે સત્તા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પકડે, એ સત્તા નીડર પ્રજાને સારુ કલ્યાણકારી શક્તિ થઈ પડે. રાજદંડ એ ભય ઉપજાવવાનું સાધન છે. પ્રજા ભયનો ત્યાગ કરે ત્યાં રાજદંડ નકામો થઈ પડે છે. આ નીડરતા પણ કેવળ નિર્દોષ આચરણથી કેળવી શકાય. સત્ય વિના નિર્દોષતા સંભવે જ નહિ. એટલે સત્યનું આચરણ એ જ આપણી મુક્તિનું દ્વાર છે. સત્ય અને સ્વદેશીમાં સ્વરાજ્ય

આપણા કાપડમાં આપણે દર વર્ષે સાઠ કરોડ રૂપીયા બહાર મોકલીયે છીયે. એટલે આપણને સ્વદેશીની જરૂર છે. સ્વદેશી ઝપાટાબંધ રેંટીયાથી ને હાથસાળોથી જ ફેલાવાય. એટલે તેમાં આપણા સાઠ કરોડના વેપારની ચાવી છે.

સત્ય વિના નિર્ભયતા નથી, ને સ્વદેશી વિના અર્થલાભ નથી. તેથી સત્ય અને સ્વદેશીના સેવનમાં જ સ્વરાજ્ય છે. આ બે વસ્તુનું શિક્ષણ યોગ્ય સેવકો હોય તો ક્ષણમાં પ્રજાને આપી શકાય. જે ગામમાં એવા સેવક હોય ત્યાં એ બે શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો શરૂ કરી દેવો જોઇયે. તેમાં મોટાં મકાનોની કે ઘણા પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર તીવ્ર ને શુદ્ધ ઇચ્છાની જરૂર છે.

આવા વિચારો લાહોર અમૃતસરના અનુભવથી મને વખતોવખત આવ્યાં જ કરે છે. તેની વાંચનારને ભેટ મોકલું છું.

### લાહોરમાં

અમૃતસરમાં એક દહાડો રહી અમે લાહોર આવ્યા. અહીં કામ તો પડયું જ હતું. બન્ને પંડિતજી હજુ બહાર હતા. મોતીલાલજી પ્રયાગમાં ને માલવીયાજી દિલ્હીમાં. તેથી રજુ કરવાના પુરાવા બાબત મારાથી જે થઇ શકે તે કરવામાં હું ગુંથાયો. સાથે સાથે ના. લે. ગવર્નરને કાગળ પણ લખી નાખ્યો કે ત્રણ શરતોમાંની બે હજુ બાકી હતી.

### બે શરતો

એક તો એ કે પંજાબની બહારનો એક જજ સમરી કોર્ટના કેસોની તપાસણીમાં નીમવો. બીજી શરત એ કે આગેવાન કેદીઓને કમિટીનું કામ ચાલે તે દરમિયાન છોડવા. આ માગણીનાં કારણમાં જણાવ્યું કે તેઓના વિના પુરાવો બરોબર ન જ આપી શકાય. તેઓના મુદતબંધી છૂટવાથી પણ લોકોને પુરાવો આપવાની હિંમત આવશે અને સરકારની દાનતને વિષે લોકોને વિશ્વાસ આવશે.

દરમિયાન મા. માલવીયાજી તથા મિ. દાસ દિલ્હીથી આવ્યા અને મોતીલાલજી પ્રયાગથી આવી પહોંચ્યા. કમિટીના સભાસદો પણ આવી પહોંચ્યા. તેઓ અમૃતસરમાં જ્યાં લોકોને વધારેમાં વધારે ઈજા થઇ છે ત્યાં જલિયાંવાલા બાગ વગેરે જોવા ગયા. તા. ૧૩મી ગુરૂવારે કમિટીની બેઠક શરૂ થઈ ને અમૃતસરની તપાસ ચાલી.

## કમિટીનો બહિષ્કાર

માગણીઓનો ઇનકાર

પણ આપણી તરફથી કમિટીનો બહિષ્કાર થયો છે. સોમવારે એટલે તા. ૧૦મીએ લે. ગવર્નર સાહેબનો જવાબ આવ્યો કે પંજાબની બહારના જજની નીમણૂક થઈ છે. તેનું નામ બિહારની હાઈકોર્ટના જસ્ટિસ મલિક છે. પણ ત્રીજી શરત સરકારે કબૂલ ન રાખી. જેને કમિટી બોલાવે તેવા કેદીઓને જ જુબાની આપવા લઈ જવા દેવામાં આવશે એમ ગવર્નર સાહેબે લખ્યું. આવો કાગળ માલવીયાજી ઉપર આવ્યો અને મને પણ તે જ જવાબ મળ્યો. કૉંગ્રેસની પેટાકમિટીની બેઠક થઇ. મા. પંડિતજીએ બધું સમજાવ્યું. મારે કહેવાનું હતું તે મેં કહ્યું; ને ઘણી ચર્ચા થયા થયા પછી છેવટે ના. લે. ગવર્નર પર ને લૉર્ડ હંટર પર પંડિતજીએ પ્રમુખ તરીકે કાગળો લખ્યા. તે જાહેર થઇ ચુકયા છે. બન્ને કાગળમાં પંડિતજીએ સાફ જણાવ્યું છે કે જ્યાં સુધી મુખ્ય આગેવાનોને છોડવામાં નહિ આવે ત્યાં લગી લોકો તરફથી હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર રહેશે. લૉર્ડ હંટરના કાગળમાં બહિષ્કારનાં કારણો બતાવ્યાં ને લૉર્ડ હંટરની પાસે માગણી કરી કે જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને અને બીજાઓને છોડવામાં આવ્યા હતા તેમ અહીંના આગેવાનોને પણ છોડવા જોઇયે. લૉર્ડ હંટરનો જવાબ પણ નકારમાં આવ્યો છે. દરમિયાન

સમાધાનીના પ્રયત્ન

ઍંડ્રુઝ સાહેબ ના. ગવર્નર પાસે જઈ આવ્યા. તેમણે પણ તેમને વીનવ્યા. પછી હું મળ્યો. પરિણામમાં કંઇક આગળ વધ્યા ને એમ કબૂલ કર્યું કે જ્યારે આગેવાનોને જુબાની દેવા લઇ જવામાં આવશે ત્યારે તેમને છૂટા મેલવામાં આવશે; તે એવી શરતે કે તેઓએ સૂવાને પાછું જેલમાં જવું. આમાં આપણી માગણીના તત્ત્વનો કંઇક સ્વીકાર થતો હતો તેથી કૉંગ્રેસ કમિટી પાછી મળી અને વિચાર કર્યો. એમ ઠરાવ થયો કે જો બાકીના દિવસોને સારૂ જેલીઓને જેલીની જેમ છોડે ને કોરટમાં વકીલને મદદ કરવા આવવા દે તો આપણે ના. લે. ગવર્નરનું કહેણ કબૂલ રાખીયે. ભાઇ ઍંડ્રુઝ આ ચોખવટ કરાવવા ગયા. પણ ગવર્નર

બહિષ્કાર ચાલુ

સાહેબે ચોખ્ખી ના પાડી. તેથી મા. પંડિતજીએ ફરી લૉર્ડ હંટર પર કાગળ લખ્યો છે હંટર કમિટીમાં સરકારી અમલદારો કે જેના કામની તપાસ ચાલે છે તેઓને બેસવાની પરવાનગી છે, તેમાં સરકારી વકીલ પણ છે. માલવીયાજીએ જણાવ્યું છે કે જ્યાં સરકારી અમલદારો કે જેઓ તહોમતદારની સ્થિતિમાં છે તે હાજર થઇ શકે છે, ત્યાં આપણા આગેવાન કેદીઓ હાજર રહી વકીલને મદદ ન કરી શકે એવી એકપક્ષી સ્થિતિ કૉંગ્રેસ કમિટી કદી કબૂલ ન કરી શકે. એટલે આપણો બહિષ્કાર ચાલુ છે.

## હંટર કમિટીમાં જુબાની

નિષ્પક્ષપાતી તપાસ

હજુ અમૃતસરના અમલદારોની જુબાની ચાલી રહી છે. મુખ્ય આરોપો અમલદારો કબૂલ કરતા જણાય છે. ત્રણે હિંદી સભાસદો ઠીક કામ કરી રહ્યા છે. પંડિત જગતનારાયણ ઘણી સખત ઉલટ તપાસ કરે છે. મને લાગે છે કે કેટલેક દરજ્જે તેમની ઉલટ તપાસ જોઇયે તેના કરતાં વધારે તીખી હોય છે. જેઓ જાણે છે તેઓ કહે છે કે તેમની ઢબ જ એવી છે. ઘણા કાળ સુધી ફોજદારી કેસો લીધા પછી તેમની આદત જ તીખી તપાસ

કરવાની પડી ગઇ છે. સર ચીમનલાલ સેતલવાડ પણ બારીક સવાલો પૂછે છે, ને સાહેબજાદા સુલતાન અહમદ થોડા સવાલો પૂછે છે પણ મુદ્દાના સવાલો જ પૂછે છે. અંગ્રેજ સભાસદો પણ પક્ષપાતી સવાલો કરે છે એમ જોવામાં નથી આવતું. લોકવાયકા એવી છે કે કમિટીના સભાસદો જાણીજોઇને ગેરઈન્સાફ કરે એવા નથી. ગમે તેમ હો પણ હિંદી સભાસદો હાજીહા કરનારા નથી એમ સૌ કોઈ કહે છે.

## આપણી કમિટી

જ્યારે આપણે બહિષ્કાર કરીયે ત્યારે તેની અવેજીમાં કંઇક કરવું જોઇયે. કૅાંગ્રેસની પેટાકમિટીએ પાંચ કમીશનર નીમ્યા છે; તેઓનું કામ જે પૂરાવો એકઠો થયો છે તેનું ને નવો લઇ તેનું સંશોધન કરી એક રિપોર્ટ બનાવવાનું છે. પાંચ કમીશનરો પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ, મિ. ચિત્તરંજન દાસ, મિ. અબ્બાસ તૈયબજી, મિ. ફઝલુલ હુસેન ને હું છીયે. મિ. અબ્બાસ તૈયબજી આવતી કાલે વડોદરેથી આવી પહોંચશે ને મિ. ફઝલુલ હુસેન કલકત્તેથી થોડા દિવસમાં આવી જશે. આ કમીશનરોએ અહીંના વકીલ મિ. સન્તાનમને પોતાના સેક્રેટરી નીમ્યા છે. અહીંના બીજા વકીલો વગેરે સ્વયંસેવકનું કામ પણ કરી રહ્યા છે.

## ઍંડ્રુઝની વિદાયગીરી

મિ ઍંડ્રુઝ દક્ષિણ આફ્રિકા સારૂ વિદાય થવાના હતા તેમના માનમાં બ્રાડલો હૉલમાં ગઇ કાલે ગંજાવર સભા ભરાઇ હતી. ટિકિટો વેચવામાં આવી હતી તેમાં રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરાંત થયેલાં તેની મિ. ઍંડ્રુઝને ભેટ કરવામાં આવી હતી. મા. પંડિત માલવીયાજી પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા, ને મિ. ઍંડ્રુઝની પંજાબની સેવાની તારીફનો અને તેમના દક્ષિણ આફ્રિકાના કાર્યમાં ફતેહનો ઠરાવ પસાર થયો હતો. મિ. ઍંડ્રુઝે ગદ્ગદ કંઠે ચમત્કારી ભાષણ આપ્યું હતું. મારા હાથમાં સભાનો ઠરાવ મુકવામાં આવ્યો હતો. એ બન્ને ભાષણો જાણવા યોગ્ય છે તેથી તે આવતા પત્રમાં આપવાની ઉમેદ રાખું છું. બીજાં ભાષણો મુખ્યત્વે વિવેકનાં હતાં એટલે તેનો સાર મુકી દેવા ધારૂં છું.

## વાંચનારની ક્ષમા

મારી ઉમેદ હતી કે સાપ્તાહિક 'નવજીવન' ની શરૂઆતમાં ઘણો ભાગ હું જ લખીશ અથવા તેમાંનાં ઘણાં લખાણમાં કંઈક મારો હાથ હશે. પંજાબનું કામ આટલું ગંભીર થશે અથવા મારે આમ એકાએક રોકાઈ જવું પડશે એવું હું નહોતો ધારતો. હવે પંજાબમાંથી હું ક્યારે મુકત થઇ શકીશ એ હું જાણતો નથી. 'નવજીવન' ઉપર જે જાતમહેનત હું કરવા માગતો હતો તેટલી હું હાલ નહિ કરી શકું, તેને સારૂ મને વાંચનાર ક્ષમા આપશે એવી ઉમેદ રાખું છું. પંજાબમાં હું સેવા કરૂં એવું દરેક વાંચનાર ઇચ્છશે જ એમ માની લઉં છું, અને તે દરમિયાન જે સેવા ભાઈ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક કરી શકે તે વાંચનાર સ્વીકારી લેશે એમ ઇચ્છું છું. (લાહોર, કારતક વદ ૧૧, સોમવાર)

---

તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૯

# પંજાબને પત્ર

## (૪)

### મિ. ઍંડ્રુઝનું ભાષણ

મેં ગયા કાગળમાં લખ્યું હતું કે મિ ઍંડ્રુઝે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા સારૂ લાહોર છોડયું ત્યારે તેમણે કરેલું ભાષણ ને મેં કરેલું ભાષણ અગત્યનાં હોવાથી હું વાંચનાર આગળ રજુ કરીશ. મિ. ઍંડ્રુઝના ભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

ખુનામરકીની વખોડણી

" દિલ્હી અને પંજાબમાં આપણે જે ગાઢ સંબંધ રાખીને કામ કર્યું છે તે પછી મારે વીખુટા પડવું એ મુશ્કેલ છે. તેથી હું થોડા જ શબ્દો બોલીશ. બહુ અગત્ય વિના મેં ભાગ્યે જ પંજાબ વિષે મારૂં મ્હોં ઉઘાડયું છે. પણ હવે હું દક્ષિણ આફ્રિકા જાઉં છું ત્યાંથી પાછા ફરતાં મને ચારેક માસ લાગશે, એટલે જો હું મૂગે મ્હોડે ચાલ્યો જાઉં તો એ પ્રામાણિક ન ગણાય. હું મુખ્ય બાબત ઉપર તુરત જ બોલી દેવા ઇચ્છું છું. મારી સ્થિતિ ટુંકામાં આ છે. ઘણી દૃઢતાપૂર્વક હું માનું છું કે લોકોને ખીજવાવાનાં ગમે તેવાં કારણો મળ્યાં હોય તોપણ જે ઘાતકીપણે ને હીચકારાપણે અંગ્રેજોનાં ખુન અમૃતસર અને બીજી જગ્યાઓમાં થયાં તેનો બચાવ ન જ હોઇ શકે. તેમ જ ગીરજાઓ બાળવાને વિષે કહી શકાય. જે બાઈ હિંદીઓને ચાહતી હતી અને જે ઇશુ ખ્રિસ્તને સાચી રીતે માનનારી હતી તેની ઉપર જે ખુની હુમલો થયો એ સૌથી વધારે નીચ હતો. પણ જેમ કોઈ પણ પ્રકારનો બચાવ કર્યા સિવાય હું ઉપલા ગુન્હાને વખોડું છું તેના કરતાં વધારે રીતે હું જલિયાંવાલા બાગમાં ઈરાદાપૂર્વક થયેલી કતલને વખોડું છું.

ઍૅંકો સાથે સરખામણી

ઍૅંકોની કતલ મારા દેશને બટ્ટો પહોંચાડે છે તેટલોજ બટ્ટો અમૃતસરમાં થયેલી કતલ પહોંચાડે છે. હું કાંઇ સાંભળેલી વાત કરતો નથી. મેં દરેક હકીકત ઘણી કાળજીપૂર્વક તપાસી છે અને મારા વિચાર પ્રમાણે એ નામોશીનું વર્ણન ન કરી શકાય તેવું છે. તેનો બચાવ ન થાય, તે માફ ન કરી શકાય, તેને સારૂ કંઈ બ્હાનું ન આપી શકાય. અને હવે બે બોલ માર્શલ લોની રૂએ થયેલા બનાવો વિષે. જેઓને પેટ ઉપર ચલાવ્યા હતા તેઓને હું મળ્યો છું, જેઓને હલકા કરવા સારૂ નગ્ન કરાવ્યા હતા તેઓને મળ્યો છું, જેઓ ધૂળમાં રગદોળાયા હતા તેઓને મળ્યો છું, જેઓને ચાબુક માર્યા હતા તેઓને મળ્યો છું. મનુષ્યને ખ્રિસ્તી મત પ્રમાણે ઇશ્વરની આકૃતિ રૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. તેની ઉપર આવાં ન કરવાનાં સેંકડો કામ થયાં છે. મીલીટરી અને પોલીસ મારફત થયેલાં અને માણસની માણસાઇ નીચોવી નાખે એવાં આ નીચ ને ઘાતકી કામો જલિયાંવાલા બાગની કતલ કરતાં કંઇ ઉતરે એવાં ન હતાં.

અશાંતિને અંતે થયેલાં કૃત્યો વિષેના અંગ્રેજ તરીકેના આ મારા ઉદ્‌ગારો છે. મારા

સાથીઓની સાથે કામ કરતાં હું આ ઘાતકીપણું ભૂલી શક્યો નથી, ને મેં જે કંઇ મદદ કરી છે તે કેવળ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે જ છે.

"લાહોરમાં હું હમેશાં સવારના પહોરમાં સૂરજ ઉગતો જોવા બગીચામાં જાઉં છું અને ત્યાં એકાંતે દહાડાનું મારૂં કર્તવ્ય વિચારી લઉં છું. એમ વિચારતાં આજ સવારે મને મારા શાસ્ત્રમાંથી આ વાક્ય યાદ આવ્યું : "તે (ઈશ્વર) ભલા બૂરા બધાને સૂર્યનું અજવાળું આપે છે. તેથી જેમ તે પૂર્ણ છે તેમ તમે પણ પૂર્ણતાને પામો." આ શબ્દો જીસસે ઉચ્ચાર્યા હતા. તેણે પોતાના અનુયાયીઓને શીખવ્યું કે વેર લેવું કે કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી પણ ક્ષમા એ તેનું કર્તવ્ય છે. જેણે મનુષ્યને મદદ કરવા ને તારવા સારૂ અવતાર લીધો હતો એવા બુદ્ધદેવે પણ એ જ શબ્દો કહ્યા છે. અને એ જ શિક્ષણનું આજે સવારે મેં ધ્યાન ધર્યું. ધર્મવચનનું ધ્યાન

"જે ઘા પડયા છે તેને રૂઝવવા સારૂ તે બરોબર તપાસવા પડશે ને તેમાંનું ઝેર કાઢવું પડશે. પણ શસ્ત્રક્રિયામાંયે છેલ્લું કાર્ય ઘા રૂઝવવાનું હોય છે, તેને પાટા બાંધવાનું હોય છે. અને જ્યારે તમે બધા ગુન્હા શોધી રહો ત્યારે તમે વેરભાવને ન પોષો પણ ક્ષમાભાવનું સિંચન કરો, તમે તિરસ્કારરૂપી અંધારામાં ન ભટકો પણ પ્રેમરૂપી અજવાળામાં આવી જઈ ઈશ્વરી માર્ગ જુઓ એવી મારી તમને પ્રાર્થના છે." 'મારી પ્રાર્થના'

## મારા શબ્દો

ઉપર પ્રમાણે મિ. ઍંડ્રુઝનું ભાષણ હતું. હું બોલ્યો તે તેમના ભાષણની પૂર્વે હતું, કેમકે મારે તો તેમના ઉપકારનો ઠરાવ રજુ કરવો હતો. તેમનું ભાષણ મેં જોયું ન હતું. છતાં મારા શબ્દો એ તેમના ભાષણની પ્રસ્તાવના અથવા સમજુતી રૂપે જ આવી ગયા તેથી અને બન્ને ભાષણો પ્રજા આગળ કંઈક ભારે રહસ્ય મુકવા અર્થે જ થયેલાં તેથી અહીં તેનો ઉતારો કરવાનું મેં ધાર્યું છે. મારા બોલવાનો સાર આ છે :

"મિ. ઍંડ્રુઝ મને સહોદર જેવા છે. એટલે તેમને વિષે કંઈ પણ કહેવું એ મને મુશ્કેલ જણાય છે. અમારી વચ્ચેનો પવિત્ર સંબન્ધ મને બોલતો અટકાવે છે. પણ આટલું તો હું કહી શકું છું કે મિ. ઍંડ્રુઝ એક ચુસ્ત અંગ્રેજ છે. પણ તેમણે પોતાનું જીવન હિંદને અર્પ્યું છે. પોતાનાં કૃત્યોથી તેઓ આપણને કહે છે કે 'અંગ્રેજો તમારી ઉપર જુલમ કરે છે એવું તમને જણાય તોપણ તમે તેમનું બૂરૂં ન ઈચ્છશો, મારી તરફ નજર કરજો.' જો આપણે મિ. ઍંડ્રુઝ તરફ માન ધરાવતા હોઇયે તો આપણે તેમના પ્રેમની નકલ કરવી જોઇયે. આપણો પ્રેમ આંધળો ન હોવો જોઇયે. એવો પ્રેમ પ્રલ્હાદે પોતાના પિતા પ્રત્યે બતાવ્યો હતો. મિ. ઍંડ્રુઝનું જીવન આપણને શીખવે છે કે જોકે જુલમ અને અન્યાયની સામે થવું એ આપણી ફરજ છે, તોપણ જુલમગારનો દ્વેષ ન કરવો એ પણ આપણી ફરજ છે. સરકારે આપણને કફોડી સ્થિતિમાં મુકયા છે. કેદીઓને મુદતને સારૂ પણ છોડવાની ના પાડી. લૉર્ડ હંટરની કમિટી આગળ આપણે પૂરાવા આપવાનો ઇરાદો રાખતા હતા તેમ કરવું સરકારે ક્રોધ સામે અક્રોધ

અશક્ય કરી મુકયું છે. સરકારના આવા અવિચારી પગલા સામે આપણે ક્રોધ ન કરીયે. ઘણા હિંદીઓએ કર્યું છે તેના કરતાં મિ. ઍંડ્રુઝે હિંદને સારૂ વધારે કર્યું છે. તેમણે પોતાના ભાઇઓને વિષે બોલવામાં કંઈ ખામી નથી રાખી, પણ તેથી કંઈ તેઓને અંગ્રેજો પ્રત્યે ઓછો પ્રેમ નથી. તે જ રીતે આપણે અંગ્રેજો અથવા તો સરકારનો તિરસ્કાર કર્યા વિના ન્યાય અને આપણા માન ખાતર લઢી શકીયે છીયે.

### આપણી ફરજ

મિ. ઍંડ્રુઝનો ત્યાગ

"મિ. ઍંડ્રુઝે પોતાનો આત્મા હિંદને સારૂ નીચોવ્યો છે. મિ. ઍંડ્રુઝ સામાન્ય પ્રકારના અંગ્રેજ નથી. તે બહુ વિદ્વાન છે, ઉમદા કુટુમ્બના ગૃહસ્થ* છે, કવિ છે, ધર્મશાસ્ત્રી છે. તેમણે ઈચ્છયું હત તો તે મોટા સૂબાની પદવી ભોગવી શકત, તેમણે ધાર્યું હત તો મોટી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થઈ શકત ને તેમણે માગ્યું હત તો તે પાદરી તરીકે ઉચ્ચ પદવી ભોગવી શકત. પણ તેમણે લક્ષ્મીને જતી કરી છે, હોદ્દાને ગણકાર્યો નથી અને આજે નિષ્પરિગ્રહી રહી હિંદને અર્થે ભ્રમણ કર્યા કરે છે. આવા અંગ્રેજ પ્રત્યે આપણી શી ફરજ છે? જ્યાં સુધી અંગ્રેજ પ્રજામાં એક પણ ઍંડ્રુઝ હોય ત્યાં સુધી તેમને ખાતર પણ આપણે અંગ્રેજો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરી શકીયે. જો આપણે અંગ્રેજને ધિક્કારીયે તો મિ. ઍંડ્રુઝ પ્રત્ય આપણો નિર્મળ પ્રેમ ન જ હોઈ શકે, આપણને તેમની સેવાનો સ્વીકાર કરવાનો અધિકાર જ ન હોય. આટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય એવું લાગે છે.

નાસ્તિકવાદની શંકા

"પ્રશ્ન એ રહ્યો કે જલિયાંવાલા જેવી કતલ ચાલે, અંગ્રેજ સિપાઈ આપણને ગાળો ભાંડે, પાટુ મારે, ટ્રેનમાં પોતાની જોડે બેસવા ન દે, અંગ્રેજ અમલદારો બધો અમલ પોતે જ ભોગવવા ઈચ્છે, અંગ્રેજ વેપારી હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય વેપાર પોતે જ રાખે, તેમ છતાં તેની ઉપર ક્રોધ કર્યા વિના કેમ રહેવાય? તેની ઉપર પ્રેમ તો આવી જ કેમ શકે? આ મુસ્કેલી દેખીતી છે. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દ્વેષ, ક્રોધ, તિરસ્કાર, જૂઠાણું ભર્યા જ છે. હિંદી હિંદીને પણ સદાય પ્રેમની જ નજરે નથી જોતા ત્યાં અંગ્રેજની શી વાત? આ શંકાઓમાં નાસ્તિકવાદ ભર્યો છે. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિથી સ્વીકાર્યે આસ્તિક થવાતું નથી. ઈશ્વરની ઉપર શ્રદ્ધા હોય ને પ્રેમ ન હોય એ વિરોધી વાત છે. આસ્તિકતા એટલે સત્ય, પ્રેમ ઈત્યાદિ ગુણો છે. એ ગુણો એકદમ આપણામાં પ્રકાશી નીકળે તો આપણે જ ઈશ્વર બની ગયા.

મિ. ઍંડ્રુઝની તપશ્ચર્યા

"આપણે આ સત્યનો સ્વીકાર કરી તે ભણી આપણી ગતિ કરીયે. એ મિ. ઍંડ્રુઝના જીવનનું શિક્ષણ છે, તેને અર્થે તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, ને તેમની ગૂઢ તપશ્ચર્યાનો અર્થ છે. તેમને આપણાં ઘરોમાં મૂંગે મ્હોડે કલાકો સુધી બેસી રહેતાં જોયા છે. તેમની આપણે અવગણના કરી છે છતાં તેમણે ક્રોધ નથી કર્યો એ મેં જોયું છે. તેમને જે મળ્યો તે ખોરાક આપણાં ઘરમાં બેસીને સંતોષપૂર્વક ખાતા મેં તેમને જોયા છે. સ્વ. ગોખલેજીના કહેવાથી ઘડીની નોટિસે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળતાં મેં તેમને જોયા છે. આ તેમની મૂગી નેહ

ખરી તપશ્ચર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા આદિ દેશોમાં જઈ આપણું કાર્ય કરે છે એ તેમની તપશ્ચર્યા આપણી આગળ મૂર્ત સ્વરૂપમાં છે તેથી આપણે તે ઓળખીયે છીયે. પણ જે તપશ્ચર્યા તેઓ અદૃશ્યપણે કર્યા કરે છે તે વધારે કિંમતી છે.

"પણ મિ. ઍંડ્રુઝના માનને જ ખાતર આપણે અંગ્રેજો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર કાઢીયે એટલું જ નહિ. તેમાં આપણી કાર્યસિદ્ધિ વહેલી રહેલી છે, કેમકે આપણે જો તેમની જેમ ક્રોધ વિના ધીરજથી, ખંતથી, સત્યપણે નિરંતર આપણું કાર્ય કર્યા જ કરીયે તો અંગ્રેજોને પોતાના દોષોનો આપણી ઉપર પ્રયોગ કરવાપણું જ ન રહે, અને જેમ તે એકલા છતાં અનેકનું કાર્ય કરી શકે છે તેમ એક હિંદી પણ તેમની ચાલે ચાલી અનેકનું કામ કરી હિંદની પ્રગતિનો વેગ વધારી શકે." કાર્યસિદ્ધિને ખાતર અદ્વેષ.

## ગુજરાનવાલા

ગયે અઠવાડીયે હું ગુજરાનવાલા ગયો હતો. તે ૩૦૦૦૦ની વસ્તીનું ગામ છે. ત્યાં પણ મેં અમૃતસરના જેવો પ્રેમ અનુભવ્યો. ત્યાં મારે પૂરાવો તપાસવો હતો તેથી રા. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન અને દાક્તર પરસરામને લઈ ગયો હતો. અમારૂ રહેવાનું દીવાન મંગલસેન જેઓ હાલ જેલમાં બિરાજે છે તેમને ત્યાં હતું. તેથી તેમનાં ધર્મપત્નીનાં દર્શનનો મને લાભ મળ્યો ને તેમની સરભરા પામી હું ઋણી બન્યો. લાહોરમાં હું શ્રી. સરલાદેવી ચોધરાણીને ત્યાં રહું છું ને તેમના અનન્ય પ્રેમમાં નાહી રહ્યો છું. સરલાદેવીને હું ૧૯૦૧ની સાલમાં મળ્યો હતો. તેઓ પ્રખ્યાત ટાગોર કુટુમ્બનાં છે. તેમની વિદ્વત્તા ને સરલતાનો ખ્યાલ પણ મને અનેક રીતે આવ્યાં કરે છે. અમૃતસરમાં દા. કીચલુ અને દા. સત્યપાલનાં ધર્મપત્નીને પણ મળ્યો છું. આ બધી બહેનો પોતાનાં દુઃખ ઘણી ધીરજપૂર્વક સહન કરી રહેલ છે. બહેનોની ધીરજ

ગુજરાનવાલામાં સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની એમ બે જંગી સભાઓ થઈ હતી. સ્ત્રીઓને રેંટીયાનો ધર્મ સમજાવ્યો ને તેઓએ સૂતર કાંતવાનું વચન પણ આપ્યું.

ગુજરાનવાલા એ રણજિતસિંહની જન્મભૂમિ છે. જેમાં તેઓ જનમ્યા હતા ને રહેતા હતા તે મકાન પણ જોયું. આ જગ્યાએ લોકોએ ઘણી નુકસાની કરી હતી તે વિષે તેમને મેં ભાન કરાવ્યું, હું જોઉં છું કે દરેક જગ્યાએ આપણા દોષનું ભાન કરાવતાં કશી અડચણ નથી આવતી. આપણી ભૂલ થઈ એવું બધા સ્વીકારે છે. ગુજરાનવાલામાં અમલદારોએ વેર લેવામાં ને ઘાતકીપણું વાપરવામાં જરાયે મણા રાખી નથી. તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી રહેતી. ભૂલનું ભાન.

(લાહોર, તા. ૨૫-૧૧-૧૯)

# ખિલાફતનો ઉપાય

બિનશરતી મદદ

ખાસ કરીને મુસલમાનો સાથે સંબન્ધ ધરાવતી બાબતમાં હિન્દુઓ ભાગ લે એમાં કંઇ નવાઇ જેવું નથી. દુઃખમાં ખરી મદદ આપવી એ જ સાચા મિત્રનું લક્ષણ છે. અને આપણે હિન્દુ, પારસી, ખ્રિસ્તી કે યાહુદી ગમે તે હોઇયે પણ જો આપણે એક પ્રજા બનવા ઈચ્છતા હોઇયે તો આપણામાંના એકના હિતમાં બધાએ પોતાનું હિત સમજવું જોઇયે. અમુક માગણીમાં ન્યાય છે કે નહિ એટલો જ નિર્ણય કરવાનો રહે છે. મુસલમાનોની માગણી સાચી છે એ વાતની સાક્ષી ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન અને નિવૃત્ત થયેલા બીજા નામાંકિત અમલદારો પૂરે છે. આપણે હિન્દુમુસલમાન ઐકયની વાતો કરીએ છીયે, પણ મુસલમાનોનું સાચું હિત જોખમમાં હોય ત્યારે હિન્દુઓ દૂર ઉભા રહે તો એ ઐકય નામનું જ કહેવાય. કેટલાકે એવી સૂચના કરી છે કે આપણે હિન્દુઓ મુસલમાન ભાઇઓ સાથે અમુક શરતો કરીને તેમને મદદ આપી શકીયે. પણ શરતે આપેલી મદદ ભેળવાળા ચૂના જેવી છે, તેથી સાંધ પકડતી નથી.

સુલેહોત્સવ કેમ ઉજવીયે?

તેથી આપણે કેવી રીતે મદદ આપી શકીયે એ જ વિચારવાનું છે. આગામી સુલેહોત્સવમાં ભાગ ન લેવાનો નિર્ણય ખિલાફત પરિષદે કર્યો છે અને એ નિર્ણય મને વ્યાજબી લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ચોથા ભાગની વસ્તી પર અસર પહોંચાડે એવી સુલેહની શરતો જાહેર કરવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને માટે તે ઉત્સવનો કંઈ અર્થ હોઈ શકે જ નહિ. ખિલાફત સંબન્ધી સુલેહની શરતોમાં આઠ કરોડ મુસલમાનોનું જીગર સમાયેલું છે. ખિલાફતનું ભવિષ્ય ત્રાજવામાં લટકે છે તે વખતે સુલેહ ઉજવવાનું કહેવું એ ગેરવ્યાજબી છે. ખિલાફતના સવાલનો નિર્ણય થયા પહેલાં હિન્દુસ્તાનને સુલેહ ઉજવવાનું કહેવું એ આલ્સાસ-લૉરેનનું નક્કી થાય તે પહેલાં ફ્રાંસ સુલેહ ઉજવે એવી અવી આશા રાખવા બરાબર છે. તુર્કી હિન્દુસ્તાનની બહાર છે એથી આ ઉપમામાં ખામી આવતી નથી. ઇંગ્લંડ જેવી ખ્રિસ્તી સત્તા છે તેવી જ તે હિન્દુ અને મુસલમાન સત્તા પણ છે; અને હિન્દુસ્તાન સામ્રાજ્યનું ભાગીદાર હોય તો બીજી કોઈ કોમના જેટલું જ માન મુસલમાન કોમની લાગણીને આપવું જોઇયે. તેથી ખિલાફતના સવાલનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી સુલેહ ઉજવવાનું મુલતવી રાખવું એ જ વાઇસરાય સાહેબની વધારેમાં વધારે વ્યાજબી ફરજ ગણાય.

ઈજ્જત અને નોકનો સવાલ

અને ખરેખર, આ સવાલ ઇંગ્લંડની ઈજ્જતનો અને ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાનના વચનના નોકનો છે. જો ઈજ્જત પર કલંક લાગે તો ધન, સત્તા અને લશ્કરી પરાક્રમની શી કિંમત છે? વડા પ્રધાને ગયા વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસમાં ખિલાફત વિષે ગંભીર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેથી મુસલમાનોની વફાદારી સબળ થઈ હતી અને કેટલેક અંશે લડાયક મુસલમાનોમાં લશ્કરની ભરતીને પણ તેથી ઉત્તેજન મળ્યુ હશે. તે શબ્દોથી વિપરીત રીતે ખિલાફતનો

*દિલ્હીની ખિલાફત પરિષદમાં આપેલું ભાષણ

નિર્ણય થાય એવું વડા પ્રધાને હમણાં જ આપેલા ભાષણમાં સૂચવ્યું છે તેથી મુસલમાનોની લાગણી નકામી દુભાય એમ છે. તે ભાષણ વાંચીને મને ઘણું જ દુઃખ થયું છે. હજી પણ વધારે ડહાપણને સ્થાન મળશે અને મુસલમાનોની માગણીને ન્યાય મળશે એમ હું આશા રાખું છું.

અસહકારનું બીજ

પણ અનિષ્ટ જ બને તો તે પ્રસંગે સરકારને કંઈ પણ મદદ ન આપવાની સલાહ આપવાનો નિર્ણય ખિલાફત કમિટીએ કર્યો છે. વિષયનિર્ણાયક કમિટીમાં તેમજ સામાન્ય સભામાં હાજર રહેવાની તક મને મળી હતી. હું જાણું છું કે સરકારને કંઇ મદદ ન આપવી એ મોટી અને ગંભીર બાબત છે. તે માટે સહન કરવાની શક્તિ જોઇએ. હું એમ પણ જાણું છું કે જ્યારે સરકારને મદદ કરવામાં હીણપત લાગે ત્યારે સરકારને મદદ ન આપવી એ દરેક શહેરીની ફરજ છે. સરકારના કૃત્ય વિષે નાપસંદગી દેખાડવાનો આ જ વહેવારૂ રસ્તો છે.

'બહિષ્કાર'ની નિષ્ફળતા

આથી એવી આશા રાખી શકાય કે આ ગંભીર સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકાર ધ્યાનમાં લેશે. પણ જ્યારે સરકારને મદદ ન આપવા ઉપરથી આપણે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવા પર ઉતરીએ ત્યારે આપણે હાસ્યને પાત્ર જણાઇએ. જો ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક નીવેડો ન આવે તો બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ ખિલાફત કમિટીએ વધુમતે પસાર કર્યો છે. બહિષ્કાર એ વેર લેવાનો એક રસ્તો છે. હું મારા મુસલમાન ભાઇઓને સૂચવવાની હિંમત ધરૂં છું કે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર જાહેર કરવાથી તેઓ આખી આલમનો મત પોતાની તરફેણમાં વાળી શકશે નહિ. વળી વહેવારમાં આ બહિષ્કાર ટકી શકશે નહિ. બહિષ્કાર કરવો એ આપણી નબળાઈ કબૂલ કરવા બરાબર છે. બધા સવાલનો નીકાલ કરવામાં સફળ થવાને માટે મર્દાનીની જરૂર છે, નબળાઈની નહિ. તેથી હું આશા રાખું છું કે ખિલાફત કમિટી આ બાબતમાં પાછું પગલું ભરશે અને પાકો વિચાર કરીને બહિષ્કારનો ઠરાવ રદ કરશે. આ મોટા સવાલની લડત ચલાવવામાં શાંતિ, ધીરજ અને ઉગ્ર સત્યનિષ્ટાની જરૂર છે. કંઈ તોફાન ન થાય એ જ બસ નથી. ઘણીવાર ઝનુની શબ્દો ઝનુની કાર્ય જેટલું જ નુકસાન કરે છે. મારી ખાત્રી છે કે આપણી ન્યાયી અને પવિત્ર માગણીને ઉતાવળા શબ્દ કે કૃત્યથી આપણે હાનિ પહોંચાડીશું નહિ.

પંજાબનો સવાલ ન ભેળવાય

કેટલાક મિત્રોએ સૂચવેલા એક વિચારને તપાસવાનું હવે બાકી રહે છે. એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પંજાબનું દર્દ પણ સુલેહોત્સવ કરવાથી દૂર રહેવાનું એક કારણ છે. એ વિચાર સાથે હું મળતો નથી. પંજાબનું દર્દ ગમે તેટલું આકરૂં હોય તોપણ તે દેશની આંતરિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે અને સામ્રાજ્યના ઉત્સવમાં ભાગ ન લેવાને પંજાબના દર્દને વચમાં લાવવામાં આપની પ્રમાણબુદ્ધિની ન્યૂનતા અંકાય. ખિલાફતના સવાલની માફક પંજાબનું દર્દ સુલેહની શરતોમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. જો આપણે ખિલાફતના સવાલને યોગ્ય સ્થાન અને મહત્ત્વ આપવા ઈચ્છતા હોઇયે તો આપણે તેને નિરાળો રાખવો જોઇયે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સુલેહની શરતોમાંથી નીપજતા હોય અને આપણી પ્રજાકીય સ્થિતિ સાથે જુદાનો

સંબંધ ધરાવતા હોય એ સિવાય બીજા કારણસર સુલેહોત્સવમાં ભાગ લેવાની આપણે ના પાડી શકીએ નહિ. આ બન્ને કારણો ખિલાફતના સવાલમાં જ સમાયેલાં છે.

---

તા. ૭-૧૨-૧૯૧૯

# પંજાબનો પત્ર

## (૫)

### ખિલાફતનો મેળાવડો

ઑાયકૉટનો ઠરાવ

ગુજરાનવાલાથી અમે ફિરોઝપુર મારફત દિલ્હી ગયા. દિલ્હીમાં તા. ૨૩મી નવેમ્બરે કેવળ મુસલમાનોની સભા હતી અને ૨૪મીએ હિંદુમુસલમાન બધાની જાહેર સભા હતી. ૨૩ મીની સભા ખાનગી રાખવામાં આવી હતી. તેમાં મુસલમાનો સિવાય બીજા થોડા જ હતા. મને ખાસ બોલાવ્યો હતો તેથી હું તેમાં હાજર રહ્યો હતો. મૌ. મોલવી ફજલુલ હક આ સભાના સભાપતિ હતા. તેઓ સાહેબ પંજાબના કામમાં પણ કમીશનર નીમાયા છે એ સહુને ખબર હશે. સભામાં ઘણા ઠરાવો પસાર કરવાના હતા. તે ઠરાવો મુકરર કરવા સારૂ વિષય કમિટી બનાવવામાં આવી હતી. આ કમિટી ચાર વાગ્યાથી રાતના ૯-૩૦ વાગ્યા સુધી બેઠી. તેમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી. એક ઠરાવ હિંદુઓનો આભાર માનવાનો હતો. તેને સર્વાનુમતે કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. બીજો ઠરાવ સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ નહિ લેવાનો હતો તે પણ મંજુર રાખવામાં આવ્યો. ત્રીજો અગત્યનો ઠરાવ બૉયકૉટનો હતો. તેની ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી. ઘણાઓએ તીખાં ભાષણો કર્યાં ને બૉયકૉટમાં યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોનો માલ પણ ન લેવો એવો ઠરાવ કરવાની ચર્ચા ચાલી. પણ તે તો કોઇએ કબૂલ ન રાખ્યું. આ વિષે મારી સલાહ પૂછવામાં આવી. મેં કહ્યું તે સૌએ ઘણા ધ્યાનપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યું ને ઘણાએ મારો વિચાર મંજૂર રાખ્યો. મેં બતાવ્યું કે બૉયકૉટમાં ઝેર ને વેર છે. તેથી કામ સુધરવાને બદલે બગડશે. પણ ઝાઝે મતે એ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો.

સહાય ન દેવાનો ઠરાવ

બૉયકૉટને બદલે મેં એમ સૂચવ્યું કે જો તેઓમાં તાકાત હોય તો તેઓ સહાય ન દેવાનો ઠરાવ પસાર કરી શકે છે. એ ઠરાવ કરવાનો આપણો હક છે ને તે આપણી ફરજ પણ થઈ શકે. આ ઠરાવ પણ બધાને ગમ્યો ને તે કબૂલ થયો.

છેવટે રાતના મોટી સભા શરૂ થઇ. તેમાં વિષય કમિટીએ મુકરર કરેલા ઠરાવો રજૂ થયા ને બૉયકૉટના ઠરાવ પર ભારે ચર્ચા થઇ. સામાન્ય રીતે વિષય કમિટીમાં થયેલા ઠરાવો ઉપર મોટા મેળાવડો ચર્ચા નથી કરતો, પણ આ વેળા ખૂબ ચર્ચાની છૂટ આપવામાં

આવી. ઍા. મિ. રેઝાઅલી, મિ. અબદુલ્લા હારૂન, મિ. સૈયદ હુસેન અને હું બૉયકૉટની વિરુદ્ધ બોલ્યા અને લોકોની ઉપર અસર ઘણી થઇ. સહુએ શાંતિથી સાંભળ્યું. પણ છેવટે વધુમતથી બૉયકૉટનો ઠરાવ મંજુર થયો. આ સભા રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી ચાલી હતી. તેમાં હાજીઉલમુલ્ક હકીમ અજમલખાન, દા. અનસારી, મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબ વગેરે ઘણા નામાંકિત મુસલમાનો હાજર હતા.

## હિંદુમુસલમાનોની સભા

બીજે દહાડે એકલી સભા મળી. તેમાં છાપાવાળાઓને નોતર્યા હતા ને 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા' વાળા મિ. શેપર્ડ પણ હાજર થયા હતા. આ સભામાં મને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. સભા સંગમ થીએટરમાં હતી. તે ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં દાખલ થવાની ટિકિટો વેચવામાં આવી હતી. આમાં સંન્યાસી સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી, સહરાનપુરના મિ. બમનજી, સિંધના દા. ચોઈતરામ, પ્રયાગના રા. કૃષ્ણકાંત માલવીયા વગેરે હાજર હતા. મા. પંડિત માલવીયાજી, પં. મોતીલાલ નેહરૂ, મિ. સી. આર. દાસ વગેરે તરફથી દિલસોજીના તારો આવ્યા હતા.

ગોરક્ષા અને પંજાબ

કૉનફરન્સના સેક્રેટરી મિ. અસફઅલીએ જે કાગળીઆં બહાર પાડયાં હતાં તેમાં જણાવ્યું હતું કે આ સભામાં ગોરક્ષાનો તેમજ પંજાબનો સવાલ પણ ચર્ચાશે. આ બન્ને બાબતની આશા કેટલાકોને હતી. બન્ને વિષય ઉપર મારા વિચારો બંધાયેલા હતા. જો ગોરક્ષાનો સવાલ ચર્ચાવા દઉં તો તેને હાનિ પહોંચે. જો પંજાબને ચર્ચાવા દઉં તો પંજાબને તેમજ ખિલાફતને હાનિ પહોંચે. આવું મારે હાથે ન જ થવું જોઇયે. તેથી મારી સ્થિતિ કફોડી હતી. મારે જાણીતાઓનાં મન દુભવવાં પડે એવો બોજો મારી ઉપર આવી પડયો. તેથી મારા ભાષણમાં મારે આ બધા બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવો પડયો. તે ભાષણનો સાર આપું છું કે જેથી વાંચનાર મારી મતલબ સમજી શકે. અંગ્રેજી ભાષણ જે છપાયું છે તે પણ મેં જ તૈયાર કરેલું હતું, પણ તેમાં મેં બધી દલીલ નથી આપી. મારૂં તેમજ બધાં ભાષણો કેવળ ઉર્દુમાં થયાં હતાં, અને શ્રોતાજન બધું બરોબર સમજતા હતા એમ હું જોઈ શકયો.

## મારૂં ભાષણ

ખિલાફત અને ગોરક્ષા

"હિંદુ સમસ્તનો અને નામ લઇને મારો ઉપકાર માનવાનો ગઈ કાલે ઠરાવ પસાર થયો તેને સારૂ હું આભારી છું. એ પણ મારે કહેવું જોઇયે કે ખિલાફતના સવાલમાં જે મદદ હિંદુઓ અને બીજાઓએ કરી છે તે કેવળ ફરજ રૂપે છે. અને ફરજ તો કરજના જેવી છે. તેને બદલો હોય નહિ. ભાઈ અસફઅલીએ આ સભા વિષે કાગળો લખ્યા હતા તેમાં ગોરક્ષા બાબત ઈશારો કર્યો હતો. મારી નમ્ર માન્યતા એવી છે કે ગોરક્ષાનો સવાલ આ જગ્યાએ હિંદુઓ બિલકુલ ઉઠાવી શકતા નથી. જો આપણે એક પ્રજા હોઇયે, જો આપણે ભાઇપણાનો દાવો કરવા હોઇયે તો હિંદુ, પારસી, ઇશાઈ, યાહુદી જેઓ હિંદમાં જન્મ્યા છે તેઓની સ્પષ્ટ ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના દેશભાઈ મુસલમાનોને તેમના દુઃખમાં મદદ કરવી. જે

મદદ બદલો માગે છે તે ભાડુતી મદદ છે. તે ભાડુતી મદદ એ ભાઇચારાની નિશાની ન કહેવાય. ભેગવાળી સીમેંટ જેમ પથ્થર બાંધી નથી શક્તી તેમ ભાડુતી મદદથી ભાઇબંધી ન થાય. હિંદુ ખાનદાની એ સૂચવે છે કે તેમણે તેમના ભાઇ મુસલમાનને મદદ કરવી. મુસલમાનોની ખાનદાની જો તેમને હિંદુઓનું દુઃખ ટાળવાનું સૂચવે તો ખિલાફતમાં અમે મદદ કરીયે કે ન કરીયે તોપણ ભલે તેઓ ગોવધ બંધ કરે. એટલે જોકે હું ગાયની પૂજામાં કોઇ પણ હિંદુથી ઉતરૂં તેમ નથી તોપણ હું શરત કરીને ખિલાફતના સવાલમાં મદદ કરવા ઇચ્છતો જ નથી. હું તો માનું છું કે બિનશરતી મદદ કરવામાં જ ગાયનો વધારે બચાવ છે. આપણે શરતોનો વિચાર કર્યા વિના જ એકબીજાની સેવા કર્યા કરીશું તો જ ને તેમ તેમ આપણામાં પ્રીતિ ને માતૃભાવ વધશે અને ગોરક્ષાનો માર્ગ સરળ થશે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે સૌ હિન્દુઓ શરત કર્યા વિના ખિલાફતનો સવાલ પોતાનો કરશે.

**ખિલાફતમાં પંજાબ ન ભેળવાય**

"આપણને બીજી ગુંચવણી પંજાબના સવાલની છે. પંજાબનાં દુઃખને લીધે પણ આપણે સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ ન લેવો જોઈયે એવા ઠરાવની માગણી કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી થઇ છે. આમાં પણ મારો મતભેદ છે. પંજાબનાં દુઃખો મેં બહુ તપાસ્યાં છે. તે દુઃખથી જેટલો હું દુઃખી થયો છું તેટલા જ દુઃખી ભલે બીજા થયા હોય; પણ મારાથી વધારે દુઃખી કોઈ થઈ શકે એવું હું કબૂલ નહિ કરૂં. તેમ છતાં હું માનું છું કે આપણે ખિલાફતના સવાલની સાથે એ સવાલ ભેળવી શકતા નથી. હું તો માનું છું કે પંજાબમાં ગમે તેવું દુઃખ પડયું તે છતાં આપણે આખી સલ્તનતને લગતી ઉજવણીમાંથી સ્થાનિક કારણોને લીધે અળગા નથી રહી શકતા. પંજાબનું દુઃખ જાહેર કરવાનાં આપણી પાસે બીજાં સાધનો છે. પંજાબની બાબતમાં દાદ નથી મળી એમ કહીને પણ આપણે સુલેહમાં ભાગ લેતા નથી અટકી શકતા, કેમકે આપણે દાદની આશા રાખીયે છીયે. તેને સારૂ હંટર કમિટી બેઠી છે, તેને સારૂ આપણા કમીશનરો કામ કરી રહ્યા છે. સુલેહમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા સવાલમાં આપણને અસંતોષ અથવા શંકા હોય ત્યારે જ આપણે તેની ઉજવણીમાં ભાગ લેતા અટકી શકીયે છીયે. આવો સવાલ તો ખિલાફતનો જ છે. તે સુલેહનો ભાગ છે તે છતાં તેની આપણને કંઇ ખબર નથી પડી, એટલું જ નહિ પણ આપણને પૂરી શંકા છે કે તેનો ફડચો આપણને સંતોષ થાય એવો નહિ થાય. એટલે ખિલાફતના સવાલમાં જ આપણે સુલેહની ઉજવણીનો ત્યાગ કરી શકીયે છીયે. જો આપણે પંજાબનો સવાલ આમાં ભેળવીયે તો આપણને અવિચારનો, પ્રમાણના અવિવેકનો આરોપ લાગુ પડશે, ને તેથી ખિલાફતના અને પંજાબના બન્ને સવાલને ધોકો પહોંચશે. ખિલાફતનો સવાલ ઘણો ગંભીર છે ને તાત્કાલિક ઈલાજ લેવા જેવો છે. તેનો ફડચો થોડી જ મુદતમાં થવાનો છે, એટલે આપણે બીજા સવાલોને આ વેળા તેની સાથે ઘસડીને તેને ઇજા પહોંચાડવાનું જોખમ નથી વહોરી શકતા. તેથી હું આશા રાખીશ કે પંજાબનો સવાલ આ અવસરે આપણે નહિ જ ઉપાડીયે.

**ખિલાફતમાં ઇન્સાફ**

"હવે સવાલ એ રહ્યો કે ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાન ભાઇઓ ઈન્સાફસર છે કે નહિ. જો તેઓની માગણી ઇન્સાફસર ન હોય તો આપણે હિંદુ કે બીજા મદદ ન કરી શકીયે.

તેઓ મદદ ન ઇચ્છી શકે, ને મદદ મળે તોપણ ફત્તેહ ન મળે. પણ મુસલમાન ભાઇઓના માગણીના વ્યાજબીપણાના સાક્ષી તો ઇંગ્લંડના પ્રધાન પોતે જ છે અને હિંદના પુરાણા નામાંકિત અમલદારો છે. તેથી સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ નહિ લેવાનો આપણને હક છે. જ્યાં સુધી તુર્કીનું ભવિષ્ય નથી જણાયું ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સારૂ એટલે આપણે બધાને સારૂ સુલેહનો કંઈ જ અર્થ નથી. જો આલસાસ-લૉરેન વિષે ફડચો ન થયો હોય તો ફ્રાંસ સુલેહ ન ઉજવે તેમાં નવાઇ ન ગણાય, તેમ જ ખિલાફતનો સવાલ મુસલમાનોને સારૂ છે. હું ઉમેદ રાખીશ કે વાઇસરાય સાહેબ પોતે જ જ્યાં સુધી તુર્કીનો ફેંસલો નથી થયો ત્યાં સુધી સુલેહની ઉજવણી મોકુફ રાખશે.

**સહાય ન કરવાનો ઠરાવ**

"મુસલમાન ભાઇઓએ એક બીજો પણ મહત્ત્વનો નિશ્ચય ગઈ રાતે કર્યો છે. ઇશ્વર તેવું ન કરે, પણ કદાચ જો સુલેહની શરતો તેમની વિરુદ્ધ જાય તો તેઓ સરકારને સહાય આપતા અટકશે. મને લાગે છે કે આ પ્રજાનો હક છે. સરકારના ખીતાબો લેવા કે નોકરી કરવા કોઈ બંધાયેલ નથી. એ ખુશીનો સોદો છે. જેને હાથે આપણું ભલું ન થાય તેને આપણે મદદ કરવા બંધાયેલા નથી એ સ્પષ્ટ છે. સરકારની નોકરી આપણે આજીવિકાને અર્થે અને જો આપણામાં પ્રજાના કલ્યાણનો ખ્યાલ રહેતો હોય તો પ્રજાના ભલાને અર્થે કરીયે છીયે. પણ જ્યારે આપણું ભલું થવાને બદલે બૂરૂં થવાનો સંભવ રહે ત્યારે આપણે નોકરી ન જ કરીયે. તો જ્યારે સરકારને હાથે ખિલાફત જેવા મહાઅગત્યના ધાર્મિક સવાલને વિષે આપણને નુકસાન પહોંચે ત્યારે આપણે તેમને સહાય કેમ કરીયે? તેથી ખિલાફતનો ચુકાદો આપણી વિરુદ્ધ જાય તો સહાય ન કરવાનો આપણને હક છે.

**બહિષ્કાર ત્યાજ્ય**

"પણ સહાય ન કરવી એ પરથી બ્રિટિશ માલના બહિષ્કાર ઉપર આવવું એ તો હાથીની અંબાડી છોડીને ગર્દભની સવારી કરવા જેવું થાય છે. સહાય ન આપવી એ આપણો હક છે ને તેમાંથી મોટાં પરિણામો લાવી શકાય. બહિષ્કાર કરવાનો આપણને હક નથી ને તેમાંથી પરિણામ માઠું જ આવે. હક નથી કેમકે તેમ કરી આપણે બ્રિટિશ પ્રજાને સજા કરવાનો ઈરાદો રાખીયે છીયે, ને એવો ઈરાદો ત્યાજ્ય હોવો જોઇયે. આપણી ફરીઆદ સરકારની સામે છે. આમાં પરિણામ પણ માઠું આવે, કેમકે ખિલાફત જેવા સવાલનો સંતોષકારક નિર્ણય આપણે આખી દુનિયાનો મત આપણી તરફ દોરીને કરાવી શકીયે, અને બહિષ્કારથી તે મત આપણી વિરુદ્ધ જવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે જેટલે અંશે સહાય ન આપવાનું વ્રત સેવવા યોગ્ય છે તેટલે જ અંશે બહિષ્કાર તજવા યોગ્ય છે. વળી અંગ્રેજ પ્રજામાં વેપારશક્તિ ભારેમાં ભારે છે. તે પ્રજા આપણને અનેક પ્રકારની યુક્તિથી પોતાનો માલ પહોંચાડી શકે છે. જપાનની મારફતે પહોંચાડતાં તે પ્રજાને આવડે છે. એટલે બહિષ્કારનું પરિણામ અંગ્રેજી માલ બંધ કરતાં બીજા દેશોની સત્તા આપણા દેશમાં દાખલ કરવા જેવું થાય.

**નબળાઇની નિશાની**

"બહિષ્કાર ગુસ્સાની નિશાની છે; સહાય ન આપવી એ આપણી દૃઢતાની નિશાની છે. બહિષ્કાર આપણી નબળાઈ સૂચવે છે; સહાય ન આપવી એ આપણી શક્તિ બતાવે છે. ખિલાફત જેવા મહાન પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણે આપણી નબળાઈથી નહિ પણ આપણા બળથી જ લાવી શકીશું.

અહિંસા અને સત્ય

"તેથી પ્રજાને વીનવીશ કે આપણે જો આ સવાલનું શુભ પરિણામ લાવવા માગતા હોઇયે તો આપણે ધીરજ, દ્રઢતા, સત્ય, નિર્ભયતા વગેરે ગુણોનું સેવન કરવું પડશે. સારાં કામો કર્તાનાં અશક્તિ, અજ્ઞાન, મૂર્ખાઈ, ઉતાવળ, રોષથી બગડેલાં આપણે જોઇયે છીયે. આપણે હાથેથી ખુનામરકી ન કરવી એટલું જ બસ નથી. જીભથી પણ ખુનો થયાં આપણે જોયાં સાંભળ્યાં છે. તેથી આપણે જેમ હાથપગને વશ રાખવાની જરૂર છે તેમજ આપણી જીભને વશ રાખવાની જરૂર છે. આપણી લડત સાચી છે; ને જ્યાં સત્ય છે ત્યાં જય છે એમ વિશ્વાસ રાખી આપણે મચ્યા રહીશું તો આ પ્રશ્નનો હજુ પણ સારો નીવેડો લાવી શકીશું એવો મને વિશ્વાસ છે."

## સભાનો ઠરાવ

ઉજવણીથી અળગા રહેવું

આ ભાષણની અસર બહુ સારી થઇ એમ મેં જોયું. સભામાં અનેક વાંધા ઉઠશે એવી ધાસ્તી ખોટી પડીને એક પણ વિરોધનો શબ્દ ઉચર્યા સિવાય ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. ઠરાવ સહુએ સહર્ષ ઉઠીને પસાર કર્યો. ઠરાવ એ હતો કે ખિલાફતનો સવાલ સુલેહનું અંગ હોવાથી તેની સાથે હિંદુસ્તાનની એક-ચતુર્થાંશ વસ્તી એટલે મુસલમાનોનો ગાઢ સંબન્ધ હોવાથી ને તેથી એ સવાલ આખી પ્રજાનો હોવાથી હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજા સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ નહિ લઈ શકે, અને તેથી ના. વાઈસરાય સાહેબને અરજી કરે છે કે ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક નીવેડો ન આવે ત્યાં લગી આ સુલેહની ઉજવણી મુલતવી રાખે.

## એક પૈસાના રૂ. ૫૦૧

ખર્ચ માટે ઉઘરાણું

સભામાં આવેલામાં ભારે ઉત્સાહ જોવામાં આવ્યો. સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ નહિ લેવાની તાલીમ આપવા એક કમિટી નીમવામાં આવી છે. તેના ખર્ચ અર્થે પૈસા એકઠા કરવાની મેં સૂચના કરી. તેને અંગે મારી પાસે એક પૈસો ભરાવ્યો હતો. મારી પાસે તો તે પણ ન હતો. તે ખ્વાજા સાહેબ હસન નીઝામીએ આપ્યો. તેનું લીલામ ભાઇ સૈયદ હુસેને કર્યું ને મીયાં છોટાણીએ રૂ. ૫૦૧ માં તે પૈસો ખરીદી લીધો. એ જ સભામાં દસેક મિનિટમાં રોકડા બે હજાર રૂપીયા તો ભરાઇ ગયા ને જેઓએ મોકલી દેવા નામ નોંધાવ્યાં તે જુદાં હતા. ઠરાવ ઉપર હકીમ અજમલખાનજી, સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજી, ભાઇ કૃષ્ણકાન્ત માલવીયા, ભાઈ બમનજી, વગેરે બોલ્યા હતા. ભાષણો બધાં શાંત પણ જોરદાર હતાં.

## મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબ

મુસલમાનોની ખાનદાની

પછી મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબ પ્રમુખનો ઉપકાર માનવા ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું કે "'મહાત્મા ગાંધીજી' ગૌરક્ષાનો સવાલ આમાં ન લાવવાનું અમે તેટલું કહે. એમાં તેમની અને હિંદુ ભાઇઓની શોભા છે. પણ મુસલમાનો હિંદુ ભાઇઓની મદદ ભૂલી જાય તો તેઓ પોતાની ખાનદાની ખોઈ બેસે. હું તો એમ કહું છું કે ખિલાફતના સવાલમાં તેઓની મદદ હો યા ન હો તોયપણ આપણે ને તેઓ એક જ મુલકના છીયે તેથી આપણે ગૌવધ બંધ કરવો જ જોઇયે. હું એક મૌલવી તરીકે કહું છું કે આપણી

રાજીખુશીથી આપણે ગૌવધનો ત્યાગ કરીયે તેમાં આપણે જરા પણ આપણા દીનથી ઉલટા ચાલતા નથી. ખિલાફતના સવાલમાં હિંદુ ભાઇઓએ તેમની ખાનદાની બતાવી છે તેથી આપણી વચ્ચે જે ભાઈચારો થયો છે તેવો બીજા કોઇ સવાલથી નથી થયો. મારી ઉમેદ છે કે એવી મહોબત બન્ને કોમો વચ્ચે ખુદા હંમેશાં રાખો.” આ ઉદ્ગારોને સભાએ ‘આમીન’ ના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. ઉપરાંત ખિલાફત બાબત બારી સાહેબ ઘણી લાગણીપૂર્વક બોલ્યા હતા ને તેની અસર તેમણે ઉંડી પાડી હતી.

### હિન્દુની ફરજ

આમ ખિલાફતની સભા પૂરી થઇ. તેથી બધું પૂરૂં નથી થયું. આપણી બધાની ફરજ વધી છે. પણ આ સમયે હું હિન્દુઓને ઉદ્દેશીને જ બે શબ્દો લખવા ધારૂં છું. તેઓ આ સવાલમાં ઘણી મદદ કરી શકે છે ને તેમ કરવાથી તેઓ મુસલમાનોનાં દિલ જેવાં હરી શકશે તેવાં બીજી કોઈ રીતે નહિ હરી શકે. હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એકતા થવી એ નાની વાત નથી. આઠ કરોડ માણસો બાવીસ કરોડ સાથે ખરી મિત્રતાથી રહે તે ઇચ્છવા જેવું છે. એકબીજાથી દબાઇને રહે તો તે નકામું છે એ પણ ચોખ્ખી વાત છે. એટલે આપણે સ્વતંત્રપણે ને એકસરખા થઇ રહીને મહોબત વધારવાની છે. તેવો અવસર ખિલાફતનો જ છે. તેરમીથી સોળમી ડિસેમ્બર સુધી આપણે કે આપણાં છોકરાંઓએ આતશબાજીમાં–રોશનાઈમાં ભાગ ન લેવો જોઇયે. આપણે ઘર ઝાલીને બેસી રહેવું જોઇયે. મોટા માણસો જો તે દિવસે ઈલકાબો લેવાનું પણ છોડી શકે તો એ કાર્ય ઘણું સરસ થયું ગણાય. હજારો પૈસા નાંખી દઈ, કજીઆ કરી, મુસલમાન ભાઇઓને હાથે ગાયનું રક્ષણ કરાવવા કરતાં આ રસ્તો તે કાર્યને સારૂ પણ સરીઆમ છે એવું મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબે બતાવી આપ્યું છે. સુલેહોત્સવથી દૂર રહેવું

### કાસુરની મુલાકાત

દિલ્હી જતાં કાસુરથી એવો તાર આવ્યો હતો કે ત્યાંના ડેપ્યુટી કલેકટરે એક મુસલમાનને સખત માર માર્યો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે તેની દીવાલ પર ખિલાફતની સભાની નોટીસ ચોટાડવામાં આવી હતી. નોટીસ તદ્દન નિર્દોષ હતી અને તે પણ આ માણસે તો ચોટાડી જ ન હતી. મને આ કાર્ય ભયંકર લાગ્યું. બ્રિટિશ અમલદારો પોતે હાથ ઉઠાવે ને કાયદાનો ફોજદારી ભંગ કરે એ અસહ્ય ગણાય. તેથી હું દા. પરસરામ જે તે જગ્યાના ભોમીઆ છે તેમને લઇ દિલ્હીથી પાછો આવી કાસુર ગયો. ત્યાં તે મુસલમાનની અને એક બીજો મુસલમાન જેને પણ માર પડયો હતો તેમની જુબાની લીધી. દરમિયાન ડે. કલેકટર મિ. માર્સડનની તેમની મુલાકાત લેવાની ચિઠ્ઠી આવી. હું તેમને મળ્યો ને ઘણી વાતો થઇ. તેમાં તેમણે મજકુર મુસલમાનની માફી માગી છે ને તેને દસ રૂપીઆ આપ્યા છે એમ જણાવ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે તેમણે નિર્દોષ માણસને માર માર્યો તેથી તેમણે જાહેરમાં માફી માગવી જોઈયે; બ્રિટિશ અમલદારોને હાથે લોકોને માર પડે એ બનવું ન જોઈયે. તેમણે મને તેમની દિલગીરી પ્રજાને જાહેર કરવાની રજા આપી. નોટીસો તેમણે પાછી ડે. કલેકટરનો કિસ્સો

ચોટડાવી હતી. આ મુલાકાત પછી તુરત જ સભામાં તો મારે જવાનું હતું. ત્રણ ચાર હજાર માણસો એક મેદાનમાં જમા થઈ ગયા હતા. તેમાં પુરુષો જેટલી સ્ત્રીઓ પણ હતી. મેં માર્સડેન સાહેબની પૂરી દિલગીરી જાહેર કરી ને લોકો બહુ રાજી થયા. કાસુર લાહોરથી પાંત્રીસ માઈલ દૂર છે. કાસુરની વસ્તી ૨૦ હજારની હશે. ત્યાં એપ્રિલ માસમાં લોકોએ ન કરવાનાં કામો કરેલાં હતાં. તે વિષે પણ મેં સભાને સંભળાવ્યું ને ફરી સ્ત્રીઓની મુલાકાત ન થાય એમ હતું તેથી ચરખા વિષે સ્ત્રીઓને પણ વિનંતિ કરી.

## વઝીરાબાદ

ભયભીત છતાં ઉત્સાહી

ત્યાંથી બીજે દહાડે વઝીરાબાદ ગયા. ત્યાં માર્શલ લૉ બાબત તપાસ કરવાની હતી. વઝીરાબાદ નાનું ગામ છે પણ જંક્શન સ્ટેશન છે. ત્યાંથી બધી મેઈન લાઈનની ટ્રેન પણ જાય છે. આ ગામ લાહોરથી પચાસ માઈલથી વધારે દૂર છે. વઝીરાબાદમાં લોકો એવા ડરી ગયા હતા કે કેટલીક જગ્યાએ તો અમારે સારૂ ઉતારાની ના પાડી, અને અમને એક શીખ મંદિરના મકાનમાં ઉતારો મળ્યો. આમ છતાં લોકોનો ઉત્સાહ તો એટલો ને એટલો જ હતો. આખો દહાડો પુરુષો 'દર્શને' આવ્યાં જ કરે. હવે તો હું પોતે 'દર્શન'થી સંપૂર્ણ અકળાયો છું, એક તરફથી કામ કરવું અને બીજી તરફથી 'દર્શન' દેવાં એ ન બને એવું છે. છેવટે તો દરવાજો બંધ કરીને બેસવું પડયું હતું. આખો દહાડો લોકોનાં દુ:ખની કહાણી સાંભળવામાં ગાળ્યો.

## નીઝામાબાદની મુલાકાત

સ્વદેશી કારીગરી

વઝીરાબાદથી નીઝામાબાદ પોણો માઈલ પણ નહિ હોય. ત્યાંના લોકોનો ને વઝીરાબાદનો એક જ ગુન્હો ગણાય છે. નીઝામાબાદ એક સાંકડી શેરીનું ગામડું છે એમ કહી શકાય. તેમાં વસ્તી બે હજારની છે. તેઓ મુખ્યત્વે મુસલમાન છે. મુસલમાનો ઘણાખરા બધા લુહાર છે ને હિન્દુસ્તાનમાં સારામાં સારા ચપ્પુ અહીં બને છે. એમની દુકાનો મેં જોઈ. દુકાનોમાં હથિયાર લગભગ બધાં પુરાણાં હતાં, પણ કામ ઘણું જ સારું અને સરસ હતું. અહીં લાકડીનાં મોઢીઆં પણ ઘણાં સુંદર બનાવવામાં આવે છે અને બંદુકો ઉંચામાં ઉંચી જાતની હાથે બને છે. એક બે નળીની બંદુક મેં જોઈ તેમાં નકશી પણ બહુ ભારે હતી. તેવી એક બંદુક બનાવતાં કારીગરને એક માસ થયેલો એમ તેણે કહ્યું. તેની કિંમત તેણે બસેં રૂપીયા કહી. આ કારીગરી જોઇ મને હિંદી હોશિયારીને વિષે અભિમાન આવ્યું ને આપણા સ્વદેશીના ત્યાગથી મને ભારે દુ:ખ થયું. જ્યાં આવી હોશિયારીનો પૂરો ઉપયોગ આપણે ન કરીયે ત્યાં આપણે માટે ભૂખમરો ન હોય તો શું હોઈ શકે? નીઝામાબાદની કારીગરી આખા હિંદુસ્તાનમાં માલમ પડવી જોઇયે, તેમ છતાં મારા જેવો સ્વદેશીનો રાગી માણસ પણ આ નાના ગામડાથી અજાણ્યો હતો.

## આપણી ગંદકી

શેરીથી સ્વરાજ્ય

પણ જેવી નીઝામાબાદની કારીગરી તેવી જ તેની ગંદકી હતી. તેમાં એક જ શેરી છે. તેની ગંદકી જોઇ મને તો તેમાં પંદરેક મિનિટ ગાળવી પડી એ સજા થઇ પડી. શેરીમાં વચ્ચે એક નાળું હતું તેમાં બધી ગંદકી ચાલી રહી હતી. શેરી પણ કચરાથી ભરી હતી.

આ શેરીની યાત્રા કરી અમે નીઝામાબાદના એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા. ત્યાં સાક્ષીઓને તપાસ્યા. પછી મારી પાસે વ્યાખ્યાનની માગણી થઇ. મેં તો ગંદકીની અને સ્વદેશીની ચર્ચા કરી. જેઓની શેરી ગંદી ને દુકાન સારી છે તેઓ શું સાબીત કરે છે? મારૂં ઘર સાફ કરી મારો કચરો હું શેરીમાં નાખી દઉં, મારો ખાળ સાફ રાખી શેરી ગંદી કરૂં એ તો એમ બતાવે છે કે મને મારા પાડોશીની લાગણીની દરકાર નથી, તેમની ઉપર મને દયા નથી, પ્રીતિ નથી. છતાં હું એક પ્રજા હોવાનો દાવો કેમ કરી શકું? જેની શેરી સાફ નથી તેનું દિલ સાફ હોઇ શકે? મને ભારે કારીગરી આવડે, પણ મારી કારીગરીનો પ્રભાવ મારી શેરી ઉપર ન પડે તો મારા સ્વાર્થીપણાની સીમા જ નથી એમ કહેવાય. નીઝામાબાદની શેરી એવી સાંકડી ને નાની છે કે હમેશાં પંદર મિનિટમાં તે સાફ કરી શકાય. તેટલો પ્રબન્ધ જો આટલા ચંચળ માણસો ન કરી શકે તો એમ ગણાય કે તેઓ પોતાનો નાનકડો કારભાર ચલાવવાને પણ લાયક નથી; તો પછી મોટો કારભાર કેમ ચલાવે? સ્વરાજ્ય તો આપણી શેરીઓથી શરૂ થવું જોઇયે. તેથી જ્યારે ફરી પાછો નીઝામાબાદ જાઉં ત્યારે તેની શેરી, તેની દુકાન ને તેના માલ તેવાં સાફ જોવાની આશા રાખીશ એમ મેં મારા ભાષણમાં જણાવ્યું.

---

તા. ૧૪-૧૨-૧૯૧૯

# સુધારા

આ લેખ પ્રગટ થશે તે વખતે નવા સુધારાનો કાયદો થઈ ચુકેલ હશે અથવા થવાની અણી પર હશે. એ સુધારાનું આપણે શું કરવું? એ સુધારા કેવા છે તે ઉપર આ સવાલના જવાબનો આધાર રહે છે. સુધારા કેવા છે?

જો કૅાંગ્રેસ-લીગની યોજનાને માપે એ સુધારાને માપીયે તો આપણે એ સુધારા-નો ત્યાગ કરવો જોઇયે; જો ગઈ કૅાંગ્રેસના ઠરાવોને માપ ગણીયે તો તો આપણે કૅાંગ્રેસના ઠરાવો અને સુધારા વચ્ચે દરીઓ જોઇશું.

ત્યાગ કરીયે તો તેનો શો અર્થ? ત્યાગ એટલે આપણે એ સુધારાનો ઉપયોગ ન કરવો. ઉપયોગ ન કરવો એટલે આપણે વોટ ન દેવા, વોટર ન થવું અને કોઇએ મેમ્બર ન થવું. આવો ત્યાગ કરવા કોઇ તૈયાર નથી. એવી આપણે તૈયારી પણ નથી કરી. વિલાયત ગયેલાં ડેપ્યુટેશનોએ તેવાં નિશાનો નથી નાંખ્યાં.

તેવા ત્યાગને સારૂ પ્રજા તૈયાર નથી એ પણ કબૂલ કરવું જોઇયે. પ્રજામાં એવા પ્રકારની રાજ્યપ્રકરણી કેળવણીએ હજુ પૂરો પ્રવેશ નથી કર્યો. જ્યારે જ્યારે જે વસ્તુ આપણને એટલે દરજ્જે નાપસંદ હોય કે તેના સ્વીકારથી આપણો આત્મા ત્યાગની તૈયારી નથી

હણાય, ત્યારે ત્યારે તે વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો આપણને અધિકાર છે અને એ આપણી ફરજ છે; અને એમ ત્યાગ કરીને જ આપણે વહેલામાં વહેલા આપણી ઉન્નતિ કરી શકીયે છીયે, એ વિચારે હજુ જડ નથી ઘાલી.

સંશયવાનનો તો નાશ જ થાય છે એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યાં સુધી આપણને ઉપલા વિચાર વિષે સંશય છે ત્યાં સુધી આપણે મહાન ત્યાગોને સારૂ તૈયાર નથી. આપણે તેવા અખતરા નાની બાબતોમાં જ કરી શકીયે છીયે. નાની એટલે જેમાંથી ત્યાગનું પરિણામ આપણે તુરત જોઇ શકીયે ને જેમાં ત્યાગ વડે આપણે મોટા ભયમાં આવી પડવાનો સંભવ નથી. સુધારાનો ત્યાગ કરી આપણે તાત્કાળિક પરિણામ લાવી ન શકીયે એવો વધારે સંભવ છે. તેથી આપણે સુધારાનો ત્યાગ કરવો ઠીક નહિ ગણાય.

સુધારાની ટીકા તો કરી શકીયે છીયે, પણ તે ટીકા મર્યાદિત અને આપણી નિરાશા બતાવવા પૂરતી જ હોઇ શકે. આપણે વધારાને સારૂ તજવીજ કરશું એ આપણે કહી શકીયે છીયે, આપણે કહેવું જોઇયે.

પણ વધારે જરૂરનું તો એ છે કે જે સુધારા મળ્યા છે તેનો આપણે સારામાં સારો ઉપયોગ કેમ કરવો એ જાણી લેવું ને તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

મૉંટેગ્યુને જશ

આ પ્રસંગે એટલું કબૂલ કરવું જ જોઇયે કે આમની સભામાં જે બિલ રજુ થયું તેમાં સુધારા થયા છે ને અગત્યના હકો મળ્યા છે. તે હકો મળવાની એક વેળા આશા થોડી હતી. એક સમયે તો એમ પણ કહેવામાં આવતું હતું કે સુધારાનો કાયદો હાલ તુરત પસાર જ નહિ થાય. તેને બદલે હવે સારા વધારા સહિત બિલ પસાર થશે. તે વાતોમાંથી આપણે જેટલો સંતોષ માનવો હોય તેટલો આપણે માની શકીયે છીયે. એટલા વધારાનું ખરૂં માન તો મૉંટેગ્યુ સાહેબને જ ઘટે છે એમાં શંકા નથી. એ સુધારાનો કાયદો થોડા જ રોજમાં પસાર થશે એ પણ આપણે તેઓ સાહેબને ખાતે જ જમે કરવું જોઇશે.

પ્રતિનિધિ કેવા હોય?

સુધારા કેવા થાય છે તેનો અભ્યાસ પ્રજાએ કરી પ્રામાણિક અને બાહોશ પ્રતિનિધિઓને ધારાસભાઓમાં મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. પ્રતિનિધિઓમાં જેટલે દરજ્જે માનની થોડી ઇચ્છા હશે, હોદ્દાનો અને તેને અંગે ધનપ્રાપ્તિનો ઓછો લાભ હશે, લોકોની સેવા એ પ્રતિનિધિ થવામાં મુખ્ય હેતુ હશે તેટલે દરજ્જે સુધારાનો ઉપયોગ સારો થઇ શકશે, એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ જવાબદારી મેળવવા આપણે વહેલા તૈયાર થઇ જઇશું ને વહેલી જવાબદારી મેળવી શકીશું.

રૉલેટ ઍક્ટનું શું? પંજાબનું શું? જો આપણે સુધારાનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન હત તો તેનો ઉપાય સરસમાં સરસ હતો. હવે આપણે નવી ધારાસભાનો ઉપયોગ બન્ને બાબતમાં ન્યાય મેળવવા સારૂ કરવો રહ્યો છે. રૉલેટ ઍક્ટ નાબુદ થવો જ જોઇયે, ને ધારાસભામાં તેની ચળવળ કરી શકાય; ને ન થાય તો આપણું હથિયાર તૈયાર છે જ. તેમ જ પંજાબનું. પંજાબને ઇન્સાફ મળવો બાકી છે, તે ઇન્સાફને સારૂ પણ ધારાસભા એ સ્થાન છે. બન્ને બાબતમાં નવા પ્રતિનિધિની ને નવા સુધારાની કસોટી થઈ શકશે. ધારાસભા દ્વારા ઈન્સાફ

---

# § સ્વદેશીમાં સ્વરાજ્ય

બહુ ગવાઇ રહેલો સુધારાનો ખરડો થોડા દહાડામાં આ દેશનો કાયદો બનશે અને જતે દહાડે નવી ધારાસભાઓ જૂનીનું સ્થાન લેશે. સંયુક્ત સમિતિની ભલામણો વિષે મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો નથી, કેમકે મને તેમાં જોઈયે તેટલો રસ પડતો નથી. 'સુધારા' વિષે ઉદાસીન

જે વસ્તુના પૃથક્કરણમાંથી લોકોને કશું મળે એવું નથી એવી વસ્તુ વિષે ઉત્સાહ ચઢે એ સંભવિત નથી. તેથી સુધારાના ખરડા વિષે તો હું માત્ર એટલું જ કહું કે આપણે એનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો જોઇયે અને ના. વાઈસિરાયની પેઠે એને ફતેહમંદ બનાવવા માટે એકનિષ્ઠાથી કામ કરવું જોઇયે. અત્યારનો ખરડો મૂળ ખરડા કરતાં સારો છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે.

પણ હિન્દુસ્તાનને જે સુધારાની જરૂર છે તે તો સાચું સ્વદેશી છે. આપણી સામેનો તુરતનો પ્રશ્ન આ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર શી રીતે ચલાવવું એ નથી, પણ આપણાં અન્નવસ્ત્ર શી રીતે પૂરાં પાડવાં એ છે. ૧૯૧૮ની સાલમાં આપણે કાપડ ખરીદવાને ૬૦ કરોડ રૂપીયા હિન્દુસ્તાનની બહાર મોકલ્યા. એ જ પ્રમાણે આપણે પરદેશી કાપડ ખરીદવું ચાલુ રાખીશું તો આપણે હિન્દી વણકર અને કાંતનાર સ્ત્રીપુરુષને બદલામાં બીજું કંઇ કામ આપ્યા વિના વરસોવરસ એમની એટલી રોજી છીનવી લઈશું. આ સ્થિતિમાં દેશની વસ્તીનો કંઇ નહિં તો દસમો ભાગ ભયંકર ભૂખમરાનો ભોગ થઈ પડે અને બાકીના અર્ધે પેટે રહે એમાં કશી નવાઇ નથી. જેને આંખ છે તે પોતાની આંખે જોઇ શકે છે કે મધ્યમવર્ગના લોકો અત્યારે પણ પેટપૂરતું ખાવાનું પામતા નથી અને આપણાં બાળકોને પૂરતું દૂધ મળી શકતું નથી. સુધારાની યોજના ભલેને ગમે તેટલી ઉદાર હોય તોપણ તેની મદદથી આ પ્રશ્નનો જરૂરનો સુધારો સ્વદેશી

ઉકેલ હાલ તુરતમાં આવી શકે એમ નથી. પણ સ્વદેશી એનો નિકાલ અત્યારે જ લાવી શકે એમ છે.

પંજાબની કળા

પંજાબના અનુભવથી તો આ સવાલનો ઉકેલ મને વધારે ચોખ્ખો થયો છે. પંજાબની સુંદર સ્ત્રીઓએ પોતાની આંગળીઓની કળા હજી ગુમાવી નથી. તેઓ ઉંચા કુળની હોય કે નીચા કુળની, એટલી પરમેશ્વરની કૃપા છે કે તેમને કાંતવાની કળા આવડે છે. ઘણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓની માફક તેમણે હજી પોતાના રેંટીયા બાળી નાંખ્યા નથી. તેઓ મારા ખોળામાં સૂતરના દડા બનાવી બનાવીને નાંખે છે એ જોઇને મારા હરખનો પાર રહેતો નથી. તેઓ કબૂલ કરે છે કે તેમને કાંતવા સારૂ જોઇયે એટલો વખત મળે છે. તેઓ એમ પણ કબૂલ કરે છે કે સંચાથી કાંતેલા સૂતરના કરતાં હાથે કાંતેલા સૂતરમાંથી વણેલી ખાદી વધારે ચઢીયાતી છે. આપણા બાપદાદાઓ થોડી મહેનતે સારી રીતે પોતાના શરીરને ઢાંકી શકતા હતા. તેમને એથી ચેન પણ પડતું. તેમને પરદેશી બજારમાંથી કાપડ ખરીદવું પડતું જ નહિ.

આપણે વખતસર જાગીશું નહિ તો આ સુંદર છતાં આટલી સહેલી કળા નાબૂદ થઇ જવાનો ભય છે. એ કળા પંજાબની શક્તિ વિષે સાક્ષી પૂરે છે. છતાં પંજાબમાં પણ એ કળા ઉપરનો કાબુ ઝપાટાબંધ ઓછો થતો ચાલ્યો છે. હાથેથી કાંતેલા સૂતરના જથામાં દર વર્ષે ઘટાડો થતો જાય છે. એનો અર્થ એ કે આપણા ઘરમાં વધારે ગરીબાઇ અને વધારે આળસે ઘર ઘાલ્યું છે. જે સ્ત્રીઓએ કાંતવાનું છોડી દીધું છે તેઓ વાતોના ચાપડા મારવા સિવાય બીજી કોઈ વધારે સારી રીતે પોતાના વખતનો ઉપયોગ કરતી નથી.

દુઃખનું ઓસડ

પણ આ દુઃખનું ઓસડ કરવાને એક વસ્તુની જરૂર છે. જો દરેક ભણેલો હિન્દી પોતાની ચોખ્ખી અને પહેલી ફરજ સમજશે તો તે પોતાના ઘરમાંની દરેક સ્ત્રીને રેંટીયો અપાવશે અને કાંતવાની કળા શીખવાની સગવડ કરી આપશે. દરરોજ લાખો વાર સૂતર તૈયાર થઈ શકે તેમ છે. જો દરેક શિક્ષિત હિન્દી આવા સૂતરમાંથી વણેલું કાપડ પહેરવાની મહેરબાની કરશે તો હિન્દુસ્તાનનાં એકના એક ગૃહઉદ્યોગને તે મદદ કરશે, અને તેને સજીવન કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

ગૃહઉદ્યોગ સિવાય હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતનું આવી જ બન્યું છે. જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એમ નથી. તેને કોઈ વધારાના ઉદ્યોગની જરૂર છે. કાંતવાનો ઉદ્યોગ સૌથી સહેલો, સોંઘો અને સારો છે.

સ્વદેશીની શક્તિ

હું જાણું છું કે આમાં તો આપણી માનસિક દૃષ્ટિમર્યાદામાં મોટું પરિવર્તન કરવું પડે એમ છે; અને એ મોટું પરિવર્તન છે તેથી જ હું કહું છું કે સ્વદેશી દ્વારા

જ સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય એમ છે. જે પ્રજા દર વર્ષે ૬૦ કરોડ રૂપીયા બચાવી શકશે અને એવડી મોટી રકમ કાંતનારાઓનાં અને વણકરોનાં પોતાનાં ઘરોમાં વહેંચી શકશે એ પ્રજાએ વ્યવસ્થા કરવાની અને ઉદ્યોગ ચલાવવાની શક્તિ મેળવી હશે. અને એ શક્તિથી તે પ્રજા પોતાના જીવનવિકાસને માટે જરૂરનું બીજું સઘળું કરી શકશે.

'રક્ષણ'ની નિષ્ફળતા

સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહાર કરતો સુધારક એમ કહે છે કે 'મને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મળે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ. પછી હું હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરીશ. પછી આપણી સ્ત્રીઓને કાંતવું નહિ પડે, અને આપણા વણકરને વણવું નહિ પડે.' ખુદ મોટા વિચારકો ખરેખર આવું બોલ્યા છે. હું એમ કહેવાની હિંમત ધરૂં છું કે આ વાતની અંદર બેવડી ભૂલથાપ થાય છે. એક તો એ કે ઉદ્યોગનો બચાવ કરવાને હિન્દુસ્તાન જકાતની રાહ જોઈ શકે એમ નથી; અને એવા બચાવથી કાપડની કિંમત કાંઈ ઘટવાની નથી. બીજું એ કે એકલા રક્ષણથી જ કાંઇ ભૂખે મરતા લાખો લોકોને ફાયદો થાય એમ નથી. કાંતવાનો ઉદ્યોગ ફરીથી ચાલુ કરીને તેમને તેમાં જોડ્યાથી જ તેઓ પોતાની આવકમાં ઉમેરો કરી શકે તેમ છે, અને તેમ તેઓ કરી શકે એમાં જ તેમને મદદ કરી શકાય એમ છે. એટલે આપણે ત્યાં દેશી ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે જકાત હો કે ન હો, આપણે તો હાથે સૂતર કાંતવાનો ઉદ્યોગ ફરીથી જાગ્રત કરવો પડશે અને હાથવણાટને ઉત્તેજન આપવું પડશે.

ફરજીયાત કાંતવું વણવું

યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લંડમાં મળી શકે એટલા માણસોને વહાણો બાંધવામાં રોકવામાં આવતા અને એ લોકો પણ વહાણો અજબ ઝડપથી બાંધતા. મારૂં ચાલે તો હું હાથમાં આવે એવા એકએક સ્ત્રીપુરુષને કાંતતાં કે વણતાં શીખવાની ફરજ પાડું અને એની પાસે દરરોજ અમુક ઠરાવેલો વખત એ કામ કરાવું. હું શાળાકૉલેજોથી શરૂઆત કરૂં, કારણકે શાળાકૉલેજો વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરેલી સંસ્થાઓ હોય છે અને એને નવી તાલીમ આપવાપણું રહેતું નથી.

મીલોનો વધારો નકામો

મીલોના વધારાથી આ પ્રશ્નનો ફડચો આવી શકે એમ નથી. જે આર્થિક સ્રાવ થાય છે એને પહોંચી વળવાને એને ઘણો જ લાંબો કાળ લાગશે, અને વળી મીલોથી આપણાં ઘરોમાં સાઠ કરોડની વહેંચણી નહિ થાય. મીલોથી માત્ર દ્રવ્ય અને મજૂરી એક ઠેકાણે જમા થશે અને એ રીતે આટલો ગોટાળો તો છે તે વળી પૂરો થશે.

---

# પંજાબનો પત્ર

## (૬)

### બીજાં ગામોની મુલાકાત

રામનગરનાં ખંડેર

વઝીરાબાદથી અમે અકાલગઢ ગયા, અને ત્યાંથી રામનગર. આ બન્ને ગામો નજીકનાં છે. રામનગર અકાલગઢથી ચારેક માઇલ હશે. અકાલગઢની વસતી ૪૦૦૦થી વધારે નહિ હોય. કદાચ એથી પણ થોડી હોય. રામનગરની ૩૦૦૦ની હશે. આ બન્ને ગામો એક સમયે આબાદ હતાં અને મહારાજા રણજીતસિંગજીનાં માનીતાં હતાં. બન્ને ગામો એટલાં નાનાં છે કે તેમાં દસ મિનિટમાં બધે ફરી વળાય. અકાલગઢમાં મુલતાનના પ્રસિદ્ધ નાઝમ દીવાન મૂળરાજના પૌત્રો વસે છે. બન્ને ગામો અત્યારે તો પડતી હાલતમાં છે. રામનગર જોઇને હૈયું ભરાઇ આવ્યું. રામનગરમાં રણજીતસિંગના સૂબાનો સુંદર મહેલ અને બગીચો છે. તેમાં આજે પક્ષીઓ જ વસે છે. મહેલ ધીમે ધીમે પડતો જાય છે. તેનો એક મજલો તો તદ્દન પડી ગયો છે. બીજા ભાગ ધીમે ધીમે ઘસાતા જાય છે. બગીચો વેરાન લાગે છે. આવાં બીજાં ખંડેરો પણ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. રામનગરમાં ઘી ભરવાનાં ચામડાનાં કુલ્લાંનો મોટો વેપાર હતો. આખી એક શેરી તે બનાવનારાની હતી. તે મહોલ્લો આજે ઉજ્જડ છે. તેમાં એક જ કૂપા બનાવનારો વસે છે. કૂપાની જગ્યા ટીનના ડબ્બાએ લીધી છે એટલે તેનો પૈસો હિંદુસ્તાન બહાર જાય છે.

વણકરોની પડતી

આ જ પ્રમાણે રામનગરમાં ઘણા વણકરો રહેતા હતા. તેઓનો કેવળ નાશ નથી થયો. થોડી સાળો હજુ ચાલે છે. પણ તેઓનો ધંધો નબળો થતો જાય છે. એક સમયે રામનગર પોતાનું બધું કાપડ પોતે પેદા કરતું અને બીજાને પૂરૂં પાડતું. તે રામનગરના લોકો આજે પોતાનું કાપડ પરદેશથી મંગાવે છે. છતાં અકાલગઢ રામનગર વગેરે ગામડાંઓમાં બહાદુર અને સેવા કરનારા માણસો નથી એમ નથી. બધાના મનમાં વહેમ ભરાઈ ગયો છે કે લુગડાં તો બહારથી જ આવે, ઘી તો ટીનના ડબ્બામાં જ ભરાય ફેશનમાં કંઈક રાજ્ય-પ્રકરણી હીલચાલ અને કંઇક મરકી વગેરે થાય ત્યારે મદદ કરવી ને બને તો પૈસા એકઠા કરી એક નિશાળ કાઢવી ને પછી તેને ભૂલી જવી. તેથી કામ કરનારા પોતાનો વખત આવાં કામોમાં રોકે છે.

આથી કંઈ તેઓને સંતોષ થતો નથી; તેથી જ્યારે હું સત્યની, નીડરતાની, સ્વદેશીની, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વાતો કરૂં છું ત્યારે જે લોકોને ગમે છે તે મારૂં કહેલું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. લોકોને મારી પાસેથી જવું ગમતું નથી ને જો હું આખો દહાડો 'દર્શન' દીધાં કરૂં તો તેઓ મારી પડખે બેસી રહેવા તૈયાર છે. સ્ત્રીપુરુષો બન્નેની એ જ સ્થિતિ છે.

અકાલગઢ અને રામનગરનાં સ્ત્રીપુરુષો ઘેલાં થઈ ગયાં હતાં. ફુલોના વરસાદથી મને નવડાવી દીધો હતો અને બન્ને જગ્યાએ મેં પૂરાવો લેવા ઉપરાંત સ્વદેશી વગેરે વિષયો ઉપર ખૂબ વાતો કરી.

### સૂતરના હાર

ફુલોથી ને ફુલના ફોગટના ખર્ચથી હું અકળાઈ ગયો છું. તેથી મેં હવે હાથે કાંતેલા સૂતરના હારોની માગણી શરૂ કરી છે, એટલે મને હવે સૂતરના હારડા મળવા લાગ્યા છે. અકાલગઢમાં સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓએ કાંતેલા સૂતરના ને તેવા સૂતરનાં વણાવેલાં કપડાંના તેઓએ મારી પાસે ઢગલા કર્યા. તેમાં સુંદર ખાદી, ચોફાળો, ટુવાલો વગેરે છે.

### નિરપરાધી આ ગામો

અકાલગઢ અને રામનગરના લોકો તદ્દન નિરપરાધી છે એવી મારી ઉપર છાપ પડી છે. તે બે ગામોના સારામાં સારા માણસોને પકડીને હેરાન કર્યા છે, તેઓને જેલમાં નાંખ્યા છે, તેઓનાં અપમાન કર્યાં છે, તેઓને ગાળો ભાંડી છે, તેઓને દંડ્યા છે. કેટલુંક જે મારા જોવામાં આવ્યું છે તેનો આપણને મુંબઈ ઇલાકામાં ખ્યાલ પણ ન આવી શકે.

### હાફીઝાબાદ

પણ હું વાંચનારને અત્યારે પંજાબના દુઃખની કથામાં વધારે રોકવા નથી ઈચ્છતો. આ બે ગામડાંઓની સાથે માયા બાંધી અમે હાફીઝાબાદ પહોંચ્યા. હાફીઝાબાદ પ્રમાણમાં મોટું ગામ છે.ત્યાં ચોખાની કલો છે અને બીજો વેપાર પણ ઠીક ચાલે છે. તેથી તે ગામડાને બદલે શહેરનો દેખાવ આપે છે અને તેજી લાગે છે. અહીં લોકો તદ્દન નિર્દોષ ન ગણાય. છતાં દોષના પ્રમાણમાં સજા તો અતિશય આકરી જ થએલી છે. અમલદારો એક જ પાઠ શીખ્યા જણાય છે. તેઓએ માન્યું કે લોકોનાં આગેવાનોને ઉતારવા ને બને તો તેઓનો નાશ કરવો.

### ધાર્યું ધણીનું થાય

પણ માણસનું ધાર્યું હંમેશાં નથી ઉતરતું. 'નીપજે નરથી તો કોઈ ન રહે દુઃખી' એ નરસિંહ મહેતાનું ગીત આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. અમલદારોએ માન્યું કે તેઓ હવે તો લોકોને દબાવી તદ્દન નિરંકુશ થશે. દાબનું પરિણામ ઉલટું આવ્યું છે આગેવાનો ડરી નથી ગયા, લોકોએ તેઓનો ત્યાગ નથી કર્યો, ને ધીમે ધીમે લોકો ભય છોડતા જાય છે. એમ માણસે ધારેલું કંઇ ને ઈશ્વરે ઉતાર્યું છે બીજું. જેઓ ડરતા તેઓ પણ ડર છોડી બેઠા છે. ડરનો ત્ય

અને મને તો લાગે છે કે અમલદારવર્ગ પણ પસ્તાય છે. ભલે ખુલ્લો પસ્તાવો ન બતાવે, ભલે જનરલ ડાયર ગમે તેવું બોલે, છતાં તેઓ શરમાયા છે. તેઓએ ભૂલ કરી છે એમ તેઓને કંઈક ભાસે છે; અને મારી ખાત્રી છે કે, જો આપણું કાર્ય સ્વચ્છ રહેશે તો તેઓને ઉઘાડો પસ્તાવો કરવાનો સમય પણ આવશે. અમલદારે પસ્તાવો

હાફીઝાબાદમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની આગળ પણ બોલવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. તેઓને મેં સૂચવ્યું કે તેઓની કેળવણી કેવળ માનસિક હોઈ ઘણી અધૂરી છે. માનસિક, હાર્દિક ને શારીરિક ત્રણે એકસરખી અપાય તો મન, આત્મા ને શરીર ત્રણેનું પોષણ થાય ને તે કેળવણી હિન્દુસ્તાનને સારૂ હિતકર થાય. મનની ખીલવણી આપણી ભાષા મારફતે જ થાય. હૃદયની, આત્માની કેવળ ધર્મથી; ને ધર્મ કેવળ શિક્ષકોના ધર્માચરણથી, તેઓના દરેક સર્વાંગી કેળવણી

શબ્દમાં, તેઓના દરેક કાર્યમાં જોવામાં આવે, તો જ વિદ્યાર્થીઓ ગ્રહણ કરે. અને શરીરની કેળવણી બાળકોને ખેતી તથા વણાટકામ શીખવી તેમાં તેઓના શરીરને કસીને અપાય. આ કાર્યની શરૂઆત દરેક શિક્ષક, દરેક નિશાળ, દરેક ગામ જેને સૂઝે તે કરી શકે છે. બીજાઓની કે સ્વરાજ્યની યોજનાની રાહ જોવાની જરૂર નથી. કોઇ જગ્યાએ પણ બીજ રોપાશે તો તે ફળી નીકળી બીજે તેની અસર થઈ રહેશે. મુખ્ય અધ્યાપકે પોતાની શાળામાં અખતરો કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

## સ્ત્રીઓની સભા

સૂતરનો ઢગલો

*હાફીઝાબાદની સ્ત્રીઓ પુરુષોની સભામાં નહિ આવી શકી, કેમકે તેઓનાં સમય અને જગ્યા કફોડાં હતાં. તેથી તેઓએ નોખી સભાની માગણી કરી. મેં સ્વીકારી. પરિણામ એ આવ્યું કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ મોટા જથામાં આવી. સ્ત્રીઓની પાસે હંમેશાં બે જ વિષય હું ચર્ચું છું. એક એ કે તેઓએ પોતાના વહાલા જેઓ જેલમાં છે તેમને સારૂ પ્રયત્ન કરવો, પણ ચિંતા, રોવું છોડવાં, ને રેંટીયાને તો ધર્મ ગણી સ્થાન આપવું. ભાષણને અન્તે મારી આગળ સૂતરનો ઢગલો થયો. સૂતરના હારો પણ પુષ્કળ આવી પડયા. કેટલીક સ્ત્રીઓએ હાથે કાંતેલાં ને હાથે વણેલાં જ કપડાં પહેરવાનાં વ્રત લીધાં.

## ગુજરાતી બહેનોને વિનન્તિ

પંજાબનો દાખલો

પંજાબની બહેનો પાસેથી ગુજરાતી બહેનોને બહુ શીખવાનું છે. પંજાબની સ્ત્રીઓની સાદાઇ ભારે છે. ઘણી થોડી સ્ત્રીઓ દાગીના પહેરતી જોવામાં આવે છે. થોડી સ્ત્રીઓનાં કપડાંમાં તુઇ વગેરે જોવામાં આવે છે, અને બધી સ્ત્રીઓ સૂતર કાંતી જાણે છે. એ બધી કંઇ ગરીબ નથી. તેઓની પાસે ગુજરાતની બહેનો જેટલો પૈસો હોવાનો સંભવ છે. પણ તેઓને રેંટીયાનો શોખ છે, તેઓને સાદાઈ ગમે છે. તેઓની છૂટ તેમ જ મર્યાદા મને બહુ પ્રિય લાગ્યાં છે. પુરુષો તેઓની આમન્યા ખૂબ જાળવે છે. રામનગર હું પહોંચ્યો ત્યારે એક માઈલ સુધી સ્ત્રીપુરુષો મળવા આવેલાં. સ્ત્રીઓને પુરુષો હમેશાં મારગ આપતા હતા. હું આ વિવેક ને મર્યાદા વિષે આગળ લખી ગયો છું, તે અનુભવ હજુ કાયમ જ છે. ગુજરાતની જે બહેનોને રેંટીયાની ઉપયોગિતા વિષે શક હોય તેમને હું પંજાબની બહેનોનો દાખલો લેવા વીનવું છું અને પુરુષોને પંજાબના સ્ત્રી પ્રત્યેના વિવેકની નકલ કરવા વીનવું છું.

## સાંગલાહિલ

ધર્મસ્થાનમાં ઉતારો

હાફીઝાબાદ છોડી સાંગલાહિલ આવ્યા. સાંગલાહિલ નવું ગામડું છે, એટલે ત્યાંની વસ્તીમાં છેલાં ત્રણ ગામો જેટલું ગાંભીર્ય ન જોવામાં આવ્યું. લોકો પુરાણા પ્રૌઢ હોવાને બદલે નવા વસેલા જેવા લાગ્યા. તેઓના ભાવમાં તો ન્યૂનતા હતી જ નહિ. અમે ત્યાં રાતના પહોંચ્યા તેથી આખું ગામ નાની મીણબત્તીઓથી દીપાવી મુકયું હતું. દરેક શેરીમાં હજારો મીણબત્તીઓ સળગાવી મુકી હતી.

ઉતારો ઠાકુરદ્વારાના મંદિરમાં આપ્યો હતો. લોકોએ માની જ લીધું છે કે મારું સ્વાગત જો ધર્મસ્થાનમાં કરાય તો વધારે સારું. જે કારણસર વઝીરાબાદમાં મને મંદિરમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે કારણ સાંગલામાં હતું જ નહિ. પણ ધર્મસ્થાનમાં ઉતારો આપી વધારે ભાવ બતાવવાનો હેતુ હતો. મારે વિષે મિથ્યા મોહનો ભય ન હોત તો મને તો એ પ્રિય જ હતું.

જેમ અકાલગઢ-રામગઢમાં તેમ જ સાંગલામાં લોકોનો કશો અપરાધ નહિ છતાં તેઓની ઉપર આપત્તિ પડવામાં મણા ન હતી.

## લાહોરમાં

સાંગલાથી અમે લાહોર એક દિવસ જઇ આવ્યા. ત્યાં મા. પંડિતજીની સાથે મુલાકાતની જરૂર હતી. અનાયાસે રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી તેમનાં ધર્મપત્ની અને ભાણેજ સાથે આવ્યા. તેઓના આવવાનું કારણ પ્રેસિડન્સી એસોસીએશન વતી અહીંની કમિટીએ કરેલા હંટર કમિટીના ત્યાગને સમજવાનું હતું. તેમની સાથે વાતચીત થઇ શકી. મા. પંડિતજીએ તો વાત કરી જ હતી.

## મિ. નેવિલની મુલાકાત

મિ. નેવિલને સબકમિટીએ અહીં બોલાવેલા છે. તેઓ ઈંગ્લંડના જાણીતા સોલિસિટર છે. તેઓ પૂરાવો એકઠો કરવા આવ્યા છે. તેમની મુલાકાત પણ થઈ. તેઓ ના. લે. ગવર્નરને મળી ચુક્યા છે ને હંટર કમિટીનું કાર્ય પણ જોઈ આવ્યા છે. હાલ તો પંજાબમાં જ રહેશે. પંડિત મોતીલાલજી પોતાની તબીયત સુધારી આવી પહોંચ્યા છે. તેઓ સાહેબ હવે સહકુટુંબ નોખું ઘર લઈ રહ્યા છે. તેઓ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ ગવાઇ ચુક્યા છે એટલે પોતાનું ભાષણ તૈયાર કરવાના કામમાં રોકાયા છે.

## શેખુપુરા

લાહોરમાં છત્રીસ કલાક રોકાઇ અમે શેખુપુરા આવી પહોંચ્યા. આ પત્ર હું શેખુપુરામાં લખી રહ્યો છું. શેખુપુરા નાનકડું ગામ લાહોરથી પચીસ માઇલ જેટલે છે. અહીં પણ સાંગલાહિલ જેવી સ્થિતિ છે. લોકો નિર્દોષ છે. ગુજરાનવાલા વગેરે જે ગામો મેં ગણાવ્યાં છે તે એક જીલ્લાનાં છે, એટલે એક જ અમલદારના અમલ તળે તેઓ આવેલાં છે, ને તે અમલદારે ન્યાયઅન્યાયનો ભેદ રાખ્યો જ નથી જણાતો. એટલે શેખુપુરામાં પણ અકાલગઢ વગેરે ગામોના જેવી જ સ્થિતિ ને તેના જેવો જ જુલમ થયેલો જોવામાં આવે છે.

(શેખુપુરા, માગશર શુદ ૧૫)

---

તા. ૨૧-૧૨-૧૯૧૯

# § પરદેશમાં હિન્દીઓ

રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સામ્રાજ્ય-વાદની કસોટી

દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા અને ફીજી એ ત્રણે દેશોમાં વસતા હિન્દીઓના સવાલનું આપણે નિરાકરણ કરવાનું છે. તેમ કરતાં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની કસોટી થશે. જ્યાં સુધી આપણામાંનો દરેક જણ પોતાને વિષે જેવી લાગણી ધરાવે છે તેવી જ આપણા લાખો દેશભાઇઓ માટે ન ધરાવે ત્યાં સુધી આપણામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના સ્ફુરી છે એમ ન કહી શકાય. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં આપણા જે દેશી ભાઇઓ વસ્યા છે તે આપણી પાસેથી દોરવણી, સહાય અને રક્ષણની આશા રાખે છે.

અને આ સવાલના નિરાકરણમાં જેમ રાષ્ટ્રપ્રેમની કસોટી છે તેમ સામ્રાજ્ય-વાદની કસોટી પણ છે. જો સામ્રાજ્યવાદનો કાંઈ પણ અર્થ હોય તો તેના અંગરૂપ સૌનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ તેમાં હોવી જોઇયે. આ કસોટી મુજબ પરદેશમાં વસેલા હિન્દીઓ આપણી પાસે તેમજ સામ્રાજ્યની પાસે એમ બેવડું રક્ષણ મેળવવાનો હક ધરાવે છે. અને છતાં આ બન્ને અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે પોતાની ફરજ બચાવવાનું ચૂક્યાં એમ જણાય છે.

ફીજીના મજૂરોની કેળવણી

ફીજીની ગીરમીટ હંમેશને માટે બંધ થયાનું છેવટનું જાહેરનામું આપણે આ વર્ષની આખર પહેલાં બહાર પડાવી શકીયે તોપણ એ ધર્મભ્રષ્ટ અને અનીતિમાન પ્રથા આટલાં વર્ષ સુધી નભી રહી એમાં આપણી કે સામ્રાજ્યની સરકારની કશી જ શોભા નથી; અને અત્યારે પણ એ પ્રથાનો અન્ત આવતો હોય તો તે મિ. ઍન્ડ્રુઝ અને મિ. પીઅર્સન એ બે ભલા અંગ્રેજોના એકનિષ્ઠ પ્રયાસોને લીધે જ છે. છતાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. આ દુર્ભાગી મજૂરોના હિત તરફ ફીજીની સરકારે એટલું ભયંકર દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે કે તેમને કેળવણી માટે પૂરતી સગવડ નથી. તેમને કેળવણી આપે અને દિશા બતાવે એવા માણસોને તેઓ શોધે છે. પણ ખરૂં કહીયે તો પ્રેમધર્મ ગણીને આવું કામ કરે એવા પૂરતા માણસો આપણી પાસે હિન્દુસ્તાનમાં નથી.

પૂર્વ આફ્રિકાની ગંભીર પરિસ્થિતિ

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન વધારે ને વધારે ગંભીર થતો જાય છે એમ નૈરોબીથી મિ. ઍન્ડ્રુઝે રા. ગાંધીને મોકલેલા તાર ઉપરથી જણાય છે:

"પૂર્વ આફ્રિકાના હિન્દીઓની સ્થિતિ અત્યન્ત ભયંકર થઇ પડી છે. યુરોપીઅનોનાં મંડળો એકઠાં થઇને હિન્દીઓને માટે ભવિષ્યમાં આફ્રિકાનાં દ્વાર બંધ કરવાના અને હિન્દીઓને મળતા મતાધિકાર અટકાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આમ કરવાનું મુખ્ય

કારણ એ બતાવવામાં આવે છે કે આફ્રિકાના મૂળ રહેવાસીઓ હિન્દીઓના સંગથી નીતિભ્રષ્ટ થાય છે પણ ખ્રિસ્તી પાશ્ચાત્ય સુધારાની અસર તળે રહીને વધારે નીતિમાન બને છે. હમણાં બહાર પડેલા સરકારી આર્થિક કમીશનના રિપોર્ટમાં આ જ વલણ લેવામાં આવ્યું છે. તેમાં હિન્દીઓની નીતિભ્રષ્ટતાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની હિન્દીઓને અળગા રાખવાની નીતિને મંજુર રાખવામાં આવી છે. અહીંની સ્થાનિક હિન્દી કૉંગ્રેસની સભાએ આની સામે પ્રબળ વિરોધ દર્શાવ્યો છે. એ સભા એની પ્રતિષ્ઠા અને એની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સરસ કહી શકાય. મને આગ્રહભરી વિનન્તિ થતાં મેં અહીં જાન્યુઆરી સુધી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મારી સૂચનાથી સ્થાનિક કૉંગ્રેસ કમિટીએ જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકામાં ખાસ હકની માગણી છોડી દેવાનો અને અત્યારના બધા હકો ચાલુ રાખવાની માગણી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ પરિસ્થિતિ ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં અને કોંગ્રેસમાં જાહેર કરજો અને સમજાવજો."

વિધિનિષેધનો અભાવ

આ તાર ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દીઓ સામેની ચળવળમાં ધર્મઅધર્મનો કશો વિધિનિષેધ રાખવામાં આવતો નથી. જે લોકો ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનાં બણગાં ફુંકે છે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વથી સાવ અજાણ્યા છે અને હિન્દી વસાહતવાળાઓએ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો એનું પણ એમને જ્ઞાન નથી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જ્યારે એક પણ યૂરોપીઅન નહોતો ત્યારે હિન્દીઓ ત્યાં જઈ વસ્યા અને ત્યાંના લોકોની રીતભાત અને રિવાજો પર તેઓએ સારી અસર કરી એ ઐતિહાસિક બીનાને પણ આ લોકો કોરે મુકે છે. જે હિન્દીઓ પૂર્વ આફ્રિકા ગયા તેમણે પોતાના રિવાજો આફ્રિકનો પર બળાત્કારે ઘોચ્યા નહોતા; તેમ તેઓ એક હાથમાં દારૂની બાટલી ને બીજા હાથમાં બંદૂક લઇને પણ નહોતા ગયા; કારણ તેઓનો ઇરાદો આફ્રિકામાં જંગલી લોકોને 'સુધારવા'નો નહોતો. તેઓ ત્યાંના રહીશોની પરવાનગી લઇને ત્યાં વેપાર ચલાવવાના શુદ્ધ ઇરાદાથી ગયા હતા, અને જેમ કોઇ પણ બે જાતો પર એકબીજાના સહવાસની અસર શાન્ત રીતે થયા વિના રહે જ નહિ તે જ રીતે હિન્દીઓ પોતાની સંસ્કૃતિની છાપ ત્યાંના લોકો પર મુકતા ગયા. પૂર્વ આફ્રિકાના રહીશો સાથેના હિન્દીઓના વસવાટથી આફ્રિકનોને કોઈ પણ એક કે બીજી રીતે નુકસાન થયું છે એમ કહેવું એ સત્યથી અવળું છે.

હિન્દીઓના હક

આ વિધિનિષેધ વિનાની ચળવળ સામે આપણે શું કરવું જોઇયે ? દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલો વસવાટ કરનાર ગોરાઓ હતા એવી જે ઉપલક દૃષ્ટિએ સાચી લાગતી દલીલ ગોરાઓ પાસે દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે તે પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં તો નથી, કારણ ત્યાં પહેલો વસવાટ હિન્દીઓએ કર્યો છે. પૂર્વ આફ્રિકાનો વિકાસ હિન્દી મજૂરોના શ્રમથી થયો છે. હિન્દી મજૂરોએ તંદુરસ્તીનું ભારે જોખમ વેઠીને ત્યાં

કામ કર્યું છે. જો વડી સરકાર યુરોપીઅન હરિફોની સ્વાર્થી ચળવળ આગળ હિન્દીઓના હક એક તલપૂર પણ જતા કરશે તો તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો ગણાશે.

મિ. એંડ્રુઝે લાંબી વસવાટવાળા હિન્દીઓની ખાસ હકની માગણીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે ડહાપણ વાપરીને એ માગણી છોડી દીધી છે તે એમના સામાવાળીઆઓના ધોરણ મુજબ તેઓ એ માગણીના હકદાર નથી એમ કરીને નહિ, પણ પરિસ્થિતિ સરળ થાય અને પોતાનો પક્ષ પૂરેપૂરે અંશે સત્યનો જ પક્ષ રહે એટલા માટે. એટલે આપણે હિન્દીઓએ અને વડી સરકારે કરેલા પોતપોતાના દાવા પૂરા કરવા હોય તો આપણે બંનેને માટે આ બીજો પ્રસંગ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું વિષમ યુદ્ધ

હવે રહ્યું દક્ષિણ આફ્રિકા. એનું કામ ખરેખર સૌથી મુશ્કેલ છે. આ અંકમાં અમે જનરલ સ્મટ્સે હિન્દી પ્રતિનિધિમંડળને આપેલો જવાબ ઉતારીયે છીયે. એ જવાબમાં સહાનુભૂતિનો અભાવ નથી. આપણા દેશબન્ધુઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેવું વિષમ યુદ્ધ ચલાવવું પડે છે તેવું કોઇ કોમને ચલાવવું પડયું નથી. તેમના હરિફોને મુકાબલે તેઓ ગરીબ છે, તેમની પાસે રાજકીય સત્તા નથી, અને ઠેઠ ૧૮૮૦થી માંડીને તેમને સ્વમાન સાથે ટકી રહેવાના હકનું રક્ષણ કરવામાં રોકાવું પડયું છે. કોઈ પણ સુધરેલી સરકાર સાવ અજાણ્યા માણસોને સુદ્ધાં આવા હક આપવાનું ના ન પાડે. તેઓ જે રીતે ઝીક ઝાલી રહ્યા છે તે રીતે ઝીક ઝાલીને મક્કમ ટકી રહેવાની શક્તિ એ એમનાં હિંમત અને બુદ્ધિબળનો સચોટ પૂરાવો છે.

---

# પંજાબનો પત્ર

## (૭)

### ચૂડખાના

શેખુપુરા

શેખુપુરાથી મેં મારો છેલ્લો કાગળ લખેલો. શેખુપુરા બાદશાહ જહાંગીરે વસાવેલું ગામ છે ને તેને લગતો કિલ્લો તેમજ એક વિશાળ મંદિર વગેરે છે. તે જોવા જેવાં મનાય છે. મને તો તે જોવા જવાનો વખત નથી મળ્યો. કહેવાય છે કે અમૃતસરનું સુવર્ણ-મંદિર આ મંદિરની નકલ છે ને તેના કરતાં તે નાનું છે.

પંજાબી 'મંડી',

શેખુપુરાથી અમે ચૂડખાના ગયા. આ ગામ સ્ટેશનથી કંઈક દૂર છે. પણ અમારે જે કામ હતું તે તો ચૂડખાનાની 'મંડી'માં હતું. બજારને અહીં મંડી કહે છે. પણ ગુજરાતની બજારમાં અને પંજાબની મંડીમાં ભેદ છે. અહીં મંડી એટલે મોટો ચોક અને તેની આસપાસનાં ઘરો. ચોકમાં અનેક પ્રકારનો માલ આવે છે, અને આસપાસ દુકાનો હોય છે.

ચૂડખાનાની મંડી પ્રમાણમાં મોટી છે ને તેમાં હજારોનો માલ પડયો રહે છે. ચૂડખાનાથી મોટી નહેરો શરૂ થાય છે, તેથી તેની આસપાસ રૂ વગેરેનો મોટો પાક પેદા થાય છે. ચૂડખાનાના સ્ટેશનને આગ લગાડેલી અને બીજું પણ નુકસાન લોકોએ કરેલું જોવામાં આવે છે. અહીં પણ રિવાજ પ્રમાણે મંડીની આસપાસ મોટી સભા ભરવામાં આવી હતી. ચૂડખાના સ્ટેશન ઉપર માણસો ઘણા જમા થયેલા અને બધાની સાથે ચાલીને રહેવાની જગ્યાએ જવાનું હતું. છતાં બધાનો ધસારો મારી તરફ એટલો બધો હતો કે ચાલવું મુશ્કેલ થઇ પડયું. મારો બચાવ કરવામાં તો આસપાસના માણસોએ કશી મણા ન રાખી. છતાં મારા ઉઘાડા પગ કચરાયા તો ખરા જ. દરેક માણસને 'દર્શન'નો અતિશય લોભ. ગામડાંઓની પાસે ધૂળ તો પુષ્કળ હોય જ. તેથી મ્હોડામાં, નાકમાં ને કાનમાં ધૂળ ઓછી ન ગઇ. ઘોંઘાટ પણ એટલો જ થતો હતો. તેથી સભાને વખતે મેં લોકોને તાલીમની ખામી વિષે ખૂબ વાતો કરી. લોકો જેઓને મોટા માને તેઓ તરફ માન ધરાવે એ આપણે ઈચ્છીયે, પણ માનની લાગણી શુદ્ધ સ્વરૂપ ન પકડે તો દેશને હાનિ જ થાય. વળી જયાં પહેલેથી કંઈ બંદોબસ્ત કે તાલીમ નથી હોતાં ત્યાં વધારે તકલીફ જોવામાં આવે છે. માગ દઇને ચાલવું, જેને માન આપીયે તેની પાછળ અને તેનાથી થોડા દૂર ચાલવું, નકામા અવાજો ન કરવા, કોઇ એક મુખી હોય તેની વાત સાંભળવી, આ બધું સ્હેજ શિક્ષણથી થઈ શકે તેવું છે.

તાલીમની ખામી

## સભામાં ગડબડ

સભા શરૂ થઇ ત્યારે ગડબડનો પાર ન હતો. સહુ અવાજ કરી રહ્યા હતા. આ સ્થિતિ મને અસહ્ય લાગી. તુરત જ લોકોને મેં વિનયપૂર્વક સૂચવ્યું કે જો તેઓ શાંતિ નહિ જાળવે ને બેસી નહિ જાય તો જેને સાંભળવાને અર્થે જ તેઓ આટલો ઘોંઘાટ કરે છે તેને તેઓ સાંભળી નહિ શકે. લોકો બેઠા ને તદ્દન શાંત થયા. સ્ટેશન આગળ થયેલી પ્રેમની ભૂલો બતાવી ને સભા બરખાસ્ત થઇ ત્યારે લોકો શાંતિથી વીખેરાયા ને મારી આસપાસ અથવા આગળ ધસારો ન કર્યો. લોકોમાં સમજણ, વિચારશક્તિ વગેરે ઓછાં નથી, પણ તેઓને માર્ગ બતાવનારની જ જરૂર છે. આ સભાને મેં બતાવ્યું કે જે ભૂલો મકાનો બાળવા વગેરેમાં થઈ તે પણ તાલીમની ખામીને લીધે થયેલી છે. ઘણાઓને મકાનો બાળવાનો વિચાર સરખો પણ ન હતો. છતાં જ્યારે એક માણસે મકાનો બાળવાનું શરૂ કર્યું એટલે બીજાઓએ તેને ઉપાડી લીધું. જો લોકોને વિચારીને પગલાં ભરવાની, જવાબદાર માણસનું સાંભળવાની તાલીમ મળી હોત તો જે બનાવો બન્યા તે બનવા નહિ પામત.

તેનું દુષ્પરિણામ

## દિલ્હીમાં એક દેખાવ

મારે ૧૧મી ડિસેમ્બરે દિલ્હીમાં ડૂબકી મારી આવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ત્યાં મારે દક્ષિણ આફ્રિકાને સારૂ જવાનું હતું, પણ ત્યાંના જાણીતા બારિસ્ટર શ્રીરામે સ્થાપેલા સેવામંડળનો ઉત્સવ ઉજવવાની મેં હા પાડી. લોકોએ સાંભળ્યું કે હું પ્રમુખ થવાનો છું. તેથી વગર નોતરેલા હજારો માણસો આવી પડયા. તેઓએ ધસારો કરી દરવાજામાં જોરથી પ્રવેશ કર્યો. ટિકિટવાળા જ જઈ શકે એ તેઓ આવે અવસરે સહન ન કરી શકયા. બધા

મર્યાદાનું લંઘન

શરમાયા. હું પણ શરમાયો. મને જોવાને માન આપવા આવનારાઓથી આટલી મર્યાદાની બરદાસ ન થઇ શકી એ કેવું અયોગ્ય ?

### આગેવાન વિ૦ આમ

તાલીમનો અભાવ

પણ આ કંઇ અવિનય ન હતો. જેનાં 'દર્શન' કરવાં હોય તેની તરફ જતાં આપણને ધસારો કરવાની ટેવ પડી છે તે અયોગ્ય છે એવી તાલીમ આપણને ક્યાં મળે છે ? તીર્થ-ક્ષેત્રોમાં તો નથી મળતી. 'વહેલો તે પહેલો', 'બળીઆના બે ભાગ, એ સૂત્રોનો અમલ મંદિરો-માં ને હવેલીઓમાં થાય છે. શિક્ષિત અથવા મોટા માણસોએ આ સ્થાનોનો ત્યાગ કર્યો છે અથવા તેમાં આપણે જઈયે છીયે તો આપણી સગવડ કરી લઈયે છીયે. સડો તો જેવો ને તેવો ચાલ્યાં જ કરે છે. સેવામંડળે મરકીને સમયે મદદ કરી, મુડદાં બાળ્યાં, દવાઓ આપી. તે કરવું જરૂરનું હતું. તેટલુંયે હિંદુસ્તાનમાં જગોજગોમાં ન થયું હોત તો આપણે ક્યારના અલોપ થઇ ગયા હોત. પણ તેટલાથી બસ નથી. એ તો અલ્પ સેવા છે. સેવા-મંડળમાં ચાંદો ને પ્રમાણપત્રો આપવાનાં હતાં. તે બધાં અંગ્રેજીમાં ! હવે હું લોકોનો ધસારો સમજી શક્યો. આગેવાન અને આમની વચ્ચે નિકટ સંબન્ધ જ નથી. લોકોને મુખ્ય તાલીમ આપવાની આપણને ગરજ નથી, આપણે સાધન પણ નથી મેળવ્યું. જેઓએ ધસારો કર્યો તેઓ અંગ્રેજી નહોતા જાણતા. તેઓને દવા તો આપી. પણ તેઓએ સાજા થયા પછી પ્રજાતંત્રમાં શો ભાગ લેવો તે તો આપણને કહેતાં ન આવડ્યું. તેને સારૂ અંગ્રેજી શીખે ત્યારે જ તૈયાર થવાય, કેમકે આપણે પણ ત્યારે જ તૈયાર થયા એમ માન્યું. એટલે આમ-વર્ગે તો રિવાજ પ્રમાણે ધસારો કર્યો. આ વાત મેં સભા આગળ મુકી. સભા સમજી, શરમાઇ. દેશમાં નવી જાગૃતિ આવી છે. આમ પણ જાહેર કામમાં ભાગ લેવા માંગે છે, આપભોગ દેવા તૈયાર છે, પણ દિશા જાણતી નથી. અને જ્યાં સુધી આપણે લોકોની ભાષામાં લોકોને નહિ સમજાવીયે ત્યાં સુધી લોકો શું સમજે ? કેમ સમજે ?

આગેવાન ને આમ વચ્ચે અન્તર

### લાયલપુર

તાલીમનો પ્રતાપ

હવે પાછો હું ચુહડખાના પાસે આવું. ચુહડખાનેથી અમે લાયલપુર ગયા. લાયલપુર નોખો જીલ્લો છે. જે પાંચ જીલ્લામાં માર્શલ લૉ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંનો આ જીલ્લો છે. લાયલપુર શહેર ઉપરથી જીલ્લો ઓળખાય છે. લાયલપુર કેવળ નવું શહેર છે. તેનું નામ સર ચાર્લ્સ લાયલ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું છે. તે સન ૧૮૯૬માં વસ્યું. તેનું મધ્યબિંદુ એક કુંડાળું છે ને તેમાં મોટી ઘડીઆળનો બુરજ છે ને કુંડાળામાંથી આઠ રસ્તા ફુટે છે. તે રસ્તાઓમાં દુકાનો તથા રહેવાનાં મકાનો છે. આ બધાં નવાં બંધાયાં છે એ આપણે જોઈ શકીયે છીયે. મુખ્ય નહેર કૉલોની તરીકે જે પ્રદેશ પ્રખ્યાત થયો છે તે આ જ. સારામાં સારા ઘઉં ને રૂનો પાક નહેરોના પ્રદેશમાં થાય છે. નહેરોની વસ્તી પ્રમાણમાં ઠીક આબાદ ગણાય. લાયલપુરની વસ્તી ૩૦૦૦૦ની હશે. અહીં માર્શલ લૉના દિવસોમાં ઠીક કેર વરત્યો હતો. લોકોએ કંઇ જ નુકસાન નહિ કરેલું, છતાં મોટા માણસોને પકડી ફટકના હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. અહીં પણ જંગી સભા ભરવામાં

આવી હતી. ઓરતોની સભા નોખી કરવામાં આવી હતી, અને [illegible] સભા શહેરથી દૂર ગણાય છતાં સ્ત્રીઓ ખૂબ આવી હતી. લાયલપુરમાં સભાનો બંદોબસ્ત પ્રમાણમાં સારો ગણાય. જ્યાં જ્યાં લોકોને થોડીઘણી પણ તાલીમ મળી છે ત્યાં ત્યાં તેની અસર તુરત જોવામાં આવે છે. મને એવી ખબર આપવામાં આવી છે કે લાયલપુરના પ્રદેશમાં રેંટીયાનું કામ સારૂં ચાલી શકે તેમ છે.

## દસ ત્રાકનો રેંટીયો

લુધીઆનાથી એક કારીગર દસ ત્રાકનો રેંટીયો મને આપી ગયેલ છે. યુક્તિ ઘણી સારી, સહેલી ને સસ્તી છે. પણ દસે ત્રાક ઉપરથી એકી વખતે સૂતર તે કારીગર ન કાઢી શકયો. તેનામાં બુદ્ધિ છે, પણ અનુભવની ખામીથી તે આગળ નથી વધી શકેલ. તેને સમજાવતાં તે સમજી શકેલ છે ને ફરી પ્રયત્ન કરવાનું પણ કહી ગયેલ છે. આ રેંટીયો જોયા પછી મને આશા બંધાઈ છે કે કદાચ દસ ત્રાકનો રેંટીયો આપણે હિન્દુસ્તાનમાં જોઈશું. કાનપુરથી પણ એક ગૃહસ્થે ખબર આપી છે કે તેણે તેવો રેંટીયો તૈયાર કર્યો છે. મારી ઉમેદ છે કે જે કારીગરો આ કામ જાણે છે તેઓ મહેનત કરશે ને મુદત દરમિયાન ઈનામ મેળવી શકે તેવો રેંટીયો તૈયાર કરી શકશે. આશાજનક રેંટીયો

## મુસાફરી પૂરી

લાયલપુરની મુસાફરી એ મારી મુસાફરીનો છેલ્લો ભાગ હતો. હજુ ગુજરાત જીલ્લો બાકી છે. પણ હવેનો વખત રિપોર્ટ લખવામાં ગાળવાનું મુકરર કરેલું છે. તેને એક અઠવાડીયું આપીને ગુજરાત જીલ્લાની મુસાફરી કરવાની ઉમેદ છે.

## રા. જયકરનું આગમન

રા. જયકર કૉંગ્રેસ સબકમિટીને મદદ કરવા મુંબઈથી આવેલા છે. તેઓ હાલ મિ. અબ્બાસ તૈયબજીને મદદ કરી રહ્યા છે. મિ. સી. આર. દાસ અમૃતસર પૂરૂં કરી લાહોરમાં આવી ગયા છે. પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ કૉંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે. તેથી કમીશનર તરીકે તેમણે રાજીનામું આપ્યું છે, તે મા. પંડિત માલવીયાજીએ સ્વીકાર્યું છે. ઑ. ફજલુલ હક બંગાળ ગયા છે તે હજુ પાછા ફર્યા નથી. પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ પોતાનું ભાષણ તૈયાર કરવામાં રોકાયા છે. એવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે તેઓ સાહેબ પોતાનું વ્યાખ્યાન હિંદી-ઉર્દુમાં આપશે. તેની અંગ્રેજી ભાષામાં નકલો તૈયાર રહેશે ને જેઓ હિંદી યા ઉર્દુ નથી જાણતા તેઓને તે આપવામાં આવશે. સબકમિટીનો રિપોર્ટ જોકે તૈયાર વહેલો કરવામાં આવશે, તોપણ લૉર્ડ હંટરની કમિટીનો રિપોર્ટ અપાયા પછી તે બહાર પડશે. આ જ યથાર્થ છે, કેમકે લૉર્ડ હંટરનો રિપોર્ટ રજુ થયા પહેલાં આપણો બહાર પાડવો એ અવિનય ગણાય. બબ્બે કમીશનરો

---

## તા. ૨૮-૧૨-૧૯૧૯

# પંજાબનો પત્ર

## ( ૮ )

### જલિયાંવાલા બાગ

ખાલસા કૉલેજ

મા. પંડિત મદન મોહન માલવીયાજી અને મિ. નેવિલની સાથે હું અમૃતસર જલિયાંવાલા બાગ અને જતા માણસોને પેટે ચલાવતા હતા તે શેરી જોવા ગયો હતો. અમે મોટરમાં ગયેલા, તેથી રસ્તામાં ખાલસા કૉલેજ આવે છે તે જોવા ઉતર્યા. આ કૉલેજ વિશાળ મેદાનમાં આવેલી છે. તેમાં મુખ્યત્વે શીખ વિદ્યાર્થીઓ જ પઢે છે. તેને લગતું છાત્રાલય પણ છે. આ કૉલેજની જમીન ૧૦૦ એકર છે. કૉલેજનું મકાન હજુ તદ્દન બંધાઇ નથી ગયું. તેના પ્રિન્સિપાલ મિ. વાયન છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. તેઓને ખેતીનું જ્ઞાન અપાય છે તે વ્યાવહારિક જ્ઞાન છે. આ વિષે વધારે માહીતી હું બીજી વેળા આપવાની આશા રાખું છું.

બાગ નહિ, ઉકરડો

અહીંથી અમે જલિયાંવાલા બાગ જોવા ગયા. આનું નામ બાગ રાખેલું છે તે ખોટું છે. જલયાં એ અડકનું નામ છે. અને તેના મૂળ માલીકની અટક જલિયાં છે. આ 'બાગ' હાલ લગભગ ૪૦ ભાગીદારની મિલકત છે. તે બાગ નથી પણ ઉકરડો છે. તેની ચારે મેર ઘરોની પછીત છે, ને પછીતની બારીમાંથી લોકો પોતાનો કચરો તેમાં ફેંકે છે. તેમાં ત્રણ ઝાડ છે ને એક નાની સરખી કબર છે. તે તદ્દન મેદાન છે. એક સાંકડી શેરીમાંથી તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ શેરીમાંથી જનરલ ડાયરે પ્રવેશ કર્યો. એટલે તા. ૧૩મી એપ્રિલે મળેલા લોકો બાગમાં પૂરાઈ ગયા જેવું બન્યું. તે 'બાગ'માંથી ત્રણ ચાર જગ્યાએથી નીકળી શકાય તેવું છે. પણ તે દીવાલ કુદીને જ બની શકે. એમ કુદીને તે દહાડે હજારો માણસો પોતાનો જીવ બચાવી શકયા.

આ બાગમાં નિરપરાધી માણસોના પવિત્ર લોહીના ધોધ ચાલ્યા છે. તેથી હવે એ પવિત્ર સ્થાન બનેલ છે. એ સ્થાન પ્રજાને સારૂ મેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જો તેમાં નિષ્ફળતા થાય તો આપણને શરમાવા જેવું થશે.

### કૉંગ્રેસની તૈયારી

આ પત્ર છપાશે તે પહેલાં તો કૉંગ્રેસની પહેલી બેઠક થઈ ચુકી હશે. બધી તૈયારીઓ થઈ રહી છે. હજારો માણસો આવવાની આશા બંધાય છે. પંડિત મોતીલાલજી પોતાનું વ્યાખ્યાન ઘડી રહ્યા છે. સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન તૈયાર કરી લીધું છે. તે હિંદીમાં છે.

**પરચુરણ**

મિ. જયકર જેઓ અહીં આવ્યા છે તેમને પંડિત મોતીલાલજીની અવેજીમાં કમીશનર નીમવામાં આવ્યા છે.

હંટર કમિટીનું અહીંનું કામ પૂરૂં થઈ રહેવા આવ્યું છે. જાનેવારીની પાંચમી તારીખે અમદાવાદમાં તેની બેઠક શરૂ થશે.

( લાહોર, રવિવાર )

---

તા. ૧૧-૧-૧૯૨૦

# કૉંગ્રેસ

જલિયાંવાલા બાગની યાત્રા

ગઇ કૉંગ્રેસ અમૃતસરમાં ભરાવાથી એ યાત્રાનું ધામ થઇ પડ્યું હતું. હજારો માણસો અમૃતસરમાં તે કૉંગ્રેસ ભરાઈ તેથી જ આવ્યા ને તેઓનું પ્રથમ કાર્ય જલિયાંવાલા બાગનાં દર્શન કરવાનું હતું. સેંકડો માણસો જે મને મળવા આવતા તેમને હું પૂછતો ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા કે "અમે આવતાં વેંત જલિયાંવાલા બાગનાં દર્શન કરવા ગયા." કેટલાકે તે ભૂમિની માટી વિભૂતિની જેમ કપાળે ભૂસી, કેટલાકે નિર્દોષ માણસોના રક્તથી ભીંજાઈ પવિત્ર થયેલી માટી થોડી ગાંઠે બાંધી. આમ દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમમાંથી આવેલા બધા પોતાના ભાઇઓનાં મરણનું સ્મરણ કરી પવિત્ર થયા. કૉંગ્રેસમાં આવવાનો પોતાનો હેતુ તેઓએ સરળ થયેલો માન્યો.

અમૃતસરમાં ડિસેમ્બર માસમાં ઘણે ભાગે વરસાદ આવે છે. અમૃતસર નીચી જમીનમાં છે તેથી પાણી આવે ત્યારે તે જમીનમાં ભરાઈ રહે છે. કાંગ્રેસને સમયે જ વરસાદ શરૂ થયો તેથી ઘણી અડચણ આવી.

અમૃતસરની ઉદારતા

કૉંગ્રેસનો મંડપ અને રહેવાના તંબુઓ એચીસન પાર્કમાં હતા તે પણ નીચાણમાં હોવાથી પાણી ભરાઇ રહ્યું ને મહેમાનોને સારૂ સગવડ કરવામાં ભારે તકલીફ આવી પડી. પણ અમૃતસરવાસીઓએ તો મહેમાનોને પોતાના ગણ્યા. હિંદમાં તેને સારૂ 'અપનાયા' શબ્દ છે તે સુંદર છે. તેનું ગુજરાતી કરીયે તો તેઓએ મહેમાનોને 'અપનાવ્યા' કહેવાય. જેઓ પોતાના ઘરમાં કોઇને લઈ જઇ શકે તે લઇ ગયા ને આગતાસ્વાગતા કરી; એટલે કેમ જાણે ડેલીગેટો ને પ્રેક્ષકો ખરખરો કરવા આવ્યા ન હોય તેવો દેખાવ થઇ પડયો. અને આ કંઇ ઉપરનો વિવેક ન હતો, પણ હાર્દિક ભાવ હતો. અમૃતસરવાસીઓની ઉદારતાનો પાર જ ન હતો.

મંડપ-તંબુનો ખર્ચ

આ તો ચિત્રની સુન્દર બાજુ થઈ. તેની બીજી બાજુ એ હતી કે કૉંગ્રેસના મંડપને સારુ ને તંબુને સારુ લગભગ રૂ. ૨૨૦૦૦ નું ખર્ચ થયું. આ ખર્ચ અનિવાર્ય ન હતું. અને એટલા ખર્ચ પછી પણ કંઈ પ્રજાને વધારે આપી શકાયું એવી મારી માન્યતા નથી. મંડપ વિના ચાલી શકે એવી મારી માન્યતા છે. મંડપને બદલે આપણે ખુલ્લી હવામાં સભા કરી શકીયે તો ઘણા માણસો આવી શકે ને ખર્ચ ઓછું થાય. મંડપ તડકામાંથી આપણને બચાવે છે, પણ ડિસેમ્બર માસનો તડકો આકરો નથી હોતો. વળી તડકામાંથી બચવાનો ખર્ચ મંડપના કરતાં ઓછો જ આવે. વરસાદની મેં જે વાત કરી તેથી પણ બચાવ નથી થતો, કેમકે વરસાદના કારણથી તો એક દહાડો કૉંગ્રેસ મુલતવી રાખવી પડી. વરસાદમાંથી બચવા સારુ છાપરું બાંધવાની કિંમત પડી તેના કરતાં પણ વધારે પડે.

જેમ મંડપ તેમજ રહેવાના તંબુ. તંબુના ખર્ચ કરતાં શહેરીઓની સાથે ગોઠવણ કરી હોત તો પ્રથમથી જ થઇ શકત. પણ આપણને અસલથી જ જે ટેવ પડી ગઈ છે તેનાથી આપણે મુક્ત નથી થઈ શકતા; ને તેથી કૉંગ્રેસ આવો ભારે પ્રજાકીય મેળાવડો હોવા છતાં તેણે પ્રજાજીવનમાં પૂરો પ્રવેશ નથી કર્યો. અમૃતસરમાં વૈશાખ શુદ ૧ ને દિવસે જે મેળાવડો થાય છે તેમાં કૉંગ્રેસના કરતાં ઘણાં વધારે માણસો ભેળાં થાય છે, તેમ છતાં તે બધાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તેઓને સારુ ભારે સમવડ નથી કરવી પડતી, અગાઉથી ભારે ખર્ચ પણ નથી કરવો પડતો. એવી આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ છે. તેમાં અલ્પ પ્રયત્ને ભારે પરિણામો આવે છે. આધુનિક પ્રવૃત્તિમાં આપણે મહાપ્રયત્ને અલ્પ પરિણામ લાવી શકીયે છીયે.

વ્યવસ્થા સારુ કમિટી

પણ શુભ પ્રસંગના વર્ણનમાં આવી ફરીઆદ શી ? એવો આરોપ કોઈ મુકશે. હું ફરીઆદ એટલા જ સારુ કરું છું કે એથી આપણે ભવિષ્યમાં કંઇક વધારે સારી વ્યવસ્થા કરીયે. આવા વિચારો બીજાને પણ આવ્યા છે. તેથી ઑલ ઇંડિયા કૉંગ્રેસે એક કમિટી પણ નીમી છે. તે કમિટીનું કામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) કૉંગ્રેસના બંધારણને તપાસવું ને તેમાં ફેરફાર કરવાની જે આવશ્યકતા હોય તે વિચારવી.

(૨) કૉંગ્રેસના જુદા જુદા વિભાગોમાં પૈસા સંબંધી વ્યવહારો તપાસવા ને વિચારવા.

(૩) આવતા વર્ષની કૉંગ્રેસના મેળાવડા વિષે સૂચનાઓ કરવી.

આ કમિટીમાં મિ. કેળકર, મિ. રંગસ્વામી આયંગાર, મિ. આઇ. બી. સેન, મો. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ તથા હું નીમાયા છીયે, અને કમિટીએ ૩૦મી જુન પહેલાં રિપોર્ટ કરવાનો છે.

ભાષણોનો જુલમ

મારે હજુ બીજી ફરીઆદ પણ નોંધાવવાની રહી છે. સ્વાગત મંડળના અને કૅાંગ્રેસના પ્રમુખનાં ભાષણો એટલાં લાંબાં હોય છે કે તે વાંચી સંભળાવવાં એ કોઇ પણ પ્રસંગે જુલમ કરવા જેવું છે. પણ ૧૫૦૦૦ માણસોની આગળ લાંબાં વ્યાખ્યાનો વાંચવાં એ તો ઘાતકીપણું જ કહેવાય. છતાં ભાષણો લાંબાં તો હોય જ. ઘણા વિષયોનું ઠીક વિવેચન કરતાં ઘણાં પાનાં ભરાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે શું ઉપાય કરવો ? મને તો લાગે છે કે આ બન્ને ભાષણો હિંદુસ્તાનીમાં (उर्दू તથા દેવનાગરી લીપીમાં), અંગ્રેજીમાં ને જે પ્રાંતમાં કૅાંગ્રેસ મળે તે પ્રાંતની ભાષામાં છપાવાં જોઇયે ને પ્રતિનિધિઓ ને પ્રેક્ષકો મંડપમાં દાખલ થાય તેના પહેલાં દરવાજા આગળ જ તેઓને તે મળવાં જોઇયે. પછી અરધા કલાકની અંદર બન્નેના ભાષણોનો સાર બન્ને વાંચી સંભળાવે અથવા કહી જાય એ યોગ્ય ગણાય.

પ્રમુખનાં ભાષણો

બન્ને વ્યાખ્યાનો તો મનન કરવા યોગ્ય હતાં. સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજીનામાં તેમની ધાર્મિકતાની અસર હતી. અંગ્રેજોનો આપણે તિરસ્કાર કેમ કરીયે ? તેઓએ આપણને બ્રૅડ્‌લૉ, હ્યુમ, વેડરબર્ન વગેરે આપ્યા છે. આમ તેમણે પ્રેમભાવની ઝાંખી કરાવી. પંડિત મોતીલાલજીના ભાષણમાં તીખાશ છે. તેમણે પંજાબનું દુઃખ અનુભવ્યું છે, તેમનો આત્મા ભારે દુભાયો છે. તે તેમણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં બતાવી આપ્યું છે. સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન હિંદીમાં હોવાથી લોકોએ ઠીક ધ્યાન દઇ સાંભળ્યું, જોકે પાછળથી થોડા કંટાળ્યા હતા. મોતીલાલજીનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં વંચાયું તેથી કોઇ સાંભળવા તૈયાર જ ન થયા. પ્રથમ તો ભારે કોલાહલ થઇ રહ્યો. પણ પંડિત માલવીયાજીના આગ્રહથી કંઇક શાંતિ રહી. ઘણો ભાગ તો વગર વાંચ્યે પડતો મુકવો પડ્યો હતો.

## ઠરાવો

બાદશાહનો ઉપકાર

કૅાંગ્રેસના ઠરાવો ઘણા મહત્ત્વના હતા, પ્રથમ ઠરાવ બાદશાહનો ઉપકાર માનવા બાબતનો હતો. તે ઠરાવની બાબતમાં પણ ચર્ચા તો ઠીક થઇ હતી, પણ છેવટે પસાર થયો. બાદશાહી ઢંઢેરામાં જે ઉદારતા આવેલી જોવામાં આવે છે તે ઉદારતા આગળના આવા લેખોમાં નથી. અને આપણે જોઇ શકીયે છીયે કે ઘણાઓ જે કેવળ વહેમને લીધે પીડાતા હતા તેઓ છૂટા થયા એ કંઇ નાની વાત નથી. એ બધાને કેદ

કરવામાં ભલે અન્યાય હતો, પણ તેમને છોડવામાં ઉદારતા વાપરવામાં આવી છે એમાં શંકા નથી. એટલે એ કૃત્યને સારુ ધન્યવાદ આપવો એ આપણો ધર્મ હતો.

ભૂલોની કબૂલત અને વખોડણી

પણ ઠરાવોમાં સર્વથી વધારે મહત્ત્વનો ઠરાવ તો જે વડે આપણે આપણી ભૂલોને જોઇ અને વખોડી એ હતો. એ ઠરાવ કબૂલ કરવામાં આનાકાની થતી હતી તે ન સમજાય તેવી હતી. અમદાવાદ, વીરમગામ, અમૃતસર, ગુજરાનવાલા, કાસુર વગેરે જગ્યાએ આપણા જ લોકોએ મકાનો બાળ્યાં, માણસોને મારી નાખ્યા, પૂલો બાળ્યા, પાટા ઉખેડયા, તારો તોડયા એને સારુ સાબીતીની જરૂર નથી. એમાં સી. આઇ. ડી. ની ઉશ્કેરણી હતી, તેઓનો હાથ હતો એમ કોઇ કહે એ ભલે ખરું હોય; તોયે આપણામાંના કેટલાક તેઓના દાવમાં આવ્યા ને આપણે જે ન કરવાનાં કામો કર્યાં એને વખોડવાં જ જોઇયે. જે વ્યક્તિ અથવા પ્રજા પોતાના દોષો જોવા નથી ઇચ્છતી અથવા કબૂલ કરતાં ડરે છે તે આગળ વધી જ ન શકે. આપણી આસપાસ રહેલો મેલ આપણે જોતા નથી ત્યાં સુધી તે દૂર કરવાની શક્તિ આપણને મળતી જ નથી ને મેલ ઘર કરે છે. વળી જે દોષો આપણે કર્યા તેને સારી રીતે ન વખોડીયે ત્યાં લગી બીજાના દોષ જોવાનો કે બતાવવાનો આપણને હક જ નથી મળતો. આપણે સરકારી મકાનો વગેરે બાળ્યાં તેને સારુ પશ્ચાત્તાપ ન કરીયે, પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીયે તો આપણે શુદ્ધ નથી થતા, આપણે જનરલ ડાયરનો ભયંકર ગુન્હો વખોડી નથી શકતા; ને આપણે આપણી ભૂલ કબૂલ ન કરીયે તો આપણે સર માઇકલ ઓડવાયરને પદભ્રષ્ટ કરવાનું અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પાછા બોલાવવાનું નથી કહી શકતા.

એવું પણ કહેવાય છે કે લોકોને કેટલા ખીજવ્યા એનો વિચાર આપણે શું ન કરવો ? અહીં જવાબ એ છે કે એનો વિચાર કરતા છતાં પણ આપણે મકાનો બાળ્યાં, નિરપરાધીઓને માર્યા વગેરે કાર્યોને વખોડવા બંધાયા છીયે. ગમે તેટલા ગુસ્સાનું કારણ મળતાં છતાં જે માણસ ગુસ્સાને વશ થઇ નુકસાન નથી કરતો તે જ જીતે છે, તેણે જ કાયદો પાળ્યો ગણાય. જે પ્રજા કાયદો પાળી જાણતી નથી તેને અન્યાયની સામે થવાનો હક નથી. સરકારે મને પકડયો, લોકોને ગુસ્સો ચઢયો, તેથી ચોકીઓ બાળ્યે શું થયું ? વિદ્યાર્થીઓના પરીક્ષામંડપને બાળ્યે શો ફાયદો થયો ? નુકસાન તો દેખીતું જ છે. દંડ આપણે ભરવો પડે. જેલમાં ઘણાઓ ગયા, ઘણાના જીવ ઉંચે રહ્યા. મારી તો ખસુસ માન્યતા છે કે જો આપણે દસમી એપ્રિલની ભૂલો ન કરી હોત તો આજે આપણે ઘણે ઉંચે પદે ચઢયા હોત અને રૌલેટ કાયદો ક્યારનોયે રદ થયો હોત. હજાર જેટલા કેવળ નિરપરાધી માણસો જલિયાં-

વાલા બાગમાં માર્યા ગયા તે માર્યા ન જાત ને બીજા નિર્દોષ માણસોએ જેલો વગેરે ભોગવી તે ભોગવવી નહિ પડત. એટલે ગમે તે રીતે વિચારતાં પણ આપણે એક જ નિર્ણય પર આવી શકીયે છીયે. તે એ કે આપણે આપણા લોકોથી થયેલાં ખુનો, દહન વગેરેને વખોડવા બંધાયેલા હતા. આપણને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે આપણે આવાં કૃત્યોને સાંખીયે તો જંગલીમાં ખપીયે.

ત્રીજો અગત્યનો ઠરાવ સુધારાના કાયદા વિષે છે. આ ઠરાવ ઉપર મતભેદ એટલો જબરજસ્ત થયો કે કોંગ્રેસની બેઠકમાં મત લેવાની અણી ઉપર કોંગ્રેસ આવી ગઇ. બધો ઇતિહાસ છોડી દેતાં છેવટનો જે ભેદ રહ્યો હતો તે જ સમજવો બસ થશે. મિ. દાસે રજુ કરેલા ઠરાવમાં ત્રણ કલમો હતી. તેમાં એકનો અર્થ એ હતો કે આપણે આજે જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સારૂ લાયક છીયે; બીજી કલમ એ હતી કે સુધારા અપૂર્ણ, અસન્તોષકારક અને નિરાશાજનક છે; અને ત્રીજી કલમ એ હતી કે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જેમ બને તેમ જલદી પાર્લામેંટે આપી દેવું જોઇયે. માનનીય પંડિત માલવીયાજી, મિ. ઝીણા અને મને એમ લાગ્યું કે આટલું જ કહીને બેસી રહેવાથી પ્રજાને પોતાના કાર્યની સમજ નહિ પડે. જો આપણે સુધારાનો ઉપયોગ કરવાને ઇચ્છીયે તો તે નિરાશાજનક કહેવાય નહિ, અને જો ઉપયોગ કરીયે તો તે વાત આપણે કહી નાંખવી જોઇયે. તેમજ જો આપણે કબૂલ કરીયે કે મિ. મૉંટેગ્યુએ હિંદુસ્તાનને સારૂ જે સુધારા મળ્યા છે તે અપાવવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે તો આપણે તેમનો આભાર માનવો જોઇયે. મેં જોયું કે સુધારાનો ઉપયોગ કરવા તો બધા તૈયાર હતા. એટલે આપણે એ વાત કબૂલ કરી લેવી અને 'નિરાશાજનક' શબ્દ કાઢી નાંખવો, તથા મિ. મૉંટેગ્યુનો આભાર માનવો. છેવટે 'નિરાશાજનક' વિશેષણ એમ ને એમ રહેવા દઇને મેં સૂચવેલ વધારો બંને કબૂલ કરી શકયા એવી ભાષામાં સર્વાનુમતે પસાર થયો. પણ તેમ થતા પહેલાં મત લેવાની જે તૈયારીઓ થઇ એ પ્રસંગ પ્રજાને દીપાવનારો અને સરસ હતો. મંડપમાં પ્રેક્ષકવર્ગ મળીને કાંઇ નહિ તો ૧૫૦૦૦ માણસ એકઠાં થતાં અને ચાલવાનો પણ માર્ગ ભાગ્યે રહેતો. આટલા માણસોમાં મત આપનારા જેટલા જ મત નહિ આપનારા હતા. તેમાં ગણતરી કરવાનું કામ લગભગ અશક્ય ગણાય. તેથી કોંગ્રેસની ૩૪ વર્ષની કારકીર્દીમાં આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો કે જ્યારે પ્રેક્ષકવર્ગને અને ખેડૂત પ્રતિનિધિઓને બહાર રાખીને મતોની ગણતરી કરવાને સારૂ સરસ યોજના કરવામાં આવી હતી. લગભગ પાંચ કલાક સુધી વિવિધ મત ધરાવનારાઓનાં ભાષણો થયાં. દરમિયાન મત ન લઇ સમાધાની થાય તો સારૂં એવો

અણીનો પ્રસંગ

સમાધાની

અભિપ્રાય બધા પક્ષનો હતો, તે વિષે મસલત શરૂ થઈ. છેવટે સમાધાની થઈ અને મતો લીધા વિના મિ. મૅાંટેગ્યુના ઉપકારનો તથા સુધારા ઉપર કામ કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો.

આ ઠરાવની જે ભાષા મિ. દાસના પક્ષે કબૂલ રાખી એ મને પૂર્ણ રીતે પસંદ પડે એવી ન હતી. 'નિરાશાજનક' શબ્દ રહેવા દેવો એ પણ અઘરૂં હતું. છતાં જ્યાં તત્ત્વ સચવાય ત્યાં પક્ષો ન પાડવા એ અનુકૂળ લાગ્યું, અને પંડિતજી, મિ. ઝીણા વગેરે તેમાં સંમત થયા. તેથી જે શબ્દો બંને પક્ષ કબૂલ કરી શકે તેવા શબ્દોમાં વધારો પસાર થયો. જો કૅાંગ્રેસે એટલો પણ વધારો કબૂલ ન રાખ્યો હોત તો મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો આપણને શરમાવા જેવું થાત. આપણે સુધારાનો ઉપયોગ કરવા ન ઇચ્છીયે, ઉપયોગ ન કરવાની આપણામાં હિંમત હોય તો તો મારા જેવાને કાંઈ જ કહેવાપણું ન રહે. પણ જ્યારે સુધારાનો ઉપયોગ કરવો એ તો કબૂલ જ છે ત્યારે એ વાતને આપણે બહાર ન પાડવી અને ઉપયોગ કરવા લાયક સુધારા આપણને મેળવી આપનાર પુરુષનો ઉપકાર ન માનવો એ મને અપ્રામાણિક જણાયું; અને બાદશાહના ઢંઢેરામાં જે લાગણીઓ દર્શાવી છે તે લાગણીઓને આપણે ન ઝીલી લેવી એ પણ આપણને શરમાવનારૂં મને લાગ્યું. બીકથી અમલદારવર્ગને સહાય ન કરવાનો વિચાર રાખવો એ નબળાઈની નિશાની છે. જ્યાં જ્યાં દેશને ભલું થાય ત્યાં ત્યાં અમલદારોને સહાય કરવી, તેઓનો વિશ્વાસ કરવો એ મરદાઈની નિશાની છે. એમ દરેક રીતે કૅાંગ્રેસે સ્વીકારેલો વધારો સરસ છે એમ આપણે કહી શકીયે, અને મારી ઉમેદ છે કે આપણે બધા સુધારાઓનો સદુપયોગ કરીયે, તેમાં ઘટતા ફેરફારો મેળવીયે, તો થોડાં જ વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવીયે.

અસભ્યતા અને અત્યુક્તિ

આ ઉપરાંત લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વગેરે અમલદારો વિષે ઠરાવો પસાર થયા. મને લાગે છે કે જો લૅાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વિષેના અને સર માઇકલ ઓડવાયર વિષેના ઠરાવ કાૅંગ્રેસની પેટાકમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડે ત્યાં લગી મુલતવી રહ્યા હોત તો વધારે સારૂં હતું. પણ કોઇ પણ અમલદારને સબળ કારણસર પોતાના હોદ્દા પરથી ખસેડવાની માગણી કરવાનો આપણને હક છે; એટલે જોકે અવસર આવ્યા પહેલાં ઉપલા બે ઠરાવ થયા છે એમ હું માનું છું, તોપણ થઇ ગયા એટલે તે વિષે વધારે ટીકા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ લૅાર્ડ ચેમ્સફર્ડનો હોદ્દો લઈ લેવા વિષેના ઠરાવ ઉપર જે ભાષણો થયાં તે શોકજનક અને વખોડવા લાયક હતાં. લૅાર્ડ

ચેમ્સફર્ડને તેમના હોદ્દાને સારૂ નાલાયક ગણવા એ એક વાત છે, અને તેમનું અપમાન કરવું, બાદશાહના પ્રતિનિધિને વિષે તોછડા અને અસભ્ય શબ્દો વાપરવા એ બીજી વાત છે. તેમાં આપણી કિંમત થઈ જાય છે. અને પ્રજામાં એવી ભાષા પ્રચલિત થાય તો આપણામાં નમ્રતા, સભ્યતા, ખાનદાની વગેરે ગુણો રહ્યા છે તેને બટ્ટો લાગે. અત્યુક્તિથી પ્રજાને કાંઈ જ ફાયદો થાય એમ હું તો માનતો જ નથી. અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તોપણ આપણે એ ચઢતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.

માર્ગદર્શક ઠરાવો

આ ઉપરાંત કેટલાક ઠરાવો પ્રજાને માર્ગ બતાવનારા થયા છે એ સુંદર ગણાય. સ્વદેશીની ચાલતી ચળવળને કૅાંગ્રેસે વધાવી છે અને રેંટીયાની અને સાળની પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપ્યું છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ તપાસવાને સારૂ ઑલ ઇંડિયા કૅાંગ્રેસ કમિટીને સૂચના કરી, ખિલાફતમાં મુસલમાનોની મદદનો ઠરાવ પસાર કર્યો, અને આવા બીજા ઉપયોગી ઠરાવો કર્યા એ બધા આપણને આગળ વધારનારા ગણાય; અને જો પ્રજા એનો અમલ કરે તો શુભ પરિણામો આવ્યા વિના ન રહે. જલિયાંવાલા બાગનો કબજો પ્રજાને હાથ આવ્યો એ પ્રજાને મગરૂર થવા જેવું છે. એ બાગની કિંમત જ લગભગ પાંચ લાખ રૂપીયા થઇ જશે, અને પ્રજાનો શોક દર્શાવનાર, હિંદુમુસલમાનની એકતા વધારનાર અને કોઇનો દ્વેષ અથવા તો વિરોધ સૂચવ્યા કે ઇચ્છયા વિના નિરપરાધીઓના મૃત્યુરૂપી યજ્ઞનું સ્મરણ કરાવનાર એક સ્તંભ બનાવવામાં,અને જે આજે કચરાનો ઢગલો હોવા છતાં બાગને નામે ઓળખાય છે તેને બાગ બનાવવામાં પાંચેક લાખ રૂપીઆ બીજા જોઇશે. મારી ઉમેદ છે કે 'નવજીવન'ના વાંચનારા આ કાર્યમાં પૂરેપૂરો ભાગ લેશે અને હિંદુસ્તાનને શોભે એવું જલિયાંવાલા બાગમાંથી હિંદુમુસલમાન ઇત્યાદિ બધા ધર્મના માણસોને યાત્રાનું સ્થાન બને એવું કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

---

## બાળવધ

બારે મરણ-પ્રમાણનાં કારણો

રા. કંચનલાલ ખાંડવાળાએ બાળકોના મરણપ્રમાણ સંબંધી જે કાગળ લખ્યો છે તેની ઉપર અમે વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છીયે છીયે. ન્યુઝીલૅંડમાં એક વર્ષમાં એક હજાર બાળકોમાંથી ૫૧ નું મરણ થાય છે, મુંબાઇમાં ૩૨૦ અને

સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૩૫૨. આ હકીકત ગમે તે રીતે તપાસીયે તોપણુ આપણને કમકમાટી ઉપજાવનારી છે. કારણો સબળ અને ઉપાય થઇ શકે તેવાં છે તેથી વિચારવા લાયક છે. અને પ્રતિકૂળ કારણોમાં વધારો થતો જાય છે. કારણોમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છેઃ

(૧) હવા, (૨) ખોરાક, (૩) બાળવિવાહ અને કજોડાં, (૪) સ્વચ્છન્દ, (૫) આરોગ્ય વિષે અજ્ઞાન, અને હવે (૬) અસહ્ય મોંઘવારી.

આપણી જવાબદારી

આમાં માત્ર છેલ્લા કારણમાં જ અત્યારે સરકાર મુખ્ય ભાગે જવાબદાર ગણી શકાય. અમે આમ ભેદ પાડીયે છીયે એનું કારણ એ છે કે આપણા અનેક વ્યાધિઓ અને ત્રુટીઓને સારૂ આપણે સરકારને દોષ દઇયે છીયે. એવું કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે કે જો આપણને સ્વરાજ્ય મળે તો આપણા બધા વ્યાધિઓ એટલે બાળકોના ભારે મરણપ્રમાણનો વ્યાધિ પણ તુરત મટી શકે. સામાન્ય રીતે એટલું ખરૂં છે કે દેશમાં ભૂખમરો વધતો જાય છે તે સ્વરાજ્ય મળે ઓછો થવાનો સંભવ છે. તોપણ આપણા ઘણા વ્યાધિઓ સ્વરાજ્ય મળ્યા છતાં પણ આપણે લેવા જોઇતા યોગ્ય પગલાંજો નહિ લઇયે તો ઉભા જ હશે, અને એવી વસ્તુ આપણો આજનો વિષય છે.

હવાની પ્રતિકૂળતા

આપણી હવા આપણે બદલી શકતા નથી. સારામાં સારી હવાવાળા મુલકોમાંનો ન્યુઝીલૅંડ એક પ્રદેશ છે. પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનની હવા દુર્બળ કરનારી ગણાય છે. ઘણી ગરમીમાં શરીરને બરોબર બાંધવું એ મુશ્કેલ છે. ગરમી કરતાં પણ ભેજવાળા પ્રદેશ વધારે હાનિકારક છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. એમ છતાં ઇશ્વરે મનુષ્યને એટલી શક્તિ આપી છે કે તે ઘણે ભાગે આવી અગવડોને ઓળંગી શકે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સૌ કોઇ આવી અડચણો દૂર કરે છે. જેટલે દરજ્જે મરણપ્રમાણ ઓછું કરવામાં હવા પ્રતિકૂળ છે તેટલે દરજ્જે આપણે યોગ્ય પગલાંજો લઇને હવાની પ્રતિકૂળતા મટાડી શકીયે છીયે. આમાં આપણી ગરીબાઇ એ મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે. બાળઉછેર સંબંધી આપણું અજ્ઞાન એટલું જ વિઘ્ન છે.

અયોગ્ય ખોરાક

બાળકોને ખોરાક હંમેશાં જોઇયે તેવો નથી હોતો. બાળકોના ખોરાકનો વિષય સમજવો ઘણો સહેલો છે. બાળક માતાના દૂધ ઉપર અને માતાનું દૂધ બંધ થાય એટલે ગાયના દૂધ ઉપર જ ઉછેરાવું જોઇયે; તેને બદલે બાળકને દાંત નથી આવ્યા હોતા તેના પહેલાં દૂધને બદલે રાંધેલું અનાજ આપવામાં આવે છે. બાળકની હોજરી અનાજ પચાવવા તૈયાર નથી હોતી એના પહેલાં તેને અનાજ મળે છે.

તેથી બાળકને રોગો થાય છે તે નજીવું બને છે અને કેટલીક વેળા વગરમોતે મરે છે. અયોગ્ય ખોરાકમાં પણ આપણી ગરીબાઇ અને આપણું અજ્ઞાન મુખ્ય કારણો છે.

બાળવિવાહ અને કજોડાં

ઉપરનાં બન્ને કારણ કરતાં પણ મોટું કારણ બાળવિવાહ અને કજોડાં છે. પંદર વર્ષની છોકરી પ્રસવને લાયક હોય જ નહિ. એવી છોકરીના સંતાનમાં શહુર અથવા જીવનશક્તિ મંદ હોય છે. આપણાં બાળકો એટલાં દમ વિનાનાં હોય છે કે તેને ઉછેરવાં એ ઘણી મુશ્કેલીનું કામ થઈ પડે છે. તેથી ઘણાં બાળકો પોતાના પહેલા વર્ષની અંદર જ મરણ પામે છે. અને જેમ બાળવિવાહને તેમ કજોડાંને ઘણાં બાળકોનાં મરણ ઉપકારી છે. અયોગ્ય ઉંમરે પહોંચ્યા પછી જે પુરુષો લગ્ન કરે છે તેને થતી પ્રજા ન જીવી શકે એ નવાઇની વાત નથી.

સ્વચ્છન્દ

વળી સ્વચ્છન્દ એ પણ બાળકોના મરણનું પ્રમાણ અવશ્ય વધારે છે. પશ્ચિમના લોકો ધર્મને અર્થે નહિ પણ પોતાના શરીરની સુખાકારીને અર્થે, અને ઘણી પ્રજા વધે તો તેનું પાલન કરવું મુશ્કેલ થાય તેથી, પ્રજોત્પત્તિ ઉપર અંકુશ રાખે છે. આપણે સારૂ એવો હેતુ સ્વચ્છંદ રોકવા પૂરતો નથી થતો. પણ હિન્દુસ્તાનમાં આપણે પશ્ચિમના દેશોની અપેક્ષાએ ધર્મમય જીવન ગાળવાનો ભારે દાવો કરીયે છીયે. એમ છતાં આપણે ધર્મે મુકેલા અંકુશોને ગણકારતા નથી; તેથી ઘણાં માબાપો ધર્મનો કે અર્થનો વિચાર કર્યા વિના વિષયાસક્ત રહી પ્રજાની ઉત્પત્તિ વખતે કે કવખતે કર્યા જ કરે છે. પરિણામે જાણે અજાણ્યે રોગી બાળકો જન્મે છે અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ મૃત્યુને વશ થાય છે.

આરોગ્યનું ઘોર અજ્ઞાન

પાંચમું કારણ આરોગ્ય વિષેના નિયમોનું આપણું અઘોર અજ્ઞાન છે. માતા અથવા પિતા બેમાંથી એકેને એ વિષે કાંઇ જ્ઞાન નથી હોતું. જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં તેનો અમલ કરવાનું આળસ છે, અને જ્યાં આળસ નથી ત્યાં સાધનોનો અભાવ છે. પરિણામ એનું એ જ આવે છે કે બાળકોમાં મરણ વધતાં જાય છે. ઘણી વેળા કેવળ અજ્ઞાની સુયાણી બાળકોની હત્યાનું કારણ બને છે. તેને સુવાવડીની માવજતની ખબર હોતી નથી. સામાન્ય નિયમોનું પાલન માતા પાસે એ કરાવતી નથી. તેથી બાળકો જન્મતાં જ કફોડી સ્થિતિમાં ઉછરે છે અને મરણનો ભોગ થઇ પડે છે. જો પ્રથમના બે માસ સુધીમાં બાળક ઉગરી ગયું તો સુયાણીના જેટલી જ અજ્ઞાની માતા બચ્ચાને ગમે તેમ ઉછેરીને જ્યારે તેને મારતી નથી ત્યારે તેની તબીયતને તો જરૂર ધક્કો પહોંચાડે છે.

અસહ્ય મોંઘવારી

છેલ્લું કારણ વધતી જતી અસહ્ય મોંઘવારી છે. મોંઘવારીને લીધે દુધીના સાંસા પડે છે. ઘઉંના ખોરાકની જરૂર છે ત્યાં ઘઉં પણ મળતા નથી. એટલે માતાનું દૂધ દહાડે દહાડે નબળું થાય છે. ને માતાનું દૂધ બંધ થતાં માતાના જ્ઞાન છતાંયે બચ્ચાંને સારૂં કે પૂરતું દૂધ મળતું નથી. ટાઢને સમયે કપડાં નથી મળતાં; ઘરની સગવડ પણ ઓછી જ મળે છે. આમ સંજોગોની પ્રતિકૂળતા એટલી બધી છે કે બાળકોનાં મરણનું જે ભયંકર પ્રમાણ રા. ખાંડવાળાએ બતાવ્યું છે તેમાંથી ઉગરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

ઉપાયો

એમ છતાં ઉપાયો લીધે જ છૂટકો છે. ઉપાયો લઈ શકાય એવા છે. પ્રજાની કેળવણી સારા પાયા પર મુકાય તો સ્હેજે બાળક ઉછેરવાનું સામાન્ય જ્ઞાન મળે. દરમિયાન બાળઉછેરના નિયમો સમજાવવા સારૂ ઘણી સરળ ભાષામાં નાનાં પુસ્તકો લખી તેનો ફેલાવો થાય, ભાષણો મારફતે માતપિતાને જ્ઞાન અપાય. ભેજવાળી હવામાંથી કેટલેક દરજ્જે દરેક જણ પોતાનો બચાવ અલ્પ પ્રયત્નથી કરી શકે છે. ઘરની આસપાસનો ને ઘર માંહેનો ભેજ જાતમહેનતે દૂર કરી શકાય. બાળકને સારૂં દૂધ બીજી કરકસર કરીને પણ મેળવવું અશક્ય ન હોવું જોઈયે. દૂધના જેવો સંપૂર્ણ ખોરાક બીજો નથી. દરેક પુરુષ પોતાના વિષય ઉપર અંકુશ મુકી જ્યારે પોતે લાયક હોય તથા બચ્ચાની માવજત કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય ત્યારે જ પ્રજોત્પત્તિ કરે. વિષમ કાળમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવી એ મહાન હિંસા છે એમ સમજીને પણ વિષયાસક્તિ રોકવાની જરૂર છે. આરોગ્યના નિયમો સમજી લેવા એ મુસીબતની વાત નથી. મોંઘવારી એ એવી પીડા છે કે તેનો ઈલાજ કોઈ પણ રીતે થઈ જ રહેશે એવી અમારી માન્યતા છે. પ્રજાની કમાણી વધે તો મોંઘવારી સહન થાય. એટલે કાં તો કમાણી વધશે અથવા મોંઘવારી દૂર થશે એમાં અમને શક નથી. છતાં આપણો ધર્મ તો મોંઘવારી દૂર કરવાના ઇલાજો જ લેવાનો છે. આ પોતે એક નોખો અને મોટો વિષય છે. તેનો વિચાર બીજી વેળાએ કરશું. અમારી ઉમેદ છે કે પ્રજાજીવનમાં ભાગ લેનાર દરેક વાંચનાર બાળમરણની સંખ્યા ઓછી કરવા સારૂં જે ઉપાયો પોતાથી લેવાય એ લેશે.

---

તા. ૧૮-૧-૧૯૨૦

# હંટર કમિટી

આ કમિટીનું અમદાવાદનું કાર્ય પૂરૂં થયું છે. કમિટીની પાસે રજુ થયેલો પૂરાવો એટલું સિદ્ધ કરે છે કે પ્રથમ ભૂલ પ્રજાવર્ગની હતી; સરકારની નહિ. સરકારે રા. ગાંધીને પકડયા એ વાતને આપણે બાદ કરવી ઘટે છે, કેમકે જો સરકાર કોઇને પકડે ને પકડાયેલ માણસ લોકપ્રિય હોય ને તેવા માણસને સરકાર ન જ પકડી શકે એવી લોકમાન્યતા થાય તો પ્રજાનો કારભાર ન ચાલી શકે. એવા માણસને પકડવાનું સરકાર પાસે સબળ કારણ હોવું જોઇયે એ ખરૂં છે. એવા માણસને પકડતા પહેલાં સરકારે સુલેહ જાળવવાનો સારો બંદોબસ્ત કરવો જોઇયે એ પણ ખરૂં છે. છતાં સરકારે અમુક માણસને પકડ્યો તેથી લોકોને ખુનામરકી ફેલાવવાનો કે મકાનો બાળવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી અમદાવાદમાં એવું કંઇ સ્થાનિક કાર્ય પોલીસે તા. ૧૧મી એપ્રિલે નહોતું કર્યું કે જે પરથી લોકોને ખુન કરવાનું કે મકાનો બાળવાનું બહાનું પણ મળે. પ્રથમ ભૂલ પ્રજાની

એટલે પૂરાવો એમ સિદ્ધ કરે છે કે મકાનો બાળવામાં અને ખુન કરવામાં લોકોએ ગંભીર ભૂલ કરી અમદાવાદને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

અમે એવો અવાજ પણ સાંભળીયે છીયે કે એ હુલ્લડથી જ રા. ગાંધીને સરકારે છોડયા. તારીખો તપાસતાં તે વાત ખોટી જ પડે છે, કેમકે જે વખતે રા. ગાંધી છૂટયા તે વખતે અમદાવાદમાં ખુન નહોતાં થયાં. રા. ગાંધી ૧૧મી એપ્રિલે બપોરના છૂટયા. તેમને મુંબઇમાં છોડી મુકવાનો ઠરાવ તો તા. ૧૦મીની સાંજે થયો. ત્યારે તો અમદાવાદમાં કંઇ જ થયું ન હતું. હુલ્લડથી નુકસાન

પણ ખુનથી અને મકાનો બાળવાથી ઘણું નુકસાન થયું એ તો આપણે જાણીયે છીયે. અનેક માણસોને જેલમાં જવું પડ્યું છે, અમદાવાદની ઉપર મોટા દંડનો ફાળો આવ્યો છે અને અમદાવાદને શરમાવાનું કારણ આવ્યું છે.

સરકારે જે ઇલાજો હુલ્લડ દબાવવાને સારૂ લીધા તેને વખોડવા અથવા તેની ટીકા કરવી એ કેટલેક દરજ્જે ધૃષ્ટતા ગણાય. પંજાબની સાથે સરખામણી કરતાં સરકારે અહીં એટલી બધી સહનશીલતા વાપરી છે કે આપણે તેમની નાની ભૂલોને કદી વખોડવી યોગ્ય ન ગણાય, છતાં જ્યાં ગુણદોષ વિચારવા બેસીયે ત્યાં દોષો પણ ગણાવ્યા વિના ન ચાલે. સરકારની સહનશીલતા અને ભૂલો

'માર્શલ લૉ'ની જરૂર ન હતી, માર્શલ લૉની રૂએ જે હુકમ કાઢયો તેની જરૂર ન હતી. તેથી નિરપરાધીઓ માર્યા ગયા. નડિયાદ-બારેજડી પર ખોટા ને પક્ષપાતી દંડનો હુકમ થયો. આ સરકારની દેખીતી ભૂલો છે. તેને સુધારવાનું કંઇક અંશે હંટર કમિટી સાધન છે.

સત્યાગ્રહ વિષે સંવાદ

ત્યાગ્રહ ઉપર કમિટીના સભાસદો અને રા. ગાંધી વચ્ચે જે સંવાદ થયો એ જાણવા જ્ય છે. તેથી અમે તે બને તેટલે દરજ્જે અક્ષરશઃ આપવા પ્રયત્ન કરીશું. સત્યાગ્રહ એ ખુનામરકી મટાડવાનો અને પ્રજાહકનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય છે એ વાત આ સંવાદ સારી રીતે બતાવી આપે છે.

---

# †પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રબળ વિરોધ !

ઍંડ્રુઝનો તાર

મિ. ઍંડ્રુઝનો મોમ્બાસાથી તાર છે. તેમાં તેઓ કહે છે કેઃ

"હિન્દીઓની રાજકીય સ્વતંત્રતાને ભયમાં નાખનાર જે કાયદો ઘડવાની વાત ચાલી રહી હતી તેનો પૂરો ખરડો પ્રગટ થયો છેઃ-

'પહેલું એ કે આ ખરડાનો ઉપયોગ સને ૧૯૧૯ના અણગમતા લોકોને ખસેડવાને લગતા કાયદા તરીકે કરવામાં આવે.

'બીજું' એ છે કે આફ્રિકાનાં સંરક્ષિત સંસ્થાનોની હદમાં રહેનાર પરંતુ ત્યાંના વતની નહિ એવા કોઇ પણ શખ્સને વિષે ગવનર-ઇન-કાઉન્સિલને જે સત્તાવાર રીતે એવી બાતમી મળે કે એ શખ્સની હાજરી અનિષ્ટ છે તો તેની ઉપર હુકમ કાઢીને ગવર્નર તેને એ હુકમમાં જાહેર કરેલી મુદતની અંદર મજકુર સંસ્થાનોની હદ છોડી ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી શકે.

'ત્રીજું', આવા હુકમનું જે કોઇ ઉલ્લંઘન કરે તે ૧૫૦૦ રૂપીયા સુધીના દંડને અગર બન્ને પ્રકારની કેદની છ માસથી વધે નહિ એટલી સજાને, કે દંડ તથા સજા એ બન્નેને પાત્ર થાય. આવી સજા કોઇને થયેલી હોય તેમ છતાં અગાઉની કલમની રૂએ તે જ શખ્સની સામે બીજા હુકમો કાઢવાની ગવર્નરની સત્તાને જરાયે બાધ નહિ આવે.'

"ધારાસભા જાનેવારીની ૧૯મીએ મળવાની છે. રાજદ્વારીઓને એનો દુરુપયોગ કરતાં અટકાવે એવી જાતની મર્યાદાઓ આ કાયદામાં બિલકુલ નથી રાખવામાં આવી. ઇકૅાનૅામિક કમીશનનો મોટો ચોપડો ભરીને જે પુરાવો બહાર આવ્યો છે તેમાં હિન્દીઓ નીતિમાં પતિત છે એવું સિદ્ધ કરનાર વજુદવાળો મુદ્દો એકે નથી. હિન્દુઓના ચારિત્ર્યનો જે પુરાવો અમે આપ્યો છે તેથી સૌ નિરુત્તર તો થયા છે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાને પગલે ચાલવાની ગોરાઓની હઠ જરાયે નરમ પડી નથી."

આ તારની ઉપર ટીકાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. આફ્રિકામાંના હિંદીઓની સામે બળ વિરોધ ઉભો થયો છે. મારી નમ્ર મતિ પ્રમાણે જે કાયદો કરવાની વાત ચાલી રહી છે તેનું સ્વરૂપ મહાઅનર્થકારી છે અને તે પ્રત્યેક હિંદીને એવા અમલદારવર્ગની દયા પર છોડી દે છે કે જે વર્ગ હિન્દીઓના સામેવાળાઆ સ્વાર્થી ચળવળખોર ગોરાઓની શેહમાં દબાયેલો છે. હિંદી વસાહતીના માથા ઉપર નીતિની બાબતમાં પતિત હોવાનું જે તદ્દન જૂઠું આળ ચડાવવામાં આવ્યું છે તે ચોખ્ખું બતાવી આપે છે કે એ ચળવળમાં ધર્માધર્મના વિચારનો લેશ પણ નથી. હિન્દીઓને સંપૂર્ણ ગુલામગીરીમાં હોમવાનું પ્રથમ પગથીઉં હોય તેવો મને આ થવા બેઠેલો કાયદો ભાસે છે. અહીંના હિન્દીઓએ આજકાલના આવેલા ગોરા વસાહતીઓની બરોબરીના દરજ્જા માટે દાવો કરવાની છાતી બતાવી છે. વેપારની અંદર પોતાના ગોરા સમોવડીઆ જે મગરૂર દરજ્જો ભોગવે છે તેમાં ભાગ પડાવવાની તેમણે હિંમત દાખવી છે. ગોરાઓએ અમલદારવર્ગને સાધી લીધો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેવું ઘરમેળે સમાધાન કરી લેવું શક્ય હતું અને કદાચ જરૂરનું પણ હતું તેવું સમાધાન પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ કરાય એવી ત્યાંની સ્થિતિ છે જ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ પૂર્વ આફ્રિકા કરતાં નિરાળી જ હતી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જેટલા જેટલા વસાહત કરવા આવ્યા છે તે બધાની સાથે બરોબરીનો ઈશ્વરદત્ત હક તો સહુની જેમ હિન્દીનો પણ છે જ, પરંતુ હિન્દીને તેના ઉપરાંત 'વહેલો તે પહેલો' નો હક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મને ઉમેદ રહે છે કે તેમનો રાજકીય તેમજ શહેરી તરીકેનો દરજ્જો જળવાય એટલા માટે તેમના આ હકને આખા હિન્દુસ્તાનનો સામટો ટેકો મળશે, અને હિંદી સરકાર કોઈથી ના ન પડાય એવા પોતાના હકને બને તેટલા વાપરીને પૂર્વ આફ્રિકામાં વસેલા બ્રિટિશ હિન્દીઓનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ અદા કરશે.

સ્વાર્થી ચળવળ

હિન્દુસ્તાનનો ટેકો

---

# ગાંધીજીની જુબાની*

## લેખી એકરાર

સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ને તેનું પાલન કરતો આવ્યો છું. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોને હું જે સ્વરૂપે અત્યારે પીછાનું છું તે સ્વરૂપમાં તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામ્યા છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' વચ્ચે છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' નબળા લોકોનું હથિયાર છે અને પોતાનો હેતુ બર લાવવા શારીરિક બળ વાપરવાનો કે તોફાન કરવાનો તેમાં બાધ નથી. પણ સત્યાગ્રહ તો સબળામાં સબળા લોકોનું હથિયાર છે અને તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનું રમખાણ મચાવવાનો ખ્યાલ પણ ન હોઇ શકે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી હિન્દીઓએ જે બળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે બળને મેં તે વખતે 'સત્યાગ્રહ'નું નામ આપ્યું હતું. એ જ અરસામાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' ની લડત ચાલતી હતી તેનાથી ભેદ બતાવવાને મેં આ શબ્દ યોજ્યો હતો.

એ શબ્દનો મૂળ અર્થ સત્યનો આગ્રહ છે. એટલે કે તે સત્યબળ છે. મેં તેને પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ પણ કહ્યું છે. છેક શરૂઆતમાં મેં સત્યાગ્રહનો અમલ કરતાં જોયું હતું કે સત્યને પાળવામાં સામા માણસ ઉપર હુમલો કરવાનો ઇરાદો હોય જ નહિ, પણ ધીરજથી અને સહાનુભૂતિથી તે માણસને ભૂલ કરતો અટકાવવાનો જ હેતુ એમાં હોય; કારણકે એકને જે સત્ય લાગે તે બીજાને ભૂલભરેલું પણ લાગે. ધીરજ એટલે જાતે દુઃખ સહેવું. એટલે આ સિદ્ધાંતનો અર્થ એ થાય કે સામા માણસ ઉપર નહિ પણ પોતાની જાતે દુઃખ ખમીને સત્યને પાળવું.

પણ રાજકારણમાં લોકોની લડત તો ઘણુંખરૂં અન્યાયી કાયદાઓ રૂપી ભૂલોની સામે થવાની જ હોય છે. જ્યારે અરજીઓથી કે એવી બીજી રીતે તમે કાયદો અમલમાં મુકનારને તેની ભૂલનું ભાન કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડો, ત્યારે જો તમે

---

*હંટર કમિટી સમક્ષ ગાંધીજીએ આપેલી જુબાની

તા. ૯-૧-૧૯૨૦ સ્થળ: [illegible]

અમદાવાદ

તે ભૂલને આધીન થવા માગતા ન હો તો તમારે સારુ માત્ર એટલો જ ઉપાય રહ્યો કે કાં તો તમે તેવો કાયદો અમલમાં મુકનારને શરીરબળ વાપરીને તમને નમવાની ફરજ પાડો, અથવા તો કાયદાનો ભંગ કરીને અને તેને સારુ થતી શિક્ષા વહોરી લઇને જાતે દુઃખ સહન કરો. આથી સત્યાગ્રહ એટલે દીવાની કાયદાઓનો ભંગ એમ લોકો સમજે છે. તેમાં ફોજદારી નહિ પણ દીવાની કાયદાઓનો જ ભંગ કરવાનો હોય છે.

સાધારણ રીતે કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ છૂપાઇને કાયદો તોડે છે અને તેની શિક્ષાથી દૂર ભાગવા મહેનત કરે છે. પણ સત્યાગ્રહી તેમ નથી કરતો. કાયદાના ભંગથી જે શિક્ષા થાય તેની બીકથી નહિ પણ સમાજના કલ્યાણને માટે તે કાયદાને જરૂરના ગણે છે, તેથી સત્યાગ્રહી હંમેશાં કાયદાને માન આપે છે. પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે—જોકે તે સાધારણ રીતે જૂજ જ હોય છે—જ્યારે અમુક કાયદા એના અંતઃકરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે છે કે તેને આધીન થવું એ દૂષણ ગણાય. આવે વખતે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનયપૂર્વક તેનો ભંગ કરે છે અન તેની શિક્ષા શાંતિથી સહન કરે છે. વળી કાયદો ઘડનારના વર્તનની સામે પોતાનો વાંધો નોંધાવવાને જે કાયદાના ભંગમાં અનીતિ સમાયલી ન હોય તેવા બીજા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરીને એટલે અંશે રાજ્યને મદદ કરવાનું પણ તે બંધ કરે છે.

મારા મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એટલો સુંદર અને અર્થસાધક છે અને તેનો સિદ્ધાંત એટલો સરળ છે કે તેનો ઉપદેશ બાળકોને પણ કરી શકાય. ગીરમીટીઆ મજૂરને નામે ઓળખાતાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને તેનાં સરસ પરિણામ આવ્યાં હતાં.

જ્યારે રોલેટ કાયદા પ્રગટ કરવામાં આવ્યા ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે વ્યક્તિની રોલેટ કાયદા સ્વતંત્રતાને તે એટલા બંધનકર્તા હતા કે તેની સામે થવામાં બને તેટલું બળ અજમાવવું જ જોઇએ. મેં એ પણ જોયું કે તે કાયદાની સામેનો વિરોધ હિંદીઓમાં સર્વસામાન્ય હતો. સમગ્ર પ્રજાવર્ગને અણગમતો હોય એવો કાયદો ઘડવાને ગમે તેવા આપખુદી રાજ્યને પણ હક નથી, તો પછી હિન્દી સરકાર જેવી બંધારણની રૂઢિ અને તેના દાખલા પાળતી સરકારથી તો આમ ન જ થઇ શકે. મને એમ પણ લાગ્યું કે આ કાયદા સામેની ચળવળ બેસી ન જાય અથવા તો તોફાનને રસ્તે ચઢી ન જાય તે માટે તેને ચોકસ દિશામાં વાળવાની જરૂર હતી.

તેથી કાયદાના ભંગના તત્ત્વ પર ભાર મુકીને દેશને સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ આપવાની મેં હિંમત ધરી. આ ચળવળ કેવળ આંતરિક અને પવિત્ર છે; તેથી

૬ઠ્ઠી એપ્રિલના એક દિવસને સારૂ ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાની ને તમામ કામકાજ બંધ રાખવાની મેં સૂચના કરી. આનો સરસ જવાબ એકથી બીજા છેડા સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાંથી અને નાનાં ગામડાંમાંથી પણ મળ્યો; જોકે આને માટે કંઇ પણ વ્યવસ્થા કે મોટી તૈયારી કરવામાં આવી ન હતી. મને જેવો વિચાર સૂઝયો તેવો જ તે મેં પ્રજા આગળ મુકેલો. ૬ઠ્ઠી અપ્રિલને દિવસે લોકોએ કાંઈ પણ તોફાન કર્યુ નહિ; તેમ પોલીસ જોડે પણ કાંઈ ઝપાઝપી થઇ નહિ હડતાળ કેવળ મરજીયાત અને સ્વયંભૂ હતી. જે કાગળ દ્વારા આ વિચાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે હું આ સાથે રજુ કરૂં છું.

મારી પરહેજગી

૬ઠ્ઠી અપ્રિલનો દિવસ ઉજવ્યા પછી તુરત જ કાયદાનો ભંગ શરૂ કરવાનો હતો. તે હેતુથી સત્યાગ્રહ સભાની કમિટીએ કેટલાક રાજકીય કાયદા પસંદ કર્યા હતા; અને તેથી સ્વરાજ્ય વિષેનું મારૂં ચોપાનીઉં, સર્વોદય નામનું રસ્કિનના એક પુસ્તકનું ભાષાંતર, સૉક્રેટિસનો બચાવ અને તેનું મરણ એ વિષે લેખ, વગેરે જે તદ્દન નિર્દોષ સાહિત્યની સરકારે બંધી કરી હતી તે વેચવાનું અમે શરૂ કર્યું.

૬ઠ્ઠી અપ્રિલને દિવસે હિન્દુસ્તાન જેવું સચેત થયું તેવું પહેલાં કદી પણ જોવામાં આવ્યું ન હતું એ વિષે તો કાંઇ પણ શક નથી. જે લોકો ભયભીત રહેતા હતા તેમને સરકારનો ડર ન રહ્યો. વળી અત્યાર સુધી પ્રજાનો મોટો સમુદાય તો સુષુપ્તિમાં જ હતો. આગેવાનોએ તેમના પર કાંઇ પણ સંગીન અસર પહોંચાડી ન હતી. તેમને કાંઇ તાલીમ મળી ન હતી. તેમને એક નવી શક્તિનું ભાન થયું; પણ તે શું છે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એની તેમને સમજ ન હતી.

દિલ્હીમાં જે મોટો પ્રજાવર્ગ પહેલાં અચેતન રહ્યો હતો તેને કાબુમાં રાખવાનું કામ આગેવાનોને વસમું લાગ્યું. હું અમૃતસર જાઉં અને સત્યાગ્રહનું શાંત સ્વરૂપ લોકોને સમજાવું એમ ડૉ. સત્યપાલ ઇચ્છતા હતા. દિલ્હીથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ અને અમૃતસરથી ડૉ. સત્યપાલે મને લખ્યું કે મારે લોકોને શાંત કરવાને માટે અને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે તે બન્ને સ્થળે જવું. હું પહેલાં કદી અમૃતસર અને પંજાબ પણ ગયો ન હતો. આ બન્ને ગૃહસ્થોના સંદેશા સત્તાધારીઓના જોવામાં આવ્યા હતા, અને બન્ને સ્થળે હું શાંતિ ફેલાવવાને માટે જતો હતો એ તેઓ જાણતા હતા.

હું ૮મી એપ્રિલને દિવસે દિલ્હી અને પંજાબ જવા મુંબઇથી નીકળ્યો અને ડૉ. સત્યપાલ કે જેમને હું પહેલાં કદી મળ્યો ન હતો તેમને દિલ્હીમાં મને મળવા

મેં તાર કર્યો. પણ મથુરાં છોડ્યા પછી દિલ્હી પ્રાંતમાં મને દાખલ થતો અટકાવવાને એક હુકમ બજાવવામાં આવ્યો. મને લાગ્યું કે એ હુકમનો ભંગ કરવાની મારી ફરજ હતી, અને તેથી હું મુસાફરીમાં આગળ ચાલ્યો. પછી પલવલ આગળ મને પંજાબમાં જતો અટકાવવાનો અને મુંબઇ ઇલાકામાં જ રોકવાનો હુકમ મળ્યો; અને પોલીસની એક ટુકડીએ મને પકડ્યો અને ગાડીમાંથી ઉતાર્યો. જે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને પકડ્યો તેઓ મારી સાથે અત્યન્ત સભ્યતાથી વર્ત્યા, અને પહેલી જ ગાડીમાં મને મથુરાં લઇ જવામાં આવ્યો; ત્યાંથી તેઓ સવારમાં એક ભારખાનામાં મને સવાઈ માધવપુર લઇ ગયા. ત્યાં પેશાવરથી આવતી મુંબઇની મેલમાં હું બેઠો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બાવરિંગે મારો કબજો લીધો. મને ૧૧મી તારીખે મુંબઇમાં છૂટો કરવામાં આવ્યો.

દરમિયાન અમદાવાદના, વીરમગામના અને સામાન્ય રીતે ગુજરાતના લોકોને મારા પકડાયાના ખબર મળ્યા. તેઓ ઝનુની બન્યા; તેમણે દુકાનો બંધ કરી; મોટા ટોળાં ભેગાં થયાં; તેમણે ખુન અને લૂંટ કર્યાં; આગો લગાડી. તાર કાપ્યા અને ગાડીના પાટા ઉખેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગુજરાતમાં તોફાન

થોડા જ વખત પર મેં ખેડાના ખેડૂતોની વચ્ચે રહીને કામ કર્યું હતું અને હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સાથે હું ભળ્યો હતો. અનસૂયા બહેનના કહેવાથી અને તેમની સાથે રહીને અમદાવાદના મીલમજૂરોનું કામ મેં કર્યું હતું. મીલમજૂરો તેમની કદર કરતા અને તેમને પૂજતા. તેઓ પણ પકડાયાં છે એવી ખોટી અફવા ઉડી એટલે અમદાવાદના મજૂરોનો ગુસ્સો ખૂબ તપી ગયો. વીરમગામના મજૂરો જ્યારે મુસીબતમાં હતા ત્યારે અમે બન્ને તેમને મળ્યાં હતાં અને તેમની વતી વચમાં પડ્યાં હતાં. મારી તો ખાતરી છે કે મને પકડવાના ખબર અને અનસૂયા પકડવાની ગપ સાંભળીને લોકો ગુસ્સે થયા તેથી જ તેમણે અત્યાચાર કર્યો.

હું લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં જનસમુદાય સાથે ભળ્યો છું અને તેમની સાથે મેં ખુલાસાથી વાતો કરી છે. તે ઉપરથી આ અત્યાચારની પાછળ કાંઇ પણ અરાજક ચળવળ હોય એમ હું માનતો નથી. તેને હુલ્લડનું મોટું નામ પણ ભાગ્યે જ આપી શકાય.

મારા મત પ્રમાણે સરકારની સામે બંડ ઉઠાવવાનો આરોપ ગુન્હેગારો ઉપર મુકવામાં સરકારે ભૂલ કરી છે. આ ઉતાવળા પગલાથી અણઘટતું અને વધારે પડતું દુઃખ ઘણાને સહેવું પડ્યું છે. અમદાવાદના મજૂરો ઉપર નાંખેલો દંડ ભારે હતો અને સરકારી પગલાં

તે ઉઘરાવવાની રીત વધારે પડતી કડક તથા ઉશ્કેરણી કરે એવી હતી. મજૂરો ઉપર ૧,૭૬,૦૦૦ રૂપીઆ જેવડો મોટો દંડ નાંખવાના ન્યાય વિષે મને શંકા છે. નડિયાદ અને બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નંખાઈ અને તેનો ખર્ચ બારેજડીના ખાતેદારો તથા નડિયાદના વાણીઆ તથા પાટીદારો પાસેથી ઉઘરાવવાનું ઠર્યું એ પગલાં પણ બિલકુલ અકારણ અને ખારીલાં જ ગણાય. મારી એવી માન્યતા છે કે અમદાવાદમાં માર્શલ લૉ વિનાકારણ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના અવિચારી અમલથી કેટલાયે નિર્દોષ માણસોના જાન ગયા હતા.

બાકી મુંબઈ ઇલાકામાં જે વખતે પરસ્પર શંકાથી વાતાવરણ છવાઇ રહ્યું હતું અને શાંતિ જાળવવાને લાવવામાં આવતા લશ્કરની ગાડીને ઉથલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યાથી અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સે થયા હશે તે વખતે ઉપર જણાવેલા મુદ્દા બાદ કરતાં તેઓ ઘણા જ સંયમથી વર્ત્યા એ વિષે મને સ્હેજ પણ શંકા નથી.

---

## જુબાની

લૉર્ડ હંટરના સવાલો

**લૉ. હંટર**—મિ. ગાંધી, સત્યાગ્રહની હીલચાલના પિતા તમે જ ને?

**ગાંધીજી**—જી હા.

**સ૦**—ટુંકામાં એ હીલચાલનું સ્વરૂપ સમજાવશો જરા?

**જ૦**—શારીરિક બળને બદલે આત્મિક બળથી અને શુદ્ધ સત્યના જોર ઉપર લઢવાની હિમાયત કરનારી આ હીલચાલ છે. મારી દૃષ્ટિએ, એ કૌટુમ્બિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવામાં આવતો ન્યાય રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ કરવાનો યત્ન છે અને પોતાનાં દુઃખોની દાદ મેળવવા જતાં એ એક જ રસ્તે પ્રજા ખુનામરકીના ભયમાંથી બચી શકે તેમ છે એવો અનુભવ ઉપરથી મારો મત બંધાયો છે.

સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા

**સ૦**—રોલેટ કાયદાની સામે થવા તમે આ હીલચાલ ઉપાડી; તમે લોકોને સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવા કહ્યું ખરૂં?

**જ૦**—જી હા.

**સ૦**—આ હીલચાલમાં જેટલાં બને તેટલાં માણસો ભેળવવાનો તમારો ઇરાદો ખરો?

**જ૦**—જી હા; સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને કોઇ રીતે બાધ ન આવે એવી રીતે એ શરતે લાખો માણસો મને મળે તોપણ એમાંના એકેએકને હું વગર આનાકાનીએ સત્યાગ્રહની હીલચાલમાં દાખલ કરૂં.

સ૦—તમારી હીલચાલ સરકાર વિરુદ્ધ છે એમ ન કહેવાય?

જ૦—નહિ જ. એવી કશી ભાવનામાંથી આ હીલચાની ઉત્પત્તિ થઇ જ નથી.

સ૦—મિ ગાંધી, તમે જરા સત્યાગ્રહ–પ્રતિજ્ઞા તરફ સરકારની દૃષ્ટિથી જોશો? ધારો કે તમે પોતે જ ગવર્નર હો તો તમારી સરકાર સામે ઉપાડવામાં આવેલી આવી હીલચાલ વિષે તમે શું કહો?

જ૦—જો દેશનો કારભાર મારા હાથમાં હોય અને શુદ્ધ સત્યને જ શોધવા ખાતર કોઈ લોકો ચોકસ કાયદાઓને માન આપવાની ના પાડે તો હું તેમના કૃત્યને કાયદેસર જ ગણું અને એમને હું મારા કરી લઉં. સાચો સત્યાગ્રહી જાતે માગે તે જ હક પોતાના વિરોધીઓને પણ આપે.

સ૦—આવી જાતની હીલચાલ લાંબો વખત જારી રહે તો રાજ્ય નભી રહી શકે ખરૂં?

જ૦—જરૂર. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત આઠ આઠ વરસ ચાલુ રહી છતાં ત્યાંનું રાજ્ય અટક્યું ન હતું, અને લડત પછી જનરલ સ્મટ્સે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પેઠે જ બધા લડત ચલાવે તો પોતાને કશું વાંધો લેવાપણું ન હોઇ શકે.

સ૦—તમારી સત્યાગ્રહ–પ્રતિજ્ઞામાં તો એક કમિટી નક્કી કરે તે કાયદાઓ તોડવાની જ વાત છે ને?

જ૦—હા જી; અને પ્રતિજ્ઞાનો એ જ ભાગ વૈયક્તિક સ્વચ્છંદ ઉપર અંકુશ મુકનારો છે એ વાત આપની કમિટી સમક્ષ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું. સત્યાગ્રહની હીલચાલને સાર્વજનિક કરવાનો ઇરાદો હતો એટલે એવો અંકુશ મુકવો જ મને યોગ્ય લાગ્યો. વૈયક્તિક સ્વચ્છંદ પર

સ૦—મિ. ગાંધી, 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ' એ કહેવત સત્યાગ્રહીઓને પણ લાગુ ન પડે?

જ૦—હા જી, પડે. અને એ કડવો અનુભવ મને થઈ ચુક્યો છે.

સ૦—એવી પ્રતિજ્ઞાથી માણસના અંતઃકરણને તમે બાંધી નથી લેતા?

જ૦—હું જે રીતે એનો અર્થ કરૂં છું એ દૃષ્ટિએ નહિ જ. મારો અર્થ ભૂલ-ભરેલો નીવડશે તો ફરી આ હીલચાલ શરૂ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે મારે મારી ભૂલ સુધારવી રહી.

**લૉ. હં.**—ના, ના, મિ. ગાંધી, હું કંઇ તમને શીખામણ આપવાનો દાવો નથી કરતો.

**ગાંધીજી**—હું સમજ્યો; છતાં એવી માન્યતામાંથી હું આ કમિટીની પણ રક્ષા કરી લેવા ઇચ્છું છું.

**સ૦**—પણ કાયદાના સવિનય ભંગનો સિદ્ધાંત તમને જોખમકારક નથી લાગતો?

**જ૦**—મારી માન્યતા એથી ઉલટી છે. દેશને ખુનામરકીના વિચારો કરવામાંથી છોડાવી લેવાનો શુદ્ધ હેતુ જ કેવળ એના મૂળમાં રહેલો છે.

રૉલે કાયદો [ ત્યારપછી લૉર્ડ હંટરે ટૂંકમાં રોલેટ કાયદો પસાર થયા અગાઉના સંજોગો, હિંદી પ્રજા તરફથી ચોમેરથી એની સામે થયેલો વિરોધ, વગેરે વર્ણવી બતાવ્યાં અને એ કાયદાની સામે ગાંધીજીને શું વાંધો હતો તેનો મર્મ સમજાવવા કહ્યું. ]

**ગાંધીજી**—રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચતાં મને એમ લાગ્યું કે રોલેટ કમિટીએ જે ભલામણો પોતાના રિપોર્ટને અંતે કરી તેવી ભલામણો કરવા પૂરતો પૂરાવો કે હકીકતો કમિટીની પાસે ન હતાં. એ ભલામણો પરથી ઘડી કાઢવામાં આવેલા ખરડાઓનો દેશમાં સાર્વત્રિક વિરોધ થયો; ધારાસભામાં એકેએક હિંદી સભાસદે એનો વિરોધ કર્યો; પણ સરકારે એ વિરોધને તુચ્છકાર્યો. આ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ તરીકે અને એક મોટા સામ્રાજ્યના સભ્ય તરીકે અંત લગી એની સામે થયા વગર મારે માટે બીજો રસ્તો નથી એમ મેં જોયું.

**સ૦**—આ કાયદો ખુનામરકીના ગુન્હાઓને પહોંચી વળવાના હેતુથી ઘડવામાં આવ્યો છે એ તો તમે કબૂલ કરો છો ને?

**જ૦**—હા જી. એનો હેતુ તો વખાણવાલાયક જ ગણાય.

**સ૦**—ત્યારે એ હેતુ પાર પાડવાને સારૂ ઘડવામાં આવેલી યોજનાના તમે વિરોધી છો; એટલે કે જે સત્તાઓ અધિકારીવર્ગને એમાં બક્ષવામાં આવી છે એ સામે તમારો વાંધો છે, એમ જ ને?

**જ૦**—હા જી.

**સ૦**—હિંદી રાજ્યરક્ષણ કાનૂન ઘડવામાં આવ્યો ત્યારે એ કાયદાની રૂએ આપવામાં આવેલી સત્તાઓ એટલી જ વિશાળ ન હતી?

**જ૦**—હતી જ. પણ એ કાયદો તો આપત્કાળ માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો અને તેટલા વખત પૂરતો જ હતો. વળી તે પણ પ્રજાએ દુઃખી મને કબૂલ

રાખેલો. રોલેટ કાયદો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને ઉપરના કાયદાના અમલના અનુભવ પછી રોલેટ કાયદા સામેનો મારો વાંધો વધુ મજબૂત બન્યો છે.

સ૦—મિ. ગાંધી, તમને ખબર હશે જ કે રોલેટ કાયદામાં સ્થાનિક સરકારનાં મત અને સલાહ લીધા વગર હિન્દી સરકાર કશું પગલું ન ભરે એવી વ્યવસ્થા છે.

જ૦—તે સાચું છે; છતાં રાજ્યની લગામ જેના હાથમાં છે એ સરકારને દીવાની બની જતાં મેં નજરે જોઈ છે; અને એવાના હાથમાં અસાધારણ સત્તા હું તો ન જ સોંપું.

સ૦—પણ રોલેટ કાયદો બીજી કોઈ રીતે રદ ન કરાવી શકાત?

જ૦—અરે, મેં તો પગે પડી પડીને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને વીનવ્યા. તેઓ સાહેબની જોડે અને જેમને જેમને મારાથી મળી શકાયું તે બધા અમલદારો જોડે જીવ તોડી તોડીને મેં દલીલો કરી. પણ એ બધું વ્યર્થ નીવડયું. હાથમાં હતા એમાંનો એકે ઉપાય અજમાવવો અમે બાકી નહોતો રાખ્યો.

સ૦—મિ. ગાંધી, વિરોધીઓને એટલી ઉતાવળે તમે કેમ સમજાવી શકો?

જ૦—સત્યાગ્રહમાં ઉતાવળને અવકાશ જ નથી. મારી નજરમાં તો મેં લીધો એ એક જ રસ્તો ઉત્તમ અને વ્યાજબી હતો. મારા આત્માને દૂભવે એવો હુકમ મારા પિતા પણ કરે તો મારી નજરમાં તો મારે માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો એ જ છે કે વિનયપૂર્વક મારે એમના હુકમનો અનાદર કરવો; અને મર્યાદા બહાર ન જતો હોઉં તો હું આપની સન્મુખ કહી બતાવવા ઇચ્છું છું કે એ જ ન્યાયને મારા કુટુંબમાં અનુસરતો આવ્યો છું. અને 'તમારો આ હુકમ મારા અંતઃકરણને અપવિત્ર અને દુષિત લાગે છે, એનો અનાદર કર્યા વગર મારે છૂટકો નથી,' એમ મારા પિતાને કહેવું મારે માટે જો અનુચિત નથી તો એ જ ન્યાયે મારે મારા મિત્રને અગર કોઈ પણ સરકારને પણ એમ જ કહેવું અનુચિત નથી.

[ પછી લૉર્ડ હંટરે સાર્વત્રિક હડતાળને લગતા સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા. ]

હડતાળની મીમાંસા

સ૦—હડતાળ એટલે દેશના બધા લોકોએ એકસાથે પોતપોતાનું કામ બંધ કરવું, ખરું ને?

જ૦—હા જી.

સ૦—એમ કરવાથી ભારે મુશ્કેલીભરી સ્થિતિ ન ઉભી થાય?

જ૦—બહુ લાંબો વખત હડતાળ ચાલુ રહે તો થાય ખરી.

[ પછી લોકોએ ખોટી ગણતરી કર્યાથી નહિ પણ રોલેટ કાયદાને ના. વાઇસરાયની સંમતિ મળ્યાની ખબર દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વહેલામોડા મળ્યા તેથી દેશના અમુક ભાગોમાં તા. ૩૦મી માર્ચને દિવસે અને આખા દેશમાં બધે જ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લોકોએ હડતાળ કેવી રીતે પાડી એ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું. ]

સ૦—હડતાળમાં ભળવાનું સંપૂર્ણપણે સૌ સૌની મરજી ઉપર જ રહેવું જોઇયે એ તો તમને કબૂલ ખરૂં ને ?

જ૦—હા જી. પૂરેપૂરૂં. પણ તે એવા અર્થમાં કે હડતાળને દિવસે કોઇને હડતાળમાં ભળવાનો આગ્રહ ન કરવામાં આવે. બાકી બીજા દિવસોમાં ભળવાની ભલામણ હસ્તપત્રકો, ચોપાનીઆંઓ અગર બીજાં હીલચાલનાં સાધનો દ્વારા કરવી એને હું પૂરેપૂરૂં કાયદેસર ગણું.

સ૦—હડતાળને દિવસે લોકો ટાંગાવાળાઓને હેરાન કરે એથી તો તમે વિરુદ્ધ છો ને ?

જ૦—પૂરેપૂરો.

સ—એવું અયોગ્ય વર્તન કરનારા લોકોની બાબતમાં પોલીસ વચ્ચે પડે તો તેમાં પણ તમારો વાંધો નહિ ને ?

જ૦—પોલીસ ઘટતી હદમાં રહીને અને સહનશીલતાપૂર્વક વર્તે તો હું વાંધો ન લઉં.

સ૦—પણ હડતાળને દિવસે લોકોએ ટાંગાઓ અટકાવવા અને બીજા લોકોની જોડે ખેંચતાણ કરવી એ બહુ જ અઘટિત છે એમ તો તમે કબૂલ કરો છો ને ?

જ૦—અવશ્ય; કેમકે સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ તો ગમે તે સ્થિતિમાં પણ બળનો ઉપયોગ કરવો એ ચોખ્ખો ગુન્હો જ ગણાય.

હડતાળ અને સત્યાગ્રહ

સ૦—દિલ્હીના તમારા મુખ્ય એલચી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ—

ગાંધીજી—મેં શ્રદ્ધાનંદજીને મારા એલચી ગણ્યા જ નથી. એ તો મારા માનવન્તા સહાયક હતા.

ડૉ. ઢ઼ં.—ત્યારે તમારા એ માનવંતા સહાયકે તમને આ બાબતમાં કાગળ લખીને દિલ્હી તથા પંજાબના અનુભવો પછી શારીરિક બળ અને ખુનામરકી થયા વગર સાર્વત્રિક હડતાળ પાર પાડવાની ચોખ્ખી અશક્યતા બાબત કાગળ લખેલો ?

જ૦—એ કાગળમાંની વિગત મને અત્યારે યાદ નથી. મને ભાસે છે કે એઓ તો એથીયે આગળ ગયા હતા. એમણે કહેલું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની હીલચાલ પ્રજામાં બેધડકપણે ચલાવવી અશક્ય ગણાય. મેં કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું ત્યારે શ્રદ્ધાનંદજી અને મારી વચ્ચે એ વિષે મતભેદ થયો હતો. લોકોની ઉપર પૂરતો કાબુ મેં નહોતો મેળવ્યો એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યાથી મેં કાયદાનો ભંગ મુલતવી રાખ્યો. એમની દલીલ એવી હતી કે જો ખુનામરકીના ભયથી સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સાર્વજનિક સત્યાગ્રહ થઈ જ ન શકે; કેમકે એટલા વિસ્તારવાળી લડતોમાં ખુનામરકી તો થાય જ. હું તેમાં મળતો ન થઇ શકયો. કાયદાનો ભંગ કરવો એ જેટલે અંશે સત્યાગ્રહ છે તેટલે જ અંશે એવો ભંગ મુલતવી રાખવો એ પણ સત્યાગ્રહ હોય. એ પ્રસંગ આ અવસરે મારી સામે ઉભો રહ્યો અને મેં કાયદાના સવિનય ભંગ રૂપી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખ્યો. વળી આ બાબતનો વિચાર કરવામાં હડતાળ અને સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજી લેવો જરૂરનો છે. હડતાળમાં સત્યાગ્રહ રહેલો હોય અને ન પણ હોય. હડતાળની યોજના પ્રજાના તેમજ સરકારના મન ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતાની સચોટ અસર પડે એટલા જ હેતુથી કરવામાં આવી હતી. કાયદાનો સવિનય ભંગ રોલેટ કાયદાની સામે થનારાઓને માટે જરૂરી તાલીમ મેળવવા માટે હતો. આવી કંઈ કસોટી વગર દેશનું મન પારખવાનું મારી પાસે બીજું સાધન નહોતું. મારાથી કેટલે દરજ્જે કાયદાનો સવિનય ભંગ થઇ શકે એ સમજવાનું હડતાળ એ યોગ્ય સાધન હતું.

સ૦—પણ સત્યાગ્રહના ઉપદેશની જોડાજોડ હડતાળ કરવાનું પણ લોકોને કહેવામાં આવે તો એનાથી મારફાડના જુસ્સાને ઉત્તેજન ન મળે ?

જ૦—મારો અનુભવ તો એથી તદ્દન ઉલટો છે. મેં તો હજારો લાખો સ્ત્રી-પુરુષોને અને નાનાં બાળબચ્ચાંઓને પણ અસાધારણ ચુપકીથી સરઘસોમાં ચાલતાં જોયાં અને હું તો દિંગ થઈ ગયો! મારી ખાતરી છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો એ પરિણામ કદાપિ જોવા મળત નહિ. પણ હું પાછળ જણાવી ગયો તેમ હડતાળ એ એક વસ્તુ છે અને કાયદાના ભંગની ક્રિયા એ બીજી વસ્તુ છે. અને હડતાળને સમયે જ કાયદાનો ભંગ કરવો એવી મારી ગણતરી હતી નહિ.

[બાદ લૉર્ડ હંટરે પલવલ સ્ટેશને ગાંધીજીને તેમની પરહેજગીની બાબતમાં તેમને ખરેખર જ પકડવામાં આવેલા કે કેમ એ વિષે પૂછવાની શરૂઆત કરી.]

ગાંધીજીની પરહેજગી

લૉ. હું.—પલવલ આગળ તમને વાસ્તવિક રીતે પરહેજ કરવામાં આવેલા ખરા ?

ગાંધીજી—હા જી. મારી પરહેજગી એ માત્ર નામની જ ન હતી, પણ તેમાં પરહેજગીના બધા અંશો હતા. તેમજ મુંબઈ પાછા જવાનું મને કહેવામાં નહોતું આવ્યું પણ પોલીસ પરહેજમાં રાખીને મને મુંબઈ પાછો પહોંચાડી ગઇ હતી. દિલ્હીમાં દાખલ ન થવાના હુકમને તાબે ન થવાનો મારો નિશ્ચય પોલીસ અમલદારને મેં જણાવ્યા પછી જ્યારે ટ્રેન પલવલ સ્ટેશન પહોંચી ત્યારે અમલદાર ફરીથી મારા ડબામાં આવ્યો અને મારા ખભા ઉપર હાથ મુકી મને કહ્યું, 'મિ. ગાંધી, તમને હું પરહેજ કરૂં છું.' આમ કહીને મને મારા સામાન સહિત ટ્રેનમાંથી ઉતારી લીધો. એકવાર પ્લૅટફૉર્મની કોર ઉપર હું થુંકવા જતો હતો ત્યારે પહેરેગીરોએ મને રોક્યો પણ ખરો. એમ કરવામાં એઓની ભૂલ હતી એવું કહેવાની મારી મતલબ નથી. પણ એ પરહેજગીનું ચિન્હ હતું એટલું જ હું બતાવવા ઇચ્છું છું. પોલીસ તો કેવળ પોતાની ફરજ બજાવી રહી હતી.

સ૦—તમારે દિલ્હી અગર પંજાબ ન જવું એટલી જ સરકારની તો તમારી પાસે માગણી હતી ને ?

જ૦—એ સવાલ તો હવે રહ્યો જ ન હતો. દાખલ ન થવાનો હુકમ મને પલવલ પહોંચતાં પહેલાં મળ્યો હતો અને તેને હું માન ન આપી શક્યો તેથી તો હું આગળ વધ્યો. એ ગુન્હાને સારૂ મને પકડવાની ક્રિયા બાકી રહી હતી, તે પલવલમાં કરવામાં આવી; અને તેથી જ મને પહેરાની હેઠળ મુંબઈ લઇ જવામાં આવ્યો.

સ૦—મતલબ કે એક સરકારી હુકમની રૂએ તમને જણાવવામાં આવ્યું કે તમને દિલ્હી અગર પંજાબમાં જવા નહિ દેવામાં આવે અને જો મુંબઈ ઇલાકામાં રહેશો તો પૂરેપૂરી છૂટથી રહેવા દેવામાં આવશે.

જ૦—જી હા.

સ૦—એ તમને પકડીને જેલમાં નાંખ્યાથી તો જુદું જ થયું કેની ?

જ૦—મને જેલમાં નાંખ્યાનો આરોપ તો સરકાર ઉપર કોઇએ મુક્યો જ નથી. ફરીઆદ એટલી હતી કે હું શાંતિ કરવા જતો હતો તેમાં સરકારે મને રોક્યો અને પકડ્યો.

સ૦—જો સરકારને પ્રામાણિકપણે એમ લાગ્યું હોય કે તમારા સિદ્ધાંતના ઉપદેશથી જ્યાં લોકો ઉશ્કેરાયેલા છે એવી કોઇ જગાએ તમને તમારા સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવા જવા દેવા ઠીક નથી, તો એ સામે તમે વાંધો લો ખરા ?

જ૦—એ દૃષ્ટિએ મારે કશું જ કહેવાપણું ન હોય.

સ૦—તમારા પકડાયા પછી દિલ્હીમાં, પંજાબમાં અને અમદાવાદમાં ગંભીર બનાવો બન્યા ખરૂં ? રમખાણો

જ૦—હા જી.

સ૦—હવે અમદાવાદને લગતી બાબતોનો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો. કહે છે કે અમદાવાદના મીલમજૂરોમાં તમે ભારે લોકપ્રિય છો, એ ખરૂં ?

જ૦—જી.

સ૦—અને તમારી ૫રહેજગીથી એમનામાં ભારે ગુસ્સો ફેલાઇને અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં તા. ૧૦, ૧૧ તથા ૧૨મી એપ્રિલે લોકોનાં ટોળાંઓને હાથે ખેદજનક કામો થયાં ખરૂં ?

જ૦—જી હા.

સ૦—એ બનાવની બાબતમાં અંગત માહીતી તમને કંઇ જ નહિ હોય, ખરૂં કેની ?

જ૦—ના જી.

સ૦—એ બનાવોની બાબતમાં અમે કંઇક મત બાંધી શકીએ એવું તમે કંઇ કહી શકો છો ?

જ૦—હું આટલું કહેવાની રજા લઇશ કે અમદાવાદનાં શું કે વીરમગામનાં શું, લોકોનાં ટોળાંઓએ કરેલાં કૃત્યોને તો મેં સર્વથૈવ અક્ષમ્ય માન્યાં છે; અને મને ખેદ છે કે લોકો એટલે દરજ્જે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા. છતાં એની સાથે સાથે જ હું એ પણ જણાવી દેવા ઇચ્છું ખરો કે વ્યાજબી રીતે કે ગેરવ્યાજબી રીતે પણ જે લોકોમાં હું પ્રિય હતો તેમના ધૈર્યની મને પકડીને સરકારે આકરી કસોટી કરી. સરકારે ડહાપણ બતાવવું ઘટતું હતું. હું એમ નથી કહેવા ઇચ્છતો કે સરકારે જ ભૂલ કરી અને લોકોએ નથી કરી. હું તો કહી ગયો કે લોકોની ભૂલ તો માફ ન જ થઇ શકે.

[ત્યારપછી અમદાવાદમાં પાછા ફર્યા પછી થયેલી ભૂલો સુધારવા પોતે શું શું કર્યું તેનું ગાંધીજીએ વર્ણન કરી બતાવ્યું.]

શાંતિ ફેલાવવાને સારૂ મારાથી જે થઇ શકે તે તે સેવા કરવાનું મેં સરકારને તેમજ લોકોને સૂચવ્યું. મિ. પ્રૅટ અને બીજા અમલદારો જોડે મારે લાંબી વાત થઇ. ૧૩મી તારીખે લોકોની સભા ભરવાનું મેં નક્કી કરેલું, પરંતુ તેમ કરવું ઘણું મુશ્કેલ જણાયું તેથી ૧૪મી તારીખે સભા થઇ.

રમખાણો અને 'ભણેલાઓ'

[આ સભામાં જ લોકોના વર્તનને વખોડી કાઢતાં જેમનો રમખાણોમાં હાથ હતો એ લોકોને પોતે 'ભણેલા' કેવી રીતે કહ્યા અને તેમના કામને 'યોજિત' કેવી રીતે ગણ્યું તે સમજાવતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે: ]

આ બન્ને શબ્દોનો મારી વિરુદ્ધ તેમજ લોકોની વિરુદ્ધ વખતોવખત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જેઓ ગુજરાતી ભાષા સમજે છે તેઓ બરાબર જાણે છે—અને સર ચીમનલાલ પણ સાક્ષી પૂરશે—કે 'ભણેલા' શબ્દનો અર્થ લખીવાંચી જાણનારા એટલો જ છે; અને ઉંચી કેળવણી પામેલાને સારૂ 'શિક્ષિત' વિશેષણનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી મેં વાપરેલા શબ્દમાં ડિગ્રીવાળાઓનો સમાવેશ થઇ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે 'યોજિત કાર્ય' નો અર્થ પણ જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે. યોજના એટલે હિન્દુસ્તાનમાં થયેલા કોઇ પણ કાવતરા અથવા ઘટનાનો આ અમદાવાદની યોજના ભાગ હતો એવું કહેવાનો મારો આશય ન હતો; અને મારૂં આખું ભાષણ વાંચનાર એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે તેમ છે. એ વેળાએ મને પંજાબની તો શું પણ વીરમગામના બનાવોની પણ ખબર ન હતી. મારા વિચારો કેવળ અમદાવાદમાં બનેલા બનાવોને વિષે જ અપાયા હતા.

મિ. ગાઇડરની તપાસની સાથે મને કશો સંબંધ ન હતો. હું જાણું છું કે મેં કોઇ પણ ગુન્હેગારનું નામ તેમને ન આપ્યું તેથી તેઓ મારી સામે ફરીઆદ કરે છે. પણ મારી કાર્યરેખા તે જાણતા નથી તેથી તેઓ ભ્રમિત થયા છે. મારૂં કામ ગુન્હેગારોની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાનું, તેઓને ફરી ગુન્હો કરતા અટકાવવાનું અને ગુન્હો કબૂલ કરાવવાનું છે. જે માણસ આ કાર્ય કરે તેનાથી પોલીસને ખબર આપવાનું કાર્ય ન જ બની શકે, કેમકે એ બન્ને વિરોધી ધંધા છે. હું જાણું છું કે મિ. ગાઇડર એથી ઉલટું માને છે, પણ મને તેઓ મનાવી શક્યા નહિ. અમદાવાદીઓને વિષે દુષ્ટ અફવા ફેલાઇ તેથી લોકો વધારે ઉશ્કેરાયા. કેટલાક અર્ધદગ્ધ જુવાનો સીનેમેટોગ્રાફો, મૂર્ખ નવલકથાઓ અને ખુનામરકીની [illegible] [illegible]

નેતાઓની પાસેથી ખોટા વિચારો ગ્રહણ કરે છે. આવા માણસોને હું જાણું છું. તેવા ઘણાને સીધે માર્ગે ચઢાવવા મેં પ્રયત્ન કરેલ છે અને એવા ઘણાને ખુનામરકીના ઉપાય ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે.

'યોજના' એટલે શું ?

આવા પ્રકારના અડધું જ્ઞાન મેળવેલા જુવાનોથી પ્રેરિત થઇને અજ્ઞાની માણસોએ અમદાવાદમાં ન કરવાનાં કાર્ય કર્યાં. એવા ઘણા ન હતા એમ પણ હું જાણું છું. અને ખુનામરકી ઇત્યાદિ યોજનાપૂર્વક થયાં છે એનો અર્થ આથી વિશેષ મેં સૂચવ્યો નથી, કર્યો નથી. યુનિવર્સિટીના શિક્ષિત માણસોની આ યોજના છે એવું મેં સૂચવ્યું નથી. આ કાર્યમાં તેઓનો હાથ હતો એમ મેં જાણ્યું પણ નથી.

સ૦—તમે એમ સૂચવો છો કે આ બધાં ટોળાંઓ એક જ ઇરાદાથી કામ કરી રહ્યાં હતાં ?

જ૦—હું એમ નથી કહેતો. એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ગણાય. પણ હું માનું છું કે બે ત્રણ માણસોએ લોકોને ઉશ્કેર્યા અને લોકો દોષમાં પડ્યા.

સ૦—આ કાર્યો સરકારની સામેનાં તમે ગણો છો કે યૂરોપીઅનોની સામેનાં?

જ૦—સરકારની સામે હતાં એમાં તો મને શક જ નથી. પણ આજ સુધીયે યૂરોપીઅનોની સામે તે હતાં કે નહિ એ વિષે હું નિશ્ચય કરી શક્યો નથી. યૂરોપીઅનોની સામે ન હતાં એવાં શુભ ચિન્હો કેટલાક તો મેં જોયાં છે, છતાં બધો વિચાર કરતાં હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નથી.

સત્યાગ્રહ અને ગુન્હેગારો

સ૦—સત્યાગ્રહના સૂત્ર પ્રમાણે ગુન્હેગારોને સજા મળવી જોઇયે કે નહિ ?

જ૦—ગુન્હેગારોને સજા કરવી એ ખોટું છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી. પણ તેથી વધારે સારો રસ્તો આપણી પાસે છે. સજા કરવામાં એવો ભાવ રહ્યો છે કે બહારથી દબાણ કરીને આપણે માણસને સુધારી શકીયે. આ વાત મને યોગ્ય નથી લાગતી. પણ અત્યારે તો હું આટલું કહું એ બસ છે કે ગુન્હેગારને સજા થાય તેની સામે સત્યાગ્રહી ફરીઆદ ન કરી શકે. એટલે સજાઓ વિષે સત્યાગ્રહીનું સૂત્ર સરકારી અમલનું વિરોધી નથી એમ કહી શકાય.

સ૦—પણ સત્યાગ્રહના નિયમ પ્રમાણે ગુન્હા શોધી કઢાય એવી હકીકત સત્યાગ્રહીઓ ન આપે એમ તમે કહેતા જણાઓ છો.

જ૦—હું ઉપર કહી ગયો તેમ સત્યાગ્રહી બે ઘોડે ન ચઢી શકે. સુધારણા અને પોલીસખાતું એ બે સામસામી વાત છે. બન્ને રાજ્યસત્તાને મદદ કરનારાં છે,

પણ દરેક જુદે રસ્તે મદદ કરે છે. સત્યાગ્રહી લોકોને વિનયી અને સ્વેચ્છાએ કાયદાને માન આપનારા બનાવે છે. પોલીસખાતું ગુન્હેગારોને ખોળી કાઢી તેઓને સજા કરાવી ગુન્હા ઓછા કરવાની આશા રાખી રાજ્યસત્તાને મદદ કરવાનો દાવો કરે છે. બન્ને પક્ષનો ઇરાદો શુભ છે.

સ૦—ધારો કે સત્યાગ્રહીએ નજરોનજર ગુન્હો થયેલો જોયો. આ ગુન્હાની પોલીસને ખબર આપવી એ તેની ફરજ છે કે નહિ? આ સવાલનો જવાબ તમને યોગ્ય જણાય તો જ આપજો.

જ૦—હું મિ. ગાઇડરને તો એનો જવાબ આપી ચુકયો છું અને મને ભાસે છે કે આપને પણ આપવો એ જ ઉચિત છે. આ દેશના યુવકવર્ગને મારા કોઇ પણ બોલથી આડે માર્ગે દોરવા હું નથી ઇચ્છિતો; આપના સવાલના જવાબથી ગેરસમજ થવાનો ભય છે; છતાં એક સૂત્ર તરીકે તો મારે કહેવું જોઇયે કે કોઇ પણ માણસની પોતાના ભાઇની સામે સાક્ષી આપવાની ફરજ ન હોઇ શકે. અહીં 'ભાઇ'નો અર્થ હું સંકુચિતપણે નથી કરતો. જાતિ, ધર્મ કે દેશનો ભેદ રાખ્યા વિના પ્રત્યેક એકબીજાના ભાઇ છે એવો અર્થ કરશો. સત્યાગ્રહીથી 'ભાઇ' નો સંકુચિત અર્થ કરાય નહિ. જો હું મારા ભાઇને ગુન્હામાંથી છોડાવવા ઇચ્છું તો હું તેના ગુન્હાની પોલીસને ખબર આપીને છોડાવી ન શકું. હું મારા ભાઇની ઉપર કાંઇ પણ અસર કરી શકું તેના પહેલાં તે મારી આગળ જે કંઈ કહે તેને વિષે મારે તેને નિર્ભય બનાવવો જોઇયે. હું તેમ ન કરૂં તો તે છૂટથી પોતાના ગુન્હાને ન સંભળાવે. પણ પોતે નજરે જોયેલા ગુન્હાની પણ જુબાની ન આપવાનો અધિકાર માત્ર સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આટલું હું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ અહીં હું ખુની ગુન્હેગારોના પ્રસંગમાં આવેલો છું અને તેમાંના ઘણાએ પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે; કેટલાકે ગુન્હા કરવાનું છોડી પણ દીધું છે. આમ છતાં જુબાની ન આપવાના એવા અધિકારનો દાવો હું પોતે કરતો નથી. હું મને પોતાને સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી માનતો નથી. એટલે મારી નજરે ગુન્હો થયેલો હું જોઉં તો તેને વિષે સાક્ષી ન જ આપું એવું હું કહી શકતો નથી.

સ૦—આ સિવાય બીજું કંઈ તમારે કહેવાની ઇચ્છા છે?

ખાસ અદાલતો

જ૦—હા જી. મને લાગે છે કે જે ખાસ અદાલતો અહીં નીમવામાં આવી હતી તેનું કાર્ય ઠીક ન્યાયસર થયું હતું. આથી મને ટીકા કરતાં સંકોચ થાય છે. તોપણ [illegible] સરકાર [illegible] લડાઈ કરવાના ગુન્હાનો આરોપ [illegible]

મુકવો નહોતો જોઇતો. તેમ થવાથી કેટલાક લોકોને હદ કરતાં વધારે સજા થઇ છે. એ ઉતાવળું પગલું હતું.

**સ૦**—પણ એ તો તમે સરકારી વકીલનો દોષ જણાવ્યો.

**જ૦**—હું એમ નથી માનતો. આવાં ભારે કામોમાં સરકારી વકીલ તેના મુખીને પૂછ્યા વિના જવાબદારી ન ઉઠાવે. તેથી હું કમિટીને કહેવા ઇચ્છું છું કે અદાલતોની મારફતે યોગ્ય અને કેટલીક વેળા જોઇયે તેથી વધારે સજા મળ્યા છતાં અમદાવાદની ઉપર જે દંડ નાંખવામાં આવ્યો છે તે વધારે પડતો ગણાય જ. વળી મજૂરોની ઉપર સરખે હિસ્સે કર નાંખવામાં આવ્યો એ બેવડી સજા કરવા જેવું થયું છે. અને કર ઉઘરાવવાની ઢબ ગેરવ્યાજબી અને મજૂરોને હલાકી કરનારી ગણું છું. નડિયાદ તેમજ બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નાંખવામાં આવી છે એ તદ્દન ગેરવ્યાજબી માનું છું. નડિયાદના કલેકટરે પાટીદાર અને વાણીઆ વર્ગ ઉપર બોજો નાંખવા વિષે જે દલીલો આપેલી છે તે વજુદ વિનાની છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં વેરભાવ જોઉં છું. મને તો ખાત્રી થઇ છે કે જેઓ ટ્રેનના પાટા ઉખેડવા ગયા હતા તેઓને નડિયાદીઓએ જરા પણ મદદ નથી કરી. એટલું જ નહિ પણ તેઓએ સરકારને મદદ કરેલી છે, અને તેઓએ આપેલી મદદ કલેકટરે સુંદર શબ્દોમાં કબૂલ પણ કરેલી છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બારેજડી અને નડિયાદનો જે દંડ થયો છે તે રદ થવો જોઇયે અને બારેજડી–નડિયાદ ઉપરથી વધારાની પોલીસ ખેંચી લેવાની જોઇયે.

જસ્ટિસ રૅન્કિનની તપાસ

**જસ્ટિસ રૅન્કિન**—હું તમને લાંબા સવાલ પૂછવા નથી ઇચ્છતો. સત્યાગ્રહની ઉંડી ચર્ચામાં પણ નહિ ઉતારૂં. પણ જો તમને હરકત ન હોય તો તમારી મારફતે હું કેટલીક ખબર જાણવા ઇચ્છું છું. તમે કહો છો કે તમે પોલીસના હુકમોને પૂરેપૂરૂં માન આપવાને લોકોને સૂચવેલું હતું.

**ગાંધીજી**—આપ બરોબર કહો છો.

**સ૦**—મૅજીસ્ટ્રેટ જે કંઇ હુકમો કાઢે તેને પણ માન આપવાનું તમે કહેલું?

**જ૦**—હા જી. આ બાબતની ચર્ચા અમારામાં કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ થયો તેના પહેલાં જ થયેલી હતી અને મેં એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે સરઘસો વગેરે કાઢવાને લગતા બધા કાયદાને પૂરેપૂરૂં માન અપાવું જોઇયે.

**સ૦**—આ બાબત તમે ભાષણો કરેલાં કે નોટીસો કાઢેલી?

**જ૦**—નોટીસો કાઢેલી અને ભાષણો પણ કરેલાં એવું મને યાદ છે.

સ૦—તમારી પાસે એને લગતાં ભાષણો, નોટીસો વગેરે જે કંઈ હોય તે મને તારીખવાર મોકલશો ?

જ૦—અવશ્ય મોકલીશ. મારી પાસે કેટલું નીકળી શકશે એનો મને અત્યારે ખ્યાલ નથી.

સ૦—તમને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ દિલ્હી જવા તાર કરેલો તે સત્યાગ્રહ ફેલાવવાને ?

જ૦—ના જી. દિલ્હીમાં અશાંતિ વર્તતી હતી તેથી લોકોનાં મન શાંત કરવાને. સ્વામીજીની એવી માન્યતા હતી કે હું લોકોનાં મન શાંત કરી શકીશ.

સ૦—એ તારો પણ તમારી પાસે હોય તો મને મોકલશો ?

જ૦—મને ધાસ્તી છે કે એ મારી પાસે નહિ હોય. જેના જવાબો હું આપી દઉં છું એવાં ઘણા કાગળોઆં તે જ વેળાએ ફાડી નાંખવાની મારી આદત છે. ભવિષ્યમાં ઉપયોગી હોય એવા જ કાગળો હું સાચવું છું. છતાં હું તપાસ કરીશ.

સ૦—તમે પલવલથી પાછા ફર્યા અને ભાષણો કર્યા તેમાં તમે જણાવ્યું છે કે તમારી ઇચ્છા ફરી પાછા તુરત દિલ્હી જવાની હતી. જો તમારો ઇરાદો દિલ્હીમાં શાંતિ જ ફેલાવવાનો હતો તો તમે પાછા દિલ્હી જવાનો ઇરાદો કેમ રાખ્યો ?

જ૦—કેમકે મને પલવલથી પાછો ફેરવવામાં આવ્યો ત્યારે સત્યાગ્રહી તરીકે મારી ફરજ તે હુકમનો અનાદર કરવાની થઈ પડી.

સ૦—પણ તમારા પાછા દિલ્હી જવાથી અશાંતિ થાય નહિ ? અને તમે સરકારને તમારા કાર્યથી તકલીફમાં ન નાંખો ?

જ૦—સરકાર ગેરવર્તણૂક ચલાવે, એ ગેરવર્તણૂકને લીધે હું કાંઈ પણ યોગ્ય પગલું ભરું, અને તેથી સરકાર ગુંચવાડામાં આવી પડે તેને સારુ હું જવાબદાર ન બનું. પણ હુકમનો અનાદર કરી મારા દિલ્હી જવાથી અશાંતિ થાય તો હું અનાદર કરતો જરૂર અટકું; કેમકે સત્યાગ્રહના બીજા સિદ્ધાંતને એવા અનાદરથી દોષ આવે. અને જ્યારે મને બધી જગ્યાએ ખુનામરકી થયાની ખબર પડી ત્યારે તુરત જ ઘણી દિલગીરી સાથે મેં દિલ્હી જવાનું મોકુફ રાખ્યું.

સ૦—ત્યારે ફરી દિલ્હી જવામાં તમારો હેતુ શો રહ્યો ?

જ૦—સત્યાગ્રહી અન્યાયી અથવા તો જુલમી હુકમની સામે માત્ર પોતે દુઃખ ભોગવીને જ થઈ શકે છે; અને આ સમયે રોલેટ કાયદા વિષે સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તેથી જ મને દિલ્હી જતાં અટકાવવામાં આવ્યો

ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે હુકમનો મારે સાદર નિરાદર કરવો એ મારી ફરજ થઈ પડી. પણ પંજાબમાં બનેલી બીનાઓની મને ખબર પડી ત્યારે મારી ઉપર એવો નિરાદર મોકુફ રાખવાની વિશેષ ફરજ આવી પડી.

સ૦—તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ બે વખત મુલતવી રાખ્યો; બીજી વખતે કેમ મુલતવી રાખવો પડ્યો ?

જ૦—ના૦ વાઇસરોયે અને મુંબઇના ગવર્નર સાહેબે મને ઘણી ચેતવણીઓ આપી. તેઓએ પોતાની પાસેની વિશેષ માહીતીનો ઉપયોગ કરી મને સૂચવ્યું કે ખુનામરકી થવાનો ભય દૂર થયો છે એવી મારી માન્યતા વાસ્તવિક ન હતી. મેં વિચાર્યું કે આવી ચેતવણીને માન આપવું એ મારો ધર્મ છે.

સ૦—લોકોમાં સત્યાગ્રહના પ્રચારથી કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થઈ ગયું છે એ તમે કબૂલ નહિ કરો ?

જ૦—સામાન્ય રીતે હું એ કબૂલ નહિ કરી શકું. લોકો હવે કાયદાને ઓછું માન આપતા થયા છે એમ હું માનતો નથી. પણ મારે એટલું કબૂલ કરવું જોઇયે ખરૂં કે કોઈ કોઈ જગ્યાએ મારા પ્રચારનું તાત્કાળિક પરિણામ કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થવા રૂપે પણ આવ્યું છે.

સ૦—કયા કાયદા તોડવા એ વિષે કમિટી નીમવાનો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ કરશો ?

જ૦—કમિટી નીમીને સત્યાગ્રહીઓની ઉપર અંકુશ મુકયો. કયા કાયદાનો સવિનય ભંગ થઇ શકે એ દરેક માણસ એકાએક નહિ વિચારી શકે અને અવિનયી ભંગ થવાનો સમય આવે. તેવું અટકાવવું એ કમિટીનો હેતુ હતો.

સ૦—કમિટીઓ જુદી જુદી જગાએ નીમાયેલી હતી એ બધી સ્વતંત્ર હતી ?

જ૦—તે કાયદે સ્વતંત્ર હતી, પણ હકીકતમાં બધીની ઉપર મારો અંકુશ રહ્યો હતો, કેમકે તે અંકુશની પ્રત્યેક કમિટીએ માગણી કરી હતી. મને જ લગભગ દરેક કમિટીનો પ્રમુખ નીમીને તે તે કમિટીએ મારો અંકુશ સ્વીકારી લીધો હતો; અને સત્યાગ્રહ જેવી નવી વસ્તુના પ્રચાર સમયે આ વ્યવસ્થા મને યોગ્ય લાગી.

સ૦—'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' અને 'સિવિલ ડિસ્ઓબીડિયન્સ વચ્ચેનો તફાવત બતાવશો ? 'પૅસિવ રીઝીસ્ટન્સ' વિ૦ 'સિવિલ ડિસ્ઓબીડિયન્સ'

જ૦—બન્ને નોખી વસ્તુઓ છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'માં મંદતા રહેલી છે. તેમાં કાયદાનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ સમાતો નથી. જે કાયદો અપમાનયુક્ત છે તે પૅસિવ

રીઝિસ્ટર ઉપર આવી પડે ત્યારે તે તેને તાબે ન થાય એટલું જ. પણ 'સિવિલ ડિસ્-ઓબીડિયન્સ'—સવિનય ભંગ—એ એક તીવ્ર પ્રવૃત્તિ છે અને રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને સારૂ જેના ભંગમાં અનીતિ ન થતી હોય એવા અનેક કાયદાઓનો ઇરાદાપૂર્વક સવિનય ભંગ કરીને સ્વેચ્છાએ દુઃખ વહોરી લેવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં એ ભારે શસ્ત્ર છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'માં ઘણી વેળા સામેના માણસને ઇજા કરવાનો પણ જ્ઞાનપૂર્વક સમાવેશ મેં જોયો છે. સવિનય ભંગમાં કોઇને ઇરાદાપૂર્વક ઇજા કરવાનો કદી સમાવેશ થતો જ નથી.

[અપૂર્ણ

---

**તા. ૨૫–૧–૧૯૨૦**

# ગાંધીજીની જુબાની

સર ચીમનલાલની તપાસ

**સર ચીમનલાલ**—હું સત્યાગ્રહ સમજ્યો છું તે પ્રમાણે તમારે સત્યનું આચરણ કરવાનું છે અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે વહોરી લેવું પણ કોઇને દુઃખ ન દેવું.

**ગાંધીજી**—હા જી.

**સ૦**—હવે, ગમે તેવો પ્રામાણિક માણસ હોય તોપણ બીજા પ્રામાણિક માણસો અને તેની વચ્ચે સત્યને વિષે પણ મતભેદ તો હોય છે એમ આપણે જોઇયે છીયે. ત્યારે સત્યનો નિર્ણય કોણ કરી શકે?

**જ૦**—દરેકે પોતાને સારૂ કરવો રહ્યો.

**સ૦**—પણ જેટલાં માથાં તેટલા મત હોય છે એટલે ગોલમાલ થવાનો સંભવ નથી રહેતો?

**જ૦**—મને એમ ભાસતું નથી.

**સ૦**—પણ એક જ સત્યને શોધતાં દરેક માણસ જુદા જુદા અભિપ્રાયો બાંધતો જ આવ્યો છે.

**જ૦**—તેથી જ અહિંસા એ સત્યાગ્રહનો આવશ્યક ભાગ છે. એ વિના હું કબૂલ કરૂં કે ગોલમાલ થાય એટલું જ નહિ પણ તેથીયે વધારે દુઃખદ પરિણામો આવવાનો સંભવ રહે.

સ૦—ત્યારે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણસ ચારિત્ર્યમાં અને બુદ્ધિમાં બહુ કુશળ હોવો જોઇયે એમ તો તમે કબૂલ કરશો ?

જ૦—ના જી. સત્યાગ્રહને પૂરતા સત્યના અને અહિંસાના તત્ત્વની આશા હું બધામાં રાખું. ધારો કે કએ કાંઈ સત્ય શોધી કાઢયું અને ખએ તથા ગએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ખમાં અને ગમાં કના જેટલાં જ ઉંચાં ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિની જરૂર સત્યાચરણને સારૂ હું નથી સ્વીકારતો.

સ૦—ત્યારે આનો અર્થ એ થયો કે એક માણસ નિર્ણય કરે અને તેનાથી ઓછા ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિ વાળાઓએ આંધળા થઇને તેનું અનુકરણ કરવું. સત્યાગ્રહ અને અંધ-શ્રદ્ધા

જ૦—આંધળા થઇને અનુકરણ કરવાની વાત મારા આગલા જવાબમાંથી આપ નથી ઘટાવી શકતા. હું જે કહેવાને ઇચ્છું છું તે આ છે. માણસ પોતે સ્વતંત્ર રીતે જો શોધો કરી સત્ય ખોળવા જ ઇચ્છે તો જેણે અમુક વિશેષ બાબત શોધ કરી હોય તેનો એ સ્વીકાર કરે અને પછી કોઇને નુકસાન પહોંચાડયા સિવાય સત્ય માર્ગે ચાલે. આમાં અમુક માણસની શોધ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, ખરી છે કે ખોટી, તે જાણવા પૂરતો બુદ્ધિનો ઉપયોગ દરેકે કરવો રહ્યો છે. એટલે સત્યાગ્રહમાં અંધશ્રદ્ધાને ક્યાંયે અવકાશ નથી.

સ૦—ત્યારે તમારા ધોરણ પ્રમાણે તો એમ થયું કે ચારિત્ર્યકુશળ અને બુદ્ધિકુશળ માણસ જે નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે બીજાઓએ આંધળાભીંત બની વર્તવું, કેમકે તેઓ ઓછી બુદ્ધિને લીધે સ્વતંત્ર નિર્ણય નથી કરી શકતા.

જ૦—આપે મારો વિચાર બરોબર મુકયો ન ગણાય. મેં કહ્યું કે હું અન્ધ અનુકરણને માનતો જ નથી. સામાન્ય માણસમાં કામ કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેથી વધારે શકિતની જરૂરીયાત સત્યાગ્રહમાં મેં માની નથી.

સ૦—હું માનું છું કે અમુક હીલચાલની ફતેહનો આધાર તો તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઉપર રહે છે—

જ૦—સત્યાગ્રહને વિષે એવું કંઇ ખાસ છે એમ હું કબૂલ ન કરૂં. સત્યાગ્રહમાં એક જ શુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિજય મેળવી શકે છે.

સ૦—તમે તમારી જુબાનીમાં કહી ગયા છો કે તમે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હજુ ન કહેવાઓ; ત્યારે બીજાઓ તો તમારાથી વધારે ઉતરતી કોટિના હોવા જોઇયે.

જ૦—એમ હોવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી. હું માનતો નથી કે મારામાં કંઈ ખાસ વિશેષતા રહેલી છે. મારા કરતાં સત્યનો વધારે શુદ્ધ નિર્ણય કરનારા હોઇ

શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૪૦ હજાર અણુપઢ હિંદી સત્ય જોઈ શક્યા અને સત્યાગ્રહ કરી શક્યા. અને જો હું આપને ત્યાંનાં કેટલાક સ્મરણો આપી શકું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા ભાઈઓએ પોતાના મન ઉપર કેટલો કાબુ મેળવ્યો હતો એ જાણી આપને આશ્ચર્ય થાય.

**સ૦**—ત્યાં તો તમે બધા એક જ મતના હતા.

**જ૦**—ત્યાંના કરતાં અહીં મેં વધારે એકમત અનુભવ્યો છે. ત્યાં કંઈ થોડા મતભેદ ન હતા.

**સ૦**—પણ ત્યાં તો તમારે એક ચોખ્ખો મુદ્દો હતો. અહીં તેવું નથી.

**જ૦**—અહીં પણ મુદ્દો સરળ અને એક જ છે; અને તે રોલેટ ઍક્ટને રદ કરાવવો.

**સ૦**—વારુ, સત્યાગ્રહ કરતાં માણુસ જેલમાં જાય; એની માન્યતા પ્રમાણે એમાં એને અન્યાય થાય છે, તેથી એ રીતે ભરાઈ એનામાં રાજ્યકર્તા તરફ દ્વેષ ન આવે?

**જ૦**—મારો લાંબા કાળનો અનુભવ એથી વિરુદ્ધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું જોઈ શક્યો છું કે આઠ વર્ષની ઘણી સખત લડાઈને અંતે ત્યાંના રાજ્યવર્ગ અને હિન્દીઓની વચ્ચે દ્વેષભાવ ન વધ્યો એટલું જ નહિ, પણ બન્ને પક્ષ એક બીજાને માન આપતા થયા.

**સત્યાગ્રહીની સહનશક્તિ**

**સ૦**—પણ દુઃખ જ ભોગવ્યાં કરનારનામાં શું ભારે સહનશક્તિની જરૂર નથી?

**જ૦**—એવી કંઈ ભારે સહનશક્તિ જોઈયે એમ હું માનતો નથી. જે સહનશક્તિ પ્રત્યેક માતામાં રહેલી છે તેના કરતાં વધારેની જરૂર સત્યાગ્રહીને જેલના કે તેના બીજા દુઃખમાં નથી રહેલી. હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છું કે આપણા ભાઈઓએ એવી સહનશક્તિ બહુયે બતાવી છે.

**સ૦**—અમદાવાદનો દાખલો લો. તેઓએ બતાવી કે?

**જ૦**—હું કહીશ કે જ્યારે અમદાવાદ ઇત્યાદિના લોકો ભાન ભૂલી ગયા ત્યારે હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં એ કઠિન સમયે લોકોએ અપૂર્વ ખામોશી પકડી હતી. અમદાવાદમાં અને બીજી જગ્યાએ જે બન્યું એ સૂચવે છે કે લોકોએ પોતાની ઉપર હજુ સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો નથી. ખેડામાં લોકોને રોષ ચઢવાનાં કંઈ થોડાં કારણ ન હતાં, તેમ છતાં તેઓએ ગયે વર્ષે સરસ કાબુ જાળવ્યો હતો.

**સ૦**—ત્યારે જે ખુનામરકી થઈ તેને તમે અકસ્માત ગણો?

જ૦—અકસ્માત તો નહિ ગણું, પણ એ અપવાદ રૂપે હતી. અને જેમ જેમ સત્યાગ્રહની ઓળખ થતી જશે તેમ તેમ લોકો વિશેષ કાબુ મેળવતા જશે. હું માનું છું કે લોકો સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એટલે સુધી સમજી શક્યા છે કે જરૂર જણાયે હું ફરી કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની હિમ્મત કરૂં ખરો. સત્યાગ્રહરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળવાને લીધે દેશ વધારે પવિત્ર અને વધારે ઉજ્જ્વળ બન્યો છે એવી મારી ખાતરી છે.

સ૦—સામાન્ય રીતે તમારા મત પ્રમાણે સરકારની સાથે સહકાર અને તેમના પ્રત્યે અદ્વેષ હોવાં જોઇયે. દુઃખ સહન કરતાં કરતાં આમ બની શકે?

જ૦—મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને સિદ્ધ કરી આપે છે કે ઇરાદાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને, જે માણસ દુઃખ સહન કરે છે એ માણસ દુઃખ પાડનાર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ સિદ્ધાંત હું ઓળખી શક્યો. જે જનરલ સ્મટ્સે હજારો હિંદીને કેદમાં ઘાલ્યા હતા તે જ જનરલ સ્મટ્સના હાથ નીચે તેમાંના જ હિન્દીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં મહાયુદ્ધને સમયે લડયા, અને જનરલ સ્મટ્સ વિલાયતથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓએ તેમને સ્વેચ્છાએ માનપત્ર આપ્યું.

સ૦—સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના લોકો એ હીલચાલમાં ભાગ લઈ શકે?

જ૦—પ્રતિજ્ઞા નહિ લેનારને હું કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવામાં સામેલ ન થવા દઉં, પણ તેમની બીજી બધી મદદ અવશ્ય માગું અને લઉં. રોલેટ ઍક્ટની લડતમાં જેઓએ પ્રતિજ્ઞા નહોતી લીધી તેઓ સવિનય ભંગમાં ભળ્યા ન હતા. આવા બીજાઓને સારૂ બીજી પ્રતિજ્ઞા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે વડે તેઓ સત્ય અને અહિંસા જાળવવા બંધાયા હતા. લડતના એક અંશને એક વેળાએ અને અને બીજા અંશને બીજી વેળાએ આગળ લાવવાનો આગેવાનોને અધિકાર છે, એ ધોરણ પ્રમાણે મેં તે વેળાએ સવિનય ભંગના અંશને ગૌણ કર્યો અને સત્ય તથા અહિંસાના તત્ત્વને પ્રધાનતા આપી.

સ૦—મિસિસ બેસંટે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે?

સત્યાગ્રહ અને મિસિસ બેસંટ.

જ૦—એ વિષે મતભેદ છે. મુંબઇમાં હું સમજેલો તે પ્રમાણે તેમણે કમિટી-વાળા શબ્દો બાદ કરીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મિસિસ બેસંટે પોતે એમ જણાવ્યું કે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી જ ન હતી.

સ૦—મિસિસ બેસંટે એમ નહોતું બતાવ્યું કે રોલેટ અકટનો સવિનય ભંગ કરૂવાને સારૂ માણસ 'એનાર્કિસ્ટ' હોવો જોઇયે?

જ૦—તેમણે એમ કહ્યું છે ખરું, પણ હું એવું માનતો નથી. અને રોલેટ અકટનો સવિનય ભંગ કરવાનો સમય તો કોઈ પ્રસંગે જ આવી શકે.

સત્યાગ્રહ અને 'એનાર્કી'

સ૦—સત્યાગ્રહમાં સરકારને પજવવાનો ખ્યાલ નથી રહ્યો ?

જ૦—કદી નહિ. સત્યાગ્રહી સરકારને પજવીને દાદ લેવા ઇચ્છી શકે જ નહિ. સત્યાગ્રહી હંમેશાં સામા પક્ષની બુદ્ધિને પોતાના સત્યના બળ વડે જાગૃત કરે છે અને દુઃખ સહન કરીને તેના હૃદય ઉપર અસર પાડે છે.

સ૦—પણ તમારી રીત પ્રમાણે કરતાં રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય ન થઈ પડે ?

જ૦—જો કેવળ નિર્દોષ માણસો સત્યાગ્રહ ચલાવે તો વ્યવસ્થા તૂટી પડવાનો સંભવ ઘણો ઓછો જોઉં છું. પણ જો કોઈ રાજ્યકર્તા ન્યાયનો કેવળ તિરસ્કાર કરવા બેસી જાય તો એવી અન્યાયી વ્યવસ્થા અશક્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું જરૂર રહું નહિ.

સ૦—તમારા સંદેશામાં તમે લોકોને ખુનામરકી નહિ કરવાની સલાહ આપી છે; છતાં તેઓએ ખુન કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં. તમને એમ નથી લાગતું કે સામાન્ય માણસ તમારું અહિંસાનું તત્ત્વ જાળવી ન શકે ?

જ૦—હું કબૂલ કરીશ કે ઘણાં વર્ષો સુધી ખુનખરાબી ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી માણસો તેમ નહિ કરવાના ફાયદા એકાએક ન સમજી શકે, અથવા સમજતા છતાં પોતાના આવેશને ન રોકી શકે.

'યોજના'

સ૦—હવે હું થોડા સવાલો તમે 'યોજના' વિષે જે કહ્યું છે તે બાબત પૂછીશ. 'યોજના' ક્યારે થઈ ?

જ૦—મારી ખબર પ્રમાણે અને મારા સ્મરણ પ્રમાણે તા. ૧૦મીની રાત્રે અને ૧૧મીને દિવસે.

સ૦—કેવી રીતે યોજના થઈ ?

જ૦—કેટલાક યુવકોએ પોતાને મળતાં ટોળાંઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવ્યું. મારી સમજ પ્રમાણે જાનને નુકસાન કરવાની સૂચના થયેલી જણાતી નથી. ઘણા માણસોએ આ યોજનામાં ભાગ લીધો એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી.

સ૦—આ બાબત તમે બધી હકીકત આપી શકો છો ?

જ૦—હું મને ખબર આપનારનાં નામનિશાન નહિ આપી શકું. પણ જે પ્રમાણે યોજના ઘડાઈ તે હું કહી રહ્યો છું.

સ૦—તમારી પાસે પૂરાવો આવ્યો તે ભરોસાલાયક હતો એમ તમે કેમ કહી શકો છો ?

જ૦—મારી પાસે જેઓએ ખુનામરકી જોઈ, જેઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવવામાં આવ્યું અને જેઓએ એ સાંભળ્યું તે ત્રણે વર્ગે વાત કહી.

સ૦—પણ તમને એ લોકોએ ખોટી ખબર આપી નથી એ તમે કેમ કળી શકો ?

જ૦—હું માનું છું કે મારામાં ખરૂંખોટું પારખવાની ઠીકઠીક શકિત છે. મારી પાસે કોઈ ગામડાંનાં માણસો આવે, તેઓને હું ઠપકો આપું ત્યારે તેઓ ઇનિકાર કરવાને બદલે પોતે કરેલાં કૃત્ય કબૂલ કરે, વર્ણવી બતાવે, ત્યારે તેમના કહેવા ઉપર મને વિશ્વાસ આવે. ખેડામાં રેલના પાટા ઉખેડવામાં આવ્યા હતા એ કામ ગણ્યાગાંઠયા માણસોએ કર્યું હતું. તેઓ દારૂ પીનારા હતા. નડિયાદીઓનો તેમાં હાથ નહોતો. જો તેઓને ખબર હોત તો તેઓ એ કામ અટકાવત એમ હું માનું છું. આ વિષે ખબર આપનારાઓ તરફ મને એટલું માન છે કે તેઓની હકીકત ઉપર હું જરૂર વિશ્વાસ મુકું.

સ૦—જેમણે ગુન્હા કર્યા તેવા માણસોને સજા થઇ છે કે ?

જ૦—હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. સજા કોને કોને થઈ એ તરફ મેં ધ્યાન નથી આપ્યું.

સ૦—તમારા એક કાગળમાં તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ બંધ કરવાનાં કારણો આપ્યાં છે અને ફરી શરૂ કરવાની શરતો જણાવી છે. તમે એમ કહ્યું છે કે લોકો જ્યાં સુધી ખુનામરકી કરે એવો ભય રહે ત્યાં સુધી તમે કાયદાનો ભંગ શરૂ ન કરો; અને તમે એમ પણ બતાવ્યું છે કે જુલાઇ માસ સુધીમાં લોકો તમે કાયદાનો ભંગ કરી શકો એટલા તૈયાર થયા હશે. એપ્રિલ મહિનાના અનુભવ પછી તમે એવું કેમ ધારી શકયા ? કાયદાનો ફરી ભંગ

જ૦—લોકોનો અનુભવ લીધા પછી, લોકોનો પશ્ચાત્તાપ સાંભળ્યા પછી મને વિશ્વાસ આવ્યો કે લોકો સમજી ગયા હોવા જોઇયે.

સ૦—ત્યારે તમને એટલી ટુંકી મુદતમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે લોકો સત્યાગ્રહનું ઉંડું રહસ્ય સમજી ગયા ?

જ૦—એવું તો મેં કઈ નથી ધાર્યું. લોકો સત્યાગ્રહનું ઉંડું રહસ્ય ન સમજ્યા હોય એ હું સ્વીકારી શકું છું. પણ લોકો એટલું સમજી ગયા છે કે જો તેઓ કાયદાનો

સવિનય ભંગ કરવામાં ભાગ ન લે તોયે તેઓ ખુનામરકીથી દૂર રહી અહિંસાનું તત્ત્વ પાળીને તેવા સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરે. લડત ફરી શરૂ કરવાને સારૂ એટલું બસ થાય.

સ૦—અને જો લોકો એટલું પણ ન સમજ્યા હોય તો તમે સરકારે કરેલી મિલિટરી ગોઠવણ ઉપર સુલેહ જાળવવાનો આધાર રાખ્યો ?

જ૦—હા જી.

સ૦—એટલે એમ થયું કે તમે કાયદાનો ભંગ કરવાની મજા લઇ શકો એટલા સારૂ તમે હિંદુસ્તાનમાં બધે લશ્કર ગોઠવાઇ જાય એમ ઇચ્છયું.

જ૦—મારા કાગળનો એવો અર્થ નથી. હું એ પ્રમાણે ઇચ્છવાનો ગુન્હો ન કરૂં. જે અર્થ મેં કર્યો છે એ અર્થ સ્વીકારવા હું આપને સૂચવું છું.

સ૦—તમે એ પ્રમાણે ન ઇચ્છો તો તમે મિલિટરી ગોઠવણનું લખ્યું છે તેનો શો અર્થ ?

જ૦—એનો અર્થ સીધો છે. જો સરકાર મારા ઇચ્છયા વિના કે વિના સૂચવ્યા અનાયાસે પોતાની મેળે એવી લશ્કરી ગોઠવણી કરે કે જેથી ખુનામરકી થવાનો સંભવ જ ન રહે, તો મારા જેવા સત્યાગ્રહીને કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાને કંઇ બાધ ન હોય. પણ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની ખાતર સત્યાગ્રહીથી લશ્કરી ગોઠવણી માગી કે ઇચ્છી ન શકાય. તેથી જ આપની કલ્પના યથાર્થ નથી એમ હું કહું છું. વળી વાઇસિરાયે અને ગવર્નર સાહેબે જ્યારે મને કહ્યું કે જો હું હિંદુસ્તાન એક લશ્કરી છાવણી થઇ જાય એવું ન ઇચ્છતો હોઉં તો મારે સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખવો જોઇયે, ત્યારે મેં મારી એવી ઇચ્છા કોઇ કાળે ન હોય એવું કાયદાનો સવિનય ભંગ મોકુફ રાખીને સિદ્ધ કરી આપ્યું.

મજુરોનો દંડ

સ૦—મજૂરોની બાબતમાં તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?

જ૦—હું માનું છું કે મજૂરોની ઉપર બહુ મોટો બોજો નાંખવામાં આવ્યો છે અને તેઓની પાસેથી એ દંડ ઉઘરાવવાનો સમય પણ ઘણો ખરાબ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મિ. ચટફીલ્ડે હમેશાં પોતાની કારકીર્દીમાં એટલી બધી ખાનદાની બતાવી છે અને એપ્રિલ માસમાં તેમણે એટલી બધી સબૂરી બતાવી છે કે તેમના કોઇ પણ કાર્યને વિષે ફરીઆદ કરતાં મને અતિશય સંકોચ થાય છે.

પં. જગતનારાયણ—મહાત્માજી, તમે 'એનાર્કી' બંધ થાય એવા ઉપાયો લેવાની સામે તો નથી ના ? પં. જગતનારાયણની તપાસ

ગાંધીજી—ના જી.

સ૦—ત્યારે તમે રોલેટ અક્ટની સામે શાથી થયા ?

જ૦—રોલેટ ઍક્ટની સામે મારી મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે એ કાયદો આખી પ્રજાની ઉપર એક આરોપ રૂપે ઘડાયો છે.

સ૦—એ કાયદામાં રૈયતના બચાવોની કેટલીક કલમો છે એને વિષે તમે શું કહેશો ? બચાવની કલમો

જ૦—મને તો એ કલમો ભયંકર જાળની સમાન લાગે છે, કારણ એ કલમોથી અમલદાર અને પ્રજા એમ માની બેસે કે પ્રજાનો બચાવ કંઇક અંશે પણ થાય છે. આથી અમલદાર વધારે બેજવાબદાર બને અને પ્રજા ગફલતમાં પડે. ઘણો વિચાર કરતાં એ કાયદાનો બચાવ હું કોઇ પણ રીતે ન જોઇ શક્યો ત્યારે જ સામે થયો. વળી 'એનાર્કી'ને સજા કરવા સારૂ સામાન્ય કાયદાઓ પૂરતા છે એવી મારી માન્યતા છે.

સ૦—સત્યાગ્રહની લડતમાં સરકારને પજવણી થવાનો સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. સરકારને પજવતાં તમે ડરો કે ? સત્યાગ્રહ અને પજવણી

જ૦—સત્યાગ્રહીથી સરકારને કે કોઇને પજવવાની ખાતર કશી હીલચાલ ચલાવાય જ નહિ. પણ સત્યાગ્રહીના કોઇ પણ કાર્યથી સરકાર કે બીજા કોઇને ન ઇચ્છતા છતાં પણ પજવણી થાય તો તેથી કંઇ સત્યાગ્રહી ડરે નહિ. સત્યાગ્રહની લડત અને બીજી લડતમાં આટલો ભેદ છે કે સામાન્ય લડત ઘણી વેળા પજવણીને ખાતર શરૂ કરવામાં આવે છે.

સ૦—તમે એટલું કબૂલ કરશો કે બધી લડતમાં જીતનો આધાર સંખ્યા ઉપર હોય છે ? સત્યાગ્રહ અને સંખ્યાબળ

જ૦—બીજી લડતોને વિષે એ વાત ખરી છે; પણ સત્યાગ્રહમાં જોકે સંખ્યા હોય તો જાણે સારૂ, તથાપિ સત્યાગ્રહ સંખ્યાની ઉપર મુદ્દલ આધાર નથી રાખતો.

સ૦—પણ તમે જેમ બને તેમ વધારે માણસોને સત્યાગ્રહમાં જોડવાનો પ્રયત્ન તો જરૂર કરો—

જ૦—એ પણ સર્વાંશે બરોબર નથી, કેમકે સત્યાગ્રહનો આધાર તો કેવળ સત્ય ઉપર અને સત્યાગ્રહીની તપશ્ચર્યા ઉપર રહેલો છે.

સ૦—પણ એક માણસનો અવાજ રાજ્યપ્રકરણી મામલામાં કેટલું કામ કરે ?

જ૦—એ ઘણું કરે એ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

સ૦—તમે માનો છો કે અંગ્રેજી અમલદારો એક માણસનું કંઇ સાંભળે ?

જ૦—એવું બનેલું મેં જોયું છે. લૉર્ડ બેન્ટિંક કેશવચંદ્ર સેનને સારૂ મિ. બેન્ટિંક બન્યા.

સ૦—પણ એ તો તમે એક ભારે માણસનો દાખલો આપ્યો.

જ૦—સામાન્ય માણસ પણ નીતિ કેળવી શકે છે. જોકે અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર હું માનું છું અને આપણી પ્રજામાં ઘણા નિરક્ષર છે, તોપણ સત્યાગ્રહનો મંત્ર કેવળ નિરક્ષર માણસોને પણ આપવામાં જરાયે અડચણ ન આવે એવો મારો બહોળો અનુભવ છે.

સ૦—દક્ષિણ આફ્રિકામાં તમે ફતેહ મેળવી શકયા એનું શું કારણ માનો છો ?

જ૦—સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ત્યાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો જેલ જવા તૈયાર થયાં અને જરાયે મર્યાદા ન મેલી અને શાંતિ જાળવી શક્યાં, એ કારણ હું ફતેહનું માનું છું.

સ૦—ત્યારે તમે એમ કબૂલ નહિ કરો કે સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ તમારે ઘણાં માણસોની જરૂર તો ખરી ?

જ૦—ના જી. ઘણાં માણસો હોય તો ફતેહ વહેલી મળે એમ હું માનું છું ખરો, પણ તે વિના ન જ મળી શકે એવું હું નથી માનતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોકે સંખ્યાને લીધે જોર મળ્યું એમ કબૂલ કરવું જ જોઇએ, છતાં લડતનું ખરૂં રહસ્ય અને ખરૂં જોર તો તેની શુદ્ધતામાં અને શુદ્ધ સાધનોમાં હતું એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને સાધનની શુદ્ધતાને લીધે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અગ્રેસરોની સહાનુભૂતિ મેળવી શકયો હતો. વળી જેઓ ખુનામરકીને વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા છે તેવા માણસોના ઉત્સાહને પોષી શકે એવું ધાર્મિક સાધન તો સત્યાગ્રહ જ છે.

સત્યાગ્રહની વિશેષતા

સ૦—જે ભય સત્યાગ્રહને વિષે સર ચીમનલાલને છે તેવો મને નથી. વ્યક્તિઓ કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરે તો ખોટું જ પરિણામ આવે એમ હું માનતો

નથી. જ્યાં જ્યાં માણસો પોતાના માનને સારૂ જેલમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો ઉંચે ચડેલા હોવા જોઇયે એમ હું માનું છું. પણ સત્યાગ્રહની વિશેષતા શી છે એ જાણવા મેં કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે.

જ૦—સત્યાગ્રહમાં નીતિ પ્રધાન છે, તેથી લોકોમાં નીતિનું શિક્ષણ અને નીતિને વિષે ભાવ ફેલાવાં જોઇયે. સંખ્યાબંધ માણસો સત્યાગ્રહી થાય તેમાં કોઈ પણ સરકારને ગભરાવાનું કારણ હોય જ નહિ. કાયદા પ્રત્યે માન રાખવું એ આપણી ફરજ છે. તેથી કાયદા કરનારાઓની એવી ફરજ છે કે લોકસંગ્રહ થાય તેવા જ કાયદા પસાર કરે. સત્યાગ્રહ મંડળને કાયદાનો ભંગ કરનારૂં મંડળ કહેવું એ તો કેવળ અનુચિત છે. કાયદાને વિષે આંધળું માન સત્યાગ્રહી નથી રાખતો તેથી, અને કાયદા પાળવાની તેનામાં સામાન્ય વૃત્તિ હોય છે તેથી, તે પોતાના પ્રયત્નથી હમેશાં કાયદાને ઉચ્ચ પદે રખાવે છે.

સ૦—તમે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો તેનો હેતુ તો એ હશે કે પરદેશી બીનજવાબદાર અમલદારોની સામે સત્યાગ્રહ સિવાય બીજું હથિયાર તમારી પાસે ન હોઇ શકે— સ્વરાજ્યમાં સત્યાગ્રહ

જ૦—છેક એમ મારાથી નહિ કહી શકાય. હું તો જરૂર જણાયે પ્રજાને જવાબદારી સત્તા મળ્યા પછી પણ સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા કલ્પી શકું છું. વળી લોકોના ખવાસોના અજ્ઞાનનો જે બચાવ અંગ્રેજો કરી શકે તે આપણા કારભારીઓ નહિ કરી શકે.

સ૦—પણ જ્યારે આપણને પૂરી સત્તા મળશે ત્યારે આપણે આપણા કારભારીઓને બરતરફ કરી શકશું.

જ૦—એવો ભરોસો પણ હું સદાયને સારૂ ન રાખી શકું. ઇંગ્લંડમાં ઘણા કારભારીઓ પ્રજાનું માન અને પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોવા છતાં પણ અધિકારને વળગી રહી શકયા છે. એવું આપણે ત્યાં પણ નહિ બને એમ માનવાને મને કંઈ કારણ નથી. એટલે આપણને સંપૂર્ણ સત્તા મળે ત્યારે પણ આપણે સત્યાગ્રહ કરવો પડે એ હું કલ્પી શકું છું.

સ૦—જો આપણા અમલદારો હિન્દી જ હોય તો લોકો કાયદાને વધારે માન આપે અને કાયદા ભંગ કરવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે એમ તમે કબૂલ કરશો કે?

જ૦—હું એમ નથી માનતો. અંગ્રેજ અમલદારની ભૂલ તો કેટલીક તેના અજ્ઞાનને લીધે હોય છે અને તેથી તે માફ થઇ શકે. પણ હિન્દી અમલદારની ભૂલને

સારૂ તેવો કંઇ બચાવ નજ હોઇ શકે. જ્યાં રાજ્યસત્તા પ્રજાને જવાબદાર છે ત્યાં પણ પ્રધાનોએ ગંભીર ભૂલો કરેલી મેં જોઇ છે અને પ્રધાનોએ બીનજવાબદાર રીતે કામ કરેલું છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. એટલે સત્યાગ્રહીને તો બધા સરખા છે. એ જ્યાં અન્યાય જુએ ત્યાં જરૂર સામે થાય. અમલદારવર્ગની પાસેથી નીતિયુક્ત લોકમતને સારૂ સંપૂર્ણ માન મેળવવું એ સત્યાગ્રહીનું કાર્ય છે, અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરીને તે સફળતા મેળવે છે. જો હું લોકોને સત્યાગ્રહ બરોબર સમજાવી શકું અને તેઓની પાસે સત્યાગ્રહના નિયમોનું પાલન કરાવી શકું તો વાઇસરાય રોલેટ ઍક્ટ રદ ન કરે તો તેમની પાસેથી રાજીનામું લેવડાવી શકું.

સત્યાગ્રહ અને હડતાળ

સ૦—તમે હડતાળને સત્યાગ્રહનું અંગ ગણો છો કે ?

જ૦—ના જી. હડતાળ સત્યાગ્રહીની હોઇ શકે તેમ દુરાગ્રહીની પણ હોઇ શકે. ખરેખરી અગત્ય ન હોય ત્યાં સુધી હડતાળ ન પાડવી જોઇયે એવી મારી માન્યતા છે. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ પછી પણ મિ. હૉર્નિમેનને વિષે તેમજ ખિલાફતને વિષે હડતાળ પડાવવામાં મેં ભાગ લીધો હતો. પણ તેમાંથી હું કંઇ માઠું પરિણામ જોઇ શક્યો નથી.

સ૦—સત્યાગ્રહને અંગે જરાએ અશાંતિ ન થાય એવું તમે ઇચ્છો ખરા ?

જ૦—એવું ઇચ્છું નહિ એટલું જ નહિ પણ હું એવું થાય તો નિરાશ થાઉં. જો અનસૂયાબહેન અને હું પકડાયાં હોઇયે અને મજૂરોમાં કંઇ પણ અશાંતિ ન થાય તો અમે જરૂર નિરાશ થઇયે. પણ સત્યાગ્રહીની અશાંતિ ખુનામરકીનું સ્વરૂપ કદી ન પકડે. સત્યાગ્રહી બીજાને દુઃખે દુઃખી થાય અને એક જેલ જાય તો બીજા જેલમાં પહોંચવાની યોગ્ય તજવીજ કરે. આવી અશાંતિ સત્યાગ્રહને અંગે હું ઇચ્છું.

[અપૂર્ણ

---

# પાટેથી ઉતર્યા

ઠપકાનો કાગળ

મારી ઉપર હમેશાં પ્રિય અપ્રિય કાગળો આવ્યાં જ કરે છે. હું તન્ત્રી બન્યો એટલે વળી વિશેષ આવવા લાગ્યા છે. તેમાંના ઘણા હું છાપી શકતો નથી, છાપવા યોગ્ય હોતા નથી. પણ કોઇ કોઇ કાગળો છાપવાથી લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. એવો એક પત્ર મને હમણાં મળ્યો છે તે નીચે જેવો મળ્યો છે તેવો જ છાપું છું:

" 'કૉંગ્રેસ' ના મથાળા નીચે આપે જે અધિપતિની નોંધ લખી છે તે વાંચી અત્યંત ખેદ થાય છે. આપે દેશમાં આવ્યા પછી ખેડા જીલ્લામાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરી અધિકારીઓએ ૯૪

ટકા ખેડૂતોની માલમિલકત લૂંટી મહેસૂલ વસુલ કીધી તે કરવા દઈ પછી 'મહેસૂલ ન ભરે તેને અમો ફરજ પાડતા નથી' એવા સરકારી ફરમાનને સત્યાગ્રહની ફતેહ માની. વર્ણાશ્રમધર્મની વિરુદ્ધ ઢેડાઓની સાથે સ્પર્શાસ્પર્શની હીલચાલ ઉપાડી હિંદુઓનાં મન દુખવ્યાં. 'ગોરાઓના જેટલા જ હક રીફ્રુટોને આપો તો જોડાઇયે' એવી લો. તિલકની દલીલ વિરુદ્ધ પોતે પ્રથમ અહિંસાને બહાને લશ્કરમાં જોડાઇ લડવાનું વખોડતા હોવા છતાં એક ગુલામની દશામાં મડદાં ઉપાડવાને કે મરવાને તૈયાર થયા, આપ રીફ્રુટો એકઠા કરવા નીકળ્યા. કાળા કાયદા સામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરી કંઈકના જીવ જોખમમાં ઉતારી, કંઈનાં ઘરબાર લૂંટાવી, કાળા પાણીએ ચઢાવવામાં તથા ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં કારણભૂત થઈ—લોકોને અનુપમ પ્રેમના બદલામાં કટુ, ઝેરી અને ડંખી શબ્દોનો પ્રહાર કરી લોકોનો ભીષણ સંહાર કરાવવામાં અગ્રભાગ ભજવી, પછી એકાએક સત્યાગ્રહ પડતો મુકી પંજાબ જવાનું માંડી વાળી, કેળવાયેલા લોકોના પર આળ ચઢાવી ઈન્ડેમ્નિટી બિલને ટેકો આપવા નીકળ્યા એ શું આપે દેશની સેવા ઓછી બજાવી છે !

પરંતુ હજુ જાણે તેટલેથી સંતોષ ન થતાં અધૂરૂં રહી જતું હોય તેમ સમજી અમૃતસરની કૅાંગ્રેસમાં લોકમતની વિરુદ્ધ સુધારાના ઠરાવમાં, અને લોકોનાં ટોળાંએ મરફાડ કરી તેમ માની તેનો તિરસ્કાર બતાવવાનો ઠરાવ કરવામાં ખૂબ પાઠ ભજવી, છેવટે તમારા તન્ત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા પત્રમાં કૅાંગ્રેસનાં સમગ્ર કામને નિંદી, માત્ર તમારૂં કહ્યું થયુ તેટલું જ ઉત્તમ અને બાકીના બધા ઠરાવો કૅાંગ્રેસે મૂર્ખાઇભર્યા કર્યા છે એમ જણાવવાની જે હિમાયત કરો છો એ વાંચી લોકો તમારા પ્રત્યે ખેદ અને તિરસ્કાર દર્શાવી રહ્યા છે અને પ્રશ્ન કરી રહ્યા છે કે ગાંધીજી તે પ્રજાનો મિત્ર કે શત્રુ? (તમે) સત્યાગ્રહી છો કે રાજનીતિ અને વ્યવહારકુશળતાના જ્ઞાન વિનાના અથંગ દુરાગ્રહી? બળતે હૃદયે પૂર્વના પૂજ્યભાવને સ્મરણમાં લાવી લખું છું કે આ પત્ર વાંચીને કાર્યપદ્ધતિમાં ફેરફાર થાય તો (ત) તમોને અને લોકોને ઉભયને અત્યંત લાભકારી થશે. પણ હું માનું છું કે તેમ થવું અશક્ય છે, કારણકે 'જીદ્દી માણસ ઠોકર ખાધા વિના ઠેકાણે આવે નહિ'; તદ્‌વત્ તમારૂં છે. છતાં વાચી વિચારશો તોપણ સંતોષ માનીશ. સર્વત્ર લોકો એમ કહે છે કે હવે ગાંધીજી રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં કામ કરવાને લાયક નથી. જો તેઓ લોકોનું અને પોતાનું ખરૂં શ્રેય ઈચ્છતા હોય તો મુનિ સાધુના અપાસરા કે મઠમાં બેસી મૌનનું સેવન કરી ઇશ્વરસ્મરણ કરે તો તે તેમના તરફની મોટામાં મોટી દેશસેવા થયેલી લેખાશે.''

**હૃદયની કટુતા**

આ કાગળ લખનાર મહેનતુ જુવાન છે. તેમનામાં દેશદાઝ છે, પણ જેમ વક્ર આંખને લીધે આપણે બધું વક્ર જોઇયે છીયે તેમ આ ભાઇ પોતાના હૃદયની કટુતાથી મારે વિષે બધું વાંકું જ જુએ છે. મારા પ્રત્યે તો તેમને એક વેળા પ્રેમ જ હતો. પણ તેમની અંગ્રેજો પ્રત્યેની કટુતાથી ને મારી અંગ્રેજો પ્રત્યેની દ્વેષરહિત વૃત્તિથી તે ભાઈ જેને મારાં સારાં કામો માનતા અથવા જેને વિષે તે તટસ્થ હતા તે પણ

તેમને નઠારાં લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ મારાં મેં સારામાં સારાં કામો માન્યાં છે તેમાંથી તેઓ મારી નાલાયકી ઘટાવી શક્યા છે.

વિષયધ્યાનનું પરિણામ

આ કંઇ અપવાદ નથી. આવો અનુભવ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલો હતો, અહીં પણ થયાં કરે છે. માણસની આવી દશા કેમ થઇ જતી હશે? તેનો જવાબ ભગદ્ગીતામાં સારામાં સારા શબ્દોમાં અપાયો છે. ‘ વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષનો તેની સાથે સંગ ઉત્પન્ન થાય છે. સંગથી કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી વિનાશ થાય.’ આ ઉત્તરોત્તર ગતિનો ચિતાર છે. બધાની વિષયધ્યાનની છેવટની ગતિ નથી થતી, કેમકે બધા કેવળ ભાન ભૂલી જતા નથી.

ઉપરના લખનારને ‘બ્યુરૉક્રસી’ પ્રત્યેનો અણગમો એ વિષય છે. તેમાંથી તેને ક્રોધ થયો છે ને તે ક્રોધના આવેશમાં સારાસારનો વિવેક ભૂલાઇ ગયો છે, તો આગળ બોલેલાં વચનોનો પણ ખ્યાલ નથી રહ્યો.

આવી દશામાંથી આપણે બધાએ મુક્ત રહેવાય તો રહેવું એ સાવચેતી આપવા મેં ઉપરનો કાગળ પ્રગટ કર્યો છે.

...ધ અને ...ક

‘બ્યુરૉક્રસી’ કે બીજી ‘ક્રસી’ નાં કાર્યો આપણને બધાં પસંદ પડવાની જરૂર નથી. મને તેઓનાં ઘણાં કાર્યો ખરાબ લાગે છે. પણ મને તેથી તેનો દ્વેષ નથી થતો, અને તેથી તેની ખોડો જેટલી ચોક્કસ રીતે હું બતાવી શકું છું તેટલી ચોક્કસ રીતે બીજા થોડા બતાવી શકે છે એમ હું માનું છું. બ્યુરૉક્રસીની સામે જેટલી દઢતાથી હું મારાં ચાર વર્ષમાં થયો છું તેટલે દરજ્જે થોડા થયા હશે. પણ મને ક્રોધ નહિ ચઢવાથી હું વિવેક ભૂલ્યો નથી.

...સત્ય ...ા દોઢ ...ત્ય

એ જ દોષ આ ક્રોધી ભાઇએ મારામાં જોયો છે. હવે જરા તેમના કાગળ તપાસીએ. બધા આરોપોમાં અર્ધસત્ય છે ને અર્ધસત્યને મેં દોઢ અસત્ય કહ્યું છે, કેમકે તે બન્નેને ભ્રમણામાં નાંખે છે. અર્ધસત્ય બોલનાર પોતાની અપૂર્ણતા જોતો નથી ને અરધું સત્ય પૂરું છે એમ સમજી સામેનો તેને આખું સત્ય માની લે એવું બની જાય છે. ખેડા જીલ્લાના લોકોએ વિઘોટીનો મોટો ભાગ ભર્યા પછી મરજીયાત ભરવાનું ઠર્યું એ ખરૂં, પણ ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કરેલા કાર્યનું એ અરધું કારણ હતું. સરકારની ‘ના’ની ‘હા’ થઇ એ તેમાં રહેલો શેષ ભાગ અગત્યનો હતો. લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ, છેવટે પણ થાકીને સરકારે કરેલો ઠરાવ, એ મહત્ત્વનાં પરિણામો હતાં એમ હું માનું છું ને ખેડાનાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો માને છે. સત્યાગ્રહમાં અંગત સ્વાર્થને અવકાશ નથી એ વાત જો આ લખનાર જાણત તો મુકેલો દોષ નહિ મુકત. [અપૂર્ણ

## નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અ

| | | |
|---|---|---|
| **હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?** ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ.) | ૦–૮– | |
| **પ્રાણપ્રતિષ્ઠા** (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો) | ૦–૬–૦ | |
| **એક ધર્મયુદ્ધ** (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ) | ૦–૮–૦ | ૦· |
| **આશ્રમભજનાવલિ** (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂંઠું.) | ૦–૧૨–૦ | ૦–૨–૦ |
| **અરજુનવાણી** ( અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ ) | ૦–૧૨–૦ | ૦–૨–૦ |
| **શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા–મૂળ** (સુંદર સુઘડ ગુટકો) | ૦–૮–૦ | ૦–૧–૦ |
| **વણાટશાસ્ત્ર** ( લેખકઃ શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂંઠું.) | ૦–૧૦–૦ | ૦–૨–૦ |
| **ગાંધીજીની જુવાની** | ૦–૬–૦ | ૦–૧–૦ |

### બાલસાહિત્ય

| | | |
|---|---|---|
| **રાયણ** ( ચણીબોરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ ) | ૦–૮–૦ | ૦–૨–૦ |
| **ચાલણગાડી—નાની** ( બાળપોથી ) | ૦–૧–૩ | ૦–૦–૬ |
| **ચાલણગાડી—મોટી** ,, | ૦–૩–૦ | ૦–૦–૬ |
| **ચાલણગાડીના શિક્ષકોને** | ૦–૧–૦ | ૦–૦–૬ |

### છપાય છે

**જેલ ડાયરી** ( શ્રી રાજગોપાલાચારીની રોજનિશિ–જેમાંથી 'નવજીવન'ના વાચકોને નમુના મળ્યા હતા. )

**પૂર્વરંગ** ( આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ–લેખકઃ અ૦ કાલેલકર અને શ્રી૦ નરહરિ પરીખ )

**સીતાહરણ** (કુટુમ્બોમાં વાંચવા માટે ખાસ તૈયાર કરેલી રામાયણની કથા. પૂર્વાર્ધ.)

**સીતાશુદ્ધિ** (ઉપરની જ કથાનો ઉત્તરાર્ધ )

**ચણીબોર** ( બાળકવિતાઓના એ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ )

ચીજ

સ્વદેશી કાગળ-ખાદીનું પૂઠું
કિંમત માત્ર ૭ આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક : રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી; નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ